

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Таран Л.В.

**Французька, російська й українська
історіографія
(70-і рр. ХІХ – поч. ХХІ ст.)**

Ніжин – 2009

УДК 930.1"18/20":94

ББК 63.1(0) 5-6

Т 19

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол №10 від 23.06.07 р.

Рецензенти:

д. і. н., проф. кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки
КНУ імені Тараса Шевченка **Войцехівська І.М.**,

д. і. н., проф., зав. кафедри історії для гуманітарних факультетів КНУ імені Тараса Шевченка
Казьмирчук Г.Д.,

д. і. н., проф., зав. кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки
КНУ імені Тараса Шевченка **Щербак М.Г.**

Таран Л.В.

Т 19 Французька, російська й українська історіографія (70-і рр. ХІХ – поч. ХХІ ст.):
Монографія. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – 247 с.

Современная украинская историография, как, впрочем, и мировая, стоит перед выбором пути дальнейшего развития. Что такое исторический процесс? Какими приемами и методами добиться такого объяснения прошлого, чтобы оно представало целостным, без традиционного расчленения на социально-экономический и духовный уровни жизни общества? Всемирно признанная французская историографическая школа "Анналов" внесла в ХХ в. наиболее значительный вклад в решение этих вопросов. "Русско-украинская историческая школа", представленная как русскими, так и украинскими историками, еще на рубеже ХІХ–ХХ веков нащупывала те интенции, которые затем были существенно развиты "Анналами". Вхождение современной российской и украинской историографии в мировой процесс развития исторической науки – это одновременно и возвращение к своим собственным истокам.

Для историков, философов, социологов-преподавателей и студентов.

Сучасна українська історіографія, як, власне, і світова, стоїть перед вибором шляху подальшого розвитку. Що таке історичний процес? Якими засобами і методами домогтися такого пояснення минулого, щоб воно поставало цілісним, без традиційного поділу на соціально-економічний і духовний рівні життя суспільства? Всесвітньо визнана французька історіографічна школа "Анналів" зробила в ХХ ст. найзначніший внесок у розв'язання цих питань. "Російсько-українська історична школа", представлена як російськими, так і українськими істориками, ще на межі ХІХ–ХХ ст. знаходила ті интенції, що згодом були суттєво розвинуті "Анналами". Вхідження сучасної російської та української історіографії у світовий процес розвитку історичної науки – це водночас і повернення до своїх власних витоків.

Для істориків, філософів, соціологів-викладачів і студентів.

ББК 63.1(0) 5-6

© Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009

© Таран Л.В.

З М І С Т

ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. Формування французької позитивістської ліберальної історіографії	23
1. Переорієнтація ідейних основ французької історичної науки в останній третині XIX ст.	23
2. Успіхи французької історичної науки. Французька революція у висвітленні А.Олара	30
РОЗДІЛ II. "Російсько-українська історична школа" у вивченні французької революції (70-і рр. XIX – 1917 р. та поч. 40-х рр. XX ст.) Традиції школи в Україні	45
1. Історіографія проблеми кризи російської історичної думки в останній третині XIX – на поч. XX ст.	45
2. Неокантіанство й історична думка Росії; марксизм і "російсько-українська історична школа" у вивченні Французької революції	50
3. Методологічні й концептуальні аспекти вивчення проблем революції 1789 р. "російсько-українською історичною школою". Її традиції в Україні (до поч. 40-х рр.)	62
РОЗДІЛ III. Перегляд позитивістських теоретико-методологічних принципів соціальних наук і історіографії у Франції з позицій неокантіанства й марксизму. Оновлення підходів до вивчення революції 1789 р. (кін. XIX – 30-і рр. XX ст.)	86
1. Початок поширення неокантіанських ідей у соціології й історіографії. Е.Дюркгейм і А.Берр	86
2. Проникнення марксистських ідей у Францію, їхній вплив на історіографію Французької революції	97
3. Створення школи "Анналів" Л.Февра і М.Блока. Ставлення французьких інтелектуальних кіл до марксизму в 30-і рр. XX ст.	108

РОЗДІЛ IV. Роль школи "Анналів" у розробці наукових принципів історіографії (20-і – 40-х рр. ХХ ст.).....	120
1. Л.Февр і М.Блок про предмет і методи історії	120
2. Епістемологічні проблеми історичного знання в дослідженнях засновників школи "Анналів"	138
3. Висновки російської, і французької історіографії 20–40-х рр. щодо проблем Французької революції у світлі сучасних дискусій	144
РОЗДІЛ V. Нові тенденції в сучасній світовій та українській історіографії.....	158
ВИСНОВКИ.....	177
ПРИМІТКИ ДО ВСТУПУ.....	190
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	226
ПОКАЖЧИК АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ.....	246

ПАМ'ЯТІ
Петра Івановича Орлика

ВСТУП

Останніми роками в нашій країні істотно змінилися умови розвитку історичної науки. Була знята заборона на критику марксизму та рішуче завершена "холодна війна" в історіографії, що велася донедавна.

Процеси демократизації, що відбуваються в державах СНД, впливають благотворно на всі сфери людської діяльності і, зокрема, на розвиток історичної науки. Із кінця 80-х рр. вона стрімко змінювала своє ставлення до немарксистської історіографії, отримавши можливість спочатку порушити питання про діалог, а потім – про конструктивне співробітництво вчених, пошуки плідних наукових контактів, взаємодії з істориками, що стоять на немарксистських світоглядних позиціях¹. Історики відкрито заговорили про кризу сучасної історіографії, про поєднання зусиль західних і вітчизняних істориків у розв'язанні складних проблем історичного знання, перетворенні нашої історіографії в органічну частину світової науки, що є одним із перших етапів "наведення мостів" із французькою історичною наукою².

Така постановка питання не випадкова.

Протягом останніх сімдесяти років, завдяки зусиллям винятково талановитих, яскравих і обдарованих істориків, таких як Л.Февр, М.Блок, Ф.Бродель, Ж.Жорес, А.Матьєз, Ж.Лефевр, Е.Лабрусс, вона пережила істотну методологічну трансформацію, що дало їй можливість перебороти традиційний ортодоксальний позитивізм. Шлях, пройдений французькою історіографією, надзвичайно показовий, оскільки відображає основні процеси у світовій, у тому числі російській і українській історіографії. Це шлях від емпіричної, фактографічної, подійної історії з акцентом на політичному та військово-дипломатичному аспекті – історії Ш.-В.Ланглуа, Ш.Сеньобоса, А.Сореля, Е.Лавісса, А.Олара, А.Дебідюра й ін. – до історії глобальної, всеохоплюючої, яка стала синтетичною наукою про людину, порушила світоглядні питання про закони історичного розвитку, історичної причинності, соціальної значущості історичних уроків, звернула особливу увагу на соціально-економічний аспект минулого, а потім і на весь обсяг явищ духовного життя людства, який визначається поняттям "ментальність", спрямувалася до синтезу результатів усіх наук про людину на користь історії, а потім до рівноправного діалогу з нами.

Нині французька історична наука визнана як найбільш серйозний і перспективний сучасний напрям історичної думки. Можливості для порушення питання про наведення мостів, тісного співробітництва підготов-

лялися всією історією розвитку історіографії Франції й Росії останнього сторіччя. Тенденція до діалогу французької й вітчизняної історіографії намітилася з кін. 50-х рр., ХХ ст. тобто із часу поновлення історіографічних досліджень із загальної історії. Ця тенденція має дуже давні традиції, а в розробці сюжетів Великої французької революції нараховує більш ніж столітню історію. Вивчення проблем революції 1789 р. для історіографії ХІХ–ХХ ст. було й лишається актуальним, тому що вона послужила потужним прискорювачем переходу від Середньовіччя до капіталізму у світовому масштабі. Для багатьох країн і народів світу її історія була частиною їхнього власного минулого, сьогодення або майбутнього. Досвід вирішення нею конкретних історичних завдань – перетворень суспільства в ідеологічній, політичній, соціальній, економічній, релігійній, етичній тощо сферах – став предметом пильної уваги вчених світу.

У французькій історіографії ХІХ ст. дослідження революції було однією з найбільших проблем нового часу, що приваблювала кращі сили істориків. У процесі її вивчення сформувалися найважливіші методологічні ідеї історичної науки перших двох третин ХІХ ст.: ідея континуїтету, спадкоємності історичних епох – епохи Старого порядку й революційної (А.Токвіль); ідея класів і класової боротьби, що розглядалася як рушійна пружина історичного процесу, ідея революції як закономірного результату цієї боротьби, її логічного завершення (О.Тьєррі, Ф.Гізо, А.Тьєр, Ф.Міньє); ідея взаємозв'язку процесів, що відбуваються на різних суспільних рівнях, розуміння революції як потужного соціального вибуху, що є результатом "збігу невдоволення у верхніх, освічених шарах суспільства з невдоволенням у народі" (І.Тен); ідея вирішальної ролі народу в революції (Ж.Мішле). Ці найважливіші методологічні ідеї історіографії, постійно оновлюючись і отримуючи нове трактування, зберігаються в активі науки й сьогодні. В останній третині ХІХ ст. вивчення Французької революції, отримавши новий суспільний імпульс у зв'язку із загостренням боротьби за збереження Третьої республіки, набуло особливої актуальності і перетворилося в окрему галузь історіографії, тісно пов'язану з іменем А.Олара. Особливості підходу історика до проблем революції обумовлювалися й загальнонауковими пріоритетами французької університетської науки цього періоду: пануванням теоретико-методологічних принципів позитивізму.

Позитивізм, філософія якого зародилася у Франції, був широкою міжнародною течією. В останній третині ХІХ – на поч. ХХ ст. не тільки французька, але й російська історична наука розвивалася переважно на

методологічній основі позитивізму. Разом із тим російський позитивізм відрізнявся від французького настільки, наскільки реалії й суспільні запити російської дійсності відрізнялися від французьких.

Однією з головних реалій російської пореформеної дійсності була гострота селянського питання. Складне переплетення російських соціальних протиріч знайшло вираження в боротьбі різних ідейно-політичних напрямів, що відображають погляди основних класів російського суспільства на шляхи подальшого розвитку країни. Одним із основних у суспільному русі був ліберальний напрям. Його мета – демократичні перетворення суспільства шляхом реформ.

Із др. пол. 70-х рр. XIX ст. відбувається становлення російської і української ліберальної історіографії. Її представники, блискучі вчені М.І.Карєєв, І.В.Лучицький, М.М.Ковалевський, Є.В.Тарле, зробили вагомий внесок у розробку соціально-економічних проблем Французької революції, у вивчення досвіду розв'язання нею селянського питання. Вони ж стали засновниками "російсько-української історичної школи".

"Російсько-українська історична школа" поєднувала істориків Росії й України. Щодо дорадянського періоду неможливо окремо говорити про "російську" та "українську" школи дослідження селянських проблем революції 1789 р.: у цій сфері знань історіографічний процес був єдиним. Російська історична думка вбирала тематику, що розроблялася в Україні, визначала напрям розвитку її суспільної думки, яка формувалася на основі вивчення проблем Французької революції. Сам термін "російська школа" належить іноземним, насамперед французьким ученим, і вперше уведений в науковий обіг Ж.Жоресом, А.Оларом, Ф.Саньяком.

У представленій роботі істотна увага приділена українським аспектам діяльності "російсько-української історичної школи", зокрема дослідженням І.В.Лучицького, професора Київського університету, і його учня, майбутнього академіка Є.В.Тарле, початковий період життя й діяльності якого тісно пов'язаний із Херсоном і Києвом. Значний інтерес представляє діяльність в Україні учнів і послідовників корифеїв "російсько-української історичної школи" у період до 1940-х рр., серед яких за вагомістю наукових розробок проблем епохи Французької революції особливо виділяються одеські історики Г.Е.Афанасьєв, О.Л.Вайнштейн, К.П.Добролюбський. Нами характеризується і Харківський науковий центр, що здійснював переклад російською та українською мовами французької й іншої іноземної літератури з історії Франції XVIII ст., виступаючи організаційним центром істориків-марксистів, у тому числі і фахівців із загальної історії.

Завданням даної роботи є вивчення загальних тенденцій і особливостей розвитку французької, російської та української історіографії з останньої третини ХІХ ст. до поч. ХХ ст., подробиці вивчення загального й особливого в розвитку методологічних основ історіографії, дослідження методологічних принципів і концептуальних особливостей розробки проблеми французької революції. Автор мав на меті вивчення історіографії Французької революції не в повному обсязі, а лише тієї її частини, що змінювала й оновлювала наукові підходи до дослідження проблем революції, слугувала оновленню наукових принципів історіографії в цілому, змінювала її парадигми.

Із позицій сучасного наукового знання в монографії дана оцінка концепцій "російсько-української історичної школи" і французької історіографії останньої третини ХІХ ст., проблем Великої французької революції. Висновки радянської і французької історіографії 20–40-х рр., періоду, коли зусиллями марксистських радянських, соціалістичних і республікансько-демократичних істориків Франції склалася класична концепція Французької революції, також переглянуті з урахуванням "ревізії" її проблем у світовій історіографії 50–60-х рр. ХХ ст. і до поч. ХХ ст. У роботі дана загальна оцінка нового рівня наукового знання феномена революції, простежені перспективи його подальшого розвитку. Її наукова спрямованість і новизна полягає в наступному: у монографії вперше проведено дослідження загального й особливого у формуванні, еволюції і взаємодії позитивістського, марксистського й неокантіанського історизму у Франції й у Росії, враховано своєрідність сприйняття і входження їхніх ідей у методологічний арсенал як французької, так і російської науки. Кажучи про головні ідейні рушійні сили історіографічного процесу, необхідно констатувати, що університетська наука Франції протягом останнього сторіччя, університетська й академічна наука Росії й колишнього СРСР до 30-х рр. ХХ ст. розвивалися під впливом позитивізму, марксизму й неокантіанства. Глибина й часові ритми цих ідейних впливів не збігалися й дали різні кінцеві наукові феномени: школу "Анналів" у Франції й тотальне утвердження спрощеного, вульгаризованого марксизму в СРСР, що лише в останніми роками став у країнах СНД об'єктом відкритої наукової критики. Простежено зміни онтологічних уявлень істориків про історичний процес і еволюцію методологічних і епістемологічних принципів вивчення історії, зокрема історії Французької революції. Методологічні, концептуальні аспекти трактувань феномена революції проаналізовані з урахуванням історизму історичної свідомості епохи, що визначали загальне в розвитку

історіографічних процесів, і специфіки ідейних впливів, що відбилися на їх національних властивостях. Уперше у вітчизняній науці автор здійснив спробу підійти до предмета свого дослідження не з позицій переваги методології марксизму, а на основі плюралістичних історико-філософських принципів. Найважливішою особливістю методології роботи є застосування між-дисциплінарного підходу до вивчення історичної думки, тобто використання даних філософії, соціології, історіографії й урахуванням сучасних досягнень історичної географії, психології, історичної антропології, економічної науки тощо.

Хронологічні межі роботи охоплюють 70-і рр. XIX – поч. XXI ст. Протягом цього періоду у французькій історіографії відбувся перехід від позитивістських поглядів на завдання історичного дослідження до методологічних принципів, сформульованих школою "Анналів" М.Блока і Л.Февра, а потім модернізму, постмодернізму і пост-постмодернізму. Останні течії є не суто французькими, а світовими. Дослідження революції 1789 р. активно сприяло відновленню історії як науки. В 30-і рр. XX ст. кращі досягнення в цій галузі були представлені працями Ж.Лефевра, присвяченими її ментальним аспектам. Таким чином, до 40-х рр. XX ст. у французькій історіографії склалися ті наукові парадигми, які й зараз багато в чому визначають її творче обличчя.

З 70-х рр. XIX ст. формується "російсько-українська історична школа". Теми її досліджень, а найчастіше й висновки, були початком розвитку першого етапу радянської історіографії революції 1789 р., що охоплює часовий проміжок з 1917 до 40-х рр. XX ст.³ Практично автор досліджував французьку, російську і українську історіографію до поч. XXI ст., оскільки лише з позицій сучасного знання можливий підхід до досягнень історичної науки вищезазначеного періоду.

* * *

Аналізу французької історіографії присвячена значна кількість наукових праць. Вони належать перу таких авторів, як М.І.Карєєв, М.М.Лукін, А.З.Манфред, В.М.Далін, О.Д.Люблінська, М.М.Бахтин, М.А.Барг, А.В.Адо, М.А.Алпатов, Є.В.Гутнова, В.Ф.Асмус, О.Л.Вайнштейн, В.А.Дунаєвський, Б.Г.Могильницький, О.Л.Нарочницький, І.С.Кон, М.М.Машкін, М.М.Соколова, Ю.М.Афанасьєв, О.І.Молок, Ю.Ю.Асєєв, А.В.Санцевич, Т.В.Атласов, Г.Г.Ділігенський, А.Я.Гуревич, С.М.Медушевська, В.Н.Малов, Є.В.Осипова, В.Г.Ревуненков, К.О.Джеджула, Є.Б.Черняк, А.В.Ревякін, Є.М.Кожокін, Л.В.Піменова, А.І.Фурсов, С.Ф.Блуменау.

Першим російським істориком французької історичної науки був Микола Іванович Карєєв. Він уважно досліджував як у цілому епоху Французької революції, так і її історіографію, переважно французьку й російську. В 1924–1925 рр. вийшло у світ фундаментальне дослідження М.І.Карєєва про істориків Французької революції⁴, що містило докладний аналіз значного числа праць з даної проблеми. В.М.Далін назвав його книгу "єдиною" у всій світовій історіографії революції⁵. Другий том праці присвячений французькій історіографії др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст. У ньому дана докладна характеристика наукової діяльності А.Олара й Ж.Жореса.

У 20–30-і рр. ХХ ст. найбільш значним марксистським істориком Французької революції був М.М.Лукін. Цикл його статей, присвячених А.Олару, Ж.Жоресу, А.Матьєзу, Ж.Лефевру, зберігає своє значення й у наш час. Він уперше відзначив вплив на діяльність А.Матьєза й Ж.Лефевра не тільки Ж.Жореса, але й І.В.Лучицького, всієї "російсько-української історичної школи", уперше простежив зв'язок між практичною діяльністю Ж.Жореса – вождя Французької соціалістичної партії – і його оцінками ролі буржуазії й селянства у Французькій революції. М.М.Лукін також уперше дав оцінку особливостям аналізу соціального аспекту революції у працях А.Мат'єза й селянських рухів у період революції у працях Ж.Лефевра⁶. Доповнюючись, деталізуючись, його концепції в принципі залишались основою радянської історіографії цих проблем аж до 60-х рр. ХХ ст.⁷ До робіт Н.М.Лукіна примикають за своєю тематикою й змістовні статті С.Д.Кунинського⁸ про Ж.Жореса й П.П.Щеголева⁹, про А.Матьєза.

Одним із перших звернув увагу на методологічні трансформації французької історіографії видатний радянський історик В.М.Далін. Ще в 1936 р. у журналі "Історик-марксист" була опублікована його невелика замітка, у якій автор відзначив і позитивно оцінив вихід першого тому збірника наукових статей "У світлі марксизму"¹⁰. У др. пол. 50-х рр. була надрукована велика стаття В.М.Даліна про Люсьєна Февра, де автор уперше кваліфікував школу "Анналів" як крок уперед у розвитку французької історіографії другої чверті ХХ ст. "

У цей же час було перекладено російською мовою і опубліковано книгу М.Блока "Характерні риси французької аграрної історії" із передмовою О.Д.Люблінської. Даючи докладний аналіз поставлених М.Блоком проблем європейського й французького феодалізму, підкреслюючи новизну підходу автора до цих сюжетів і свіжість наукових висновків, О.Д.Люблінська писала, що книга склала "епоху серед французьких досліджень з цієї теми"¹².

Загальну характеристику наукової діяльності М.Блока містять статті І.С.Кона й О.Д.Люблінської¹³, В.В.Іванова¹⁴. А.С.Ходонов¹⁵ підсумував вивчення праць М.Блока в радянській історіографії до поч. 80-х рр. ХХ ст. На поч. 60-х рр. ХХ ст. із першим оглядом журналу "Аннали" виступив у пресі Г.Г.Ділігенський¹⁶.

Наприкінці 60-х і в 70-і рр. ХХ ст. вийшов ряд навчальних посібників з історіографії нового й новітнього часу. У першому з них, виданому Московським університетом у 1967 р.¹⁷, дві глави, присвячені французькій історіографії періоду, що цікавить нас, написані О.І.Молоком. Автор ґрунтовно висвітлив діяльність А.Олара, А.Матьєза, Ж.Жореса як істориків певних політичних напрямів в історіографії, дав оцінку їхнього внеску у вивчення історії Французької революції.

У підручнику Є.В.Гутнвої викладена оцінка загального теоретико-методологічного рівня французької історіографії, особливості джерело-знавчих і загальнотеоретичних принципів Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобоса. Більш докладно зазначені проблеми розглянуті в другому виданні книги¹⁸.

У навчальному посібнику з історіографії, що вийшов у 1968 р.¹⁹, М.М.Машкін один розділ присвятив огляду французької історичної думки й історичної науки повоєнного періоду. У ньому простежена суть процесів, що відбувалися у французькій історіографії з кін. 20-х рр. ХХ ст., дано аналіз ідейно-методологічних позицій Л.Февра, М.Блока, Ф.Броделя, П.Ренувена. Окремий параграф висвітлює роль Ж.Лефевра і його учнів у вивченні історії Французької революції. Можна, здається, сказати, що особливості радянської історіографії французьких історіографічних процесів новітнього часу (до 60-х рр. ХХ ст.) уперше були в узагальненому виді окреслені М.М.Машкіним. Ці особливості знайшли відображення й у навчальному посібнику з історіографії, виданому Московським університетом в 1977 р.²⁰ і хронологічно продовжив аналіз французької історичної науки ХХ ст.

Великий блок літератури, яка присвячена французькій історіографії кін. ХІХ – поч. ХХ ст., складають праці філософів, соціологів і істориків, у яких досліджувалися соціальні й загальнонаукові причини, аналізувалися симптоми й ознаки кризи в історіографії цього періоду, систематизувалася критика ортодоксального позитивізму, праць його окремих представників, що пропонували програми виходу з методологічного тупику. Тут насамперед варто вказати на праці І.С.Кона²¹, де поряд із кризовими явищами досліджувалися й позитивні зрушення в розвитку світової історичної, філософської й соціологічної думки, наприклад у світогляді А.Берра.

Значний внесок у розробку цих проблем здійснив О.Л.Вайнштейном. Його перу належать праці із проблем західноєвропейської історичної думки й історичної науки²². У праці "Очерки развития буржуазной философии и методологии в XIX–XX столетиях" О.Л.Вайнштейн досліджував фази розвитку філософської історичної думки зазначеного періоду, докладно охарактеризував теоретико-методологічні особливості позитивізму, простежив його генетичний зв'язок із попередніми ідейними течіями. Автор розкрив причини кризи позитивізму в XIX ст. У книзі міститься критика не тільки французьких, але й німецьких, італійських, англійських, американських напрямів у філософії історії, і не тільки позитивістських*.

Значним внеском у розробку проблем французької історіографії XIX–XX ст. стали монографії М.М.Соколової²³, Ю.М.Афанасьєва²⁴ В.М.Даліна²⁵, обговорення яких відбулося на засіданні сектора історії Франції ІВІ АН СРСР в 1982 р.

М.М.Соколова досліджувала три значні проблеми, над розробкою яких трудилися французькі історики XX ст., – глобальна історія; проблема класів, класова боротьба й революція; співвідношення наук про людину й історії. Розглядаючи питання про класи, класову боротьбу й революцію, автор досить докладно охарактеризувала погляди Ж.Лефевра. Спираючись на висновки попередників, таких як Н.М.Лукін, В.М.Далін (див. положення доповіді В.М.Даліна, прочитаної на Міжнародному колоквиумі в Парижі в 1974 р. про діяльність Ж.Лефевра й А.Матьєза), А.Собуль²⁶, М.Н.Соколова підкреслила прагнення Ж.Лефевра до синтезу політичної, соціальної й економічної історії, природних і біологічних факторів, індивідуальної і соціальної психології. Вона відзначила паралельність процесів еволюції методологічних поглядів історика й поглибленого вивчення історії Французької революції. Проблемам французької історії присвячені й інші серйозні роботи М.М.Соколової²⁷.

З марксистських позицій піддані критиці історико-філософські концепції школи "Анналів" у монографії Ю.М.Афанасьєва. Його перу належить також ряд робіт, у яких робиться спроба осмислити новітні історіографічні процеси у Франції, знайшло відображення назріле прагнення радянської історичної науки відмовитися від позиції переваги відносно немарксистської історіографії (зокрема французької) і вступити з нею в рівноправний науковий діалог²⁸. За редакцією Ю.М.Афанасьєва із його вступною статтею видана у російському перекладі праця Ф.Броделя "Матеріальна цивілізація". Пізніше Ю.М.Афанасьєв у співавторстві із С.Ф.Блуменау написав ряд робіт,

присвячених сучасній французькій історіографії Французької революції. Їх можна розглядати як вагомий внесок у наукову полеміку, що розгорнулася у зв'язку з 200-річчям революції.

Серед досліджень з цієї теми необхідно назвати й фундаментальну працю В.Г.Ревуненкова, у якій робиться спроба аналізу французької й вітчизняної історіографії Французької революції²⁹.

Книга В.М.Даліна присвячена історикам Франції й Великій Французькій революції. У ній автор проаналізував історичні роботи й суперечливі історіографічні концепції Французької революції на широкому тлі розвитку історичної науки у Франції XIX–XX ст. Особливу увагу автор приділилив школі "Анналів", її передісторії, становленню й подальшій еволюції, представив творчі портрети А.Матьєза, Ж.Лефевра, М.Блока, Л.Февра, Е.Лабрусса, А.Собуля.

Мабуть, єдиним сучасним українським дослідником, що вивчав історію французької історичної думки зазначеного періоду, був А.В.Санцевич. У його теоретичній праці про методіку історичного дослідження аналізуються джерелознавчі принципи Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобоса. Автор звернув увагу й на книгу М.Блока "Апологія історії", оцінивши її як "досить корисну"³⁰.

У 70–80-і рр XX ст. у розвитку радянської історіографії виявилися нові тенденції. Насамперед вони пов'язані з діяльністю таких учених, як М.А.Барг, А.Я.Гуревич і Ю.Л.Безсмертний, які не просто осмислювали й досліджували процеси, що відбувалися у французькій і світовій історіографії, але й плідно враховували її досягнення у своїх наукових роботах*. Завдяки цьому було зроблено перші кроки до оновлення й збагачення наших уявлень про історичний процес, предмет історії, завдання і методи історичного дослідження.

Почавши з вивчення соціально-економічних проблем Середньовіччя, М.А.Барг дав оцінку багатьом досягненням французької історіографії феодалізму. Однак головним внеском М.А.Барга в науку було сучасне переосмислення принципів історизму, розробка таких наукових категорій і методів історичної науки, як простір, час, історична свідомість, цивілізація й ін.³¹

Довгі роки ретельно вивчав проблеми сучасної французької історіографії й медієвистики А.Я.Гуревич. В 1973 р. уперше, а в 1986 р. повторно вийшов російський переклад книги Марка Блока "Апологія історії" із включеними в неї главами з його "Феодального общества". А.Я.Гуревич

* Нами названі імена лише тих істориків, діяльність яких пов'язана з розробкою сюжетів, що є предметом розгляду в даній роботі.

редагував книгу, забезпечив її примітками, а також написав післямову, у якій дав детальний аналіз загальносвітоглядних поглядів М.Блока, особливостей його методу дослідження соціально-економічних відносин у французькому селі з найдавніших часів до нових і в цілому високо оцінив його висновки про сутність феодалізму. Особливу увагу він звернув на проблеми соціально-історичної психології, їхню постановку й розробку М.Блоком, Л.Февром і їхніми послідовниками – представниками "нової історичної науки" у Франції. Безсумнівно, під її впливом історик став заглиблюватися в коло питань, що належать до поняття "ментальність", тобто в соціальну психологію, світобачення Середньовіччя. Після робіт М.М.Бахтіна³², що досліджував ті ж проблеми в 60-х рр. ХХ ст., його праці є найбільш значним внеском у розробку цього нового для вітчизняної історіографії шару історії³³. А.Я.Гуревич робить багато чого для узагальнення й творчого засвоєння досвіду методологічних пошуків сучасних французьких істориків, які ведуться й в інших напрямках³⁴.

В останні роки А.Я.Гуревич відкрито критикував історичну теорію К.Маркса. Безумовно, ця критика є науково значущою³⁵. У статті "Уроки Люсьєна Февра", що супроводжує російський переклад книги Л.Февра "Боги за історію", А.Я.Гуревич писав про кризу нашого історичного знання і висловлював думку найголовнішою умовою її подолання є "освоєння досвіду, накопиченого світовою історичною думкою³⁶ за останні десятиліття", насамперед досвіду французької історичної думки.

Творчо враховував досягнення французької історіографії у своїх працях Ю.Л.Безсмертний. Під впливом поглядів Ж-Ж.Дюбі нім та іншими медієвістами була відкоректована розроблена в радянській історіографії загальна концепція феодалізму. Звертання до проблем історичної демографії й соціальної психології, ментальності Середньовіччя в дослідженнях Ю.Л.Безсмертного також відбулося під сприятливим впливом "Анналів". Йому належить пріоритет у розробці цих сюжетів у вітчизняній історіографії³⁷. Ю.Л.Безсмертний вносить вагомий внесок в осмислення нових тенденцій у розвитку школи "Анналів" і "нової історичної науки" у Франції³⁸.

Останніми роками Інститут загальної історії РАН у Москві активно взаємодіє зі світовою історіографією не тільки в плані теоретичному, але й в організаційному. У межах проблематики даної роботи відзначимо Міжнародну конференцію, присвячену 60-річчю школи "Анналів" (Москва, 1989)³⁹, і такі починання, як видання щорічника "Одиссей" (з 1989 р.), на сторінках якого відбуваються жваві методологічні дискусії (з 1991 р. до складу

редколегії уведений Ж.Ле, Гофф, один із директорів журналу "Аннали"), щорічника "Європейський Альманах", що має ті ж наукові цілі, організацію під керівництвом А.Я.Гуревича наукового семінару, де дебатовуються проблеми сучасної історіографії, історичної антропології і методології історії.

Історія російського позитивізму і його методологічних трансформацій, досягнення "російсько-української історичної школи" у вивченні Французької революції всебічно висвітлені в російській історіографії.

Яскравість і оригінальність постановки в історіографії Росії останньої третини ХІХ ст. проблеми Французької революції, загального підходу до її історії були відзначені такими дослідниками, як В.П.Бузескул і М.І.Карєєв. У фундаментальній узагальнюючій праці професора загальної історії Харківського університету, видатного українського вченого-античника В.П.Бузескула "Всеобщая история и её представители в России в ХІХ и начале ХХ в." (М.; Л., 1929) систематизовано великий історіографічний матеріал з історії вивчення в Росії загальної історії, у тому числі проблем французької революції, висвітлено діяльність В.І.Герье, М.І.Карєєва, І.В.Лучицького, М.М.Ковалевського. Ця робота зберігає своє довідкове значення дотепер.

Третій том вищезгаданої роботи М.І.Карєєва присвячений вивченню сюжетів Французької революції поза Францією, зокрема в Росії⁴⁰. Йому передували історіографічні огляди російських робіт, що публікувалися на сторінках наукової періодики Росії й Франції⁴¹. Остання із них, написана на прохання Анрі Се, у якій він звертався від імені редакції "Revue d'Histoire moderne", побачила світ уже після смерті автора; вона врахувала досягнення молодого марксистської школи у вивченні історії Франції⁴². Історіографічні роботи М.І.Карєєва, незважаючи на особливості методологічного підходу, властивого ліберальній позитивістській історіографії, дотепер не втратили свого значення й наукового інтересу.

Принципово по-новому погляди М.І.Карєєва, І.В.Лучицького, М.М.Ковалевського, Л.В.Тарле, а також П.А.Кропоткіна були осмислені радянською історіографією в довоєнний період її розвитку. Методологічною основою цього процесу послужило марксистське уявлення, що утверджувалося в історичній науці, про мануфактурну стадію розвитку капіталізму й складності властивих їй соціальних процесів. У др. пол. 20-х рр. ХХ ст. з'явилися роботи Є.А.Косминського, В.М.Даліна, Ф.В.Потьомкіна⁴³, що висвітлювали з марксистських позицій сутність промислової революції, її передумов і соціальних наслідків для Франції й Англії. Зміст останніх у період переходу

від мануфактурного капіталізму до промислового В.М.Далін оцінив як "розрив пролетаризованих елементів із сільською пуповиною". Він зазначив, що цей процес "повинен вивчатися як один із найважливіших показників промислового перевороту, витіснення мануфактури фабрикою"⁴⁴.

Подальша історія вивчення селянського питання епохи Французької революції в СРСР показує, що кращі досягнення "російсько-української історичної школи" і П.А.Кропоткіна стали її складовою частиною, а слабо розроблені проблеми переглянуті з позицій нового наукового знання на основі нових документів, уведених у науковий обіг в останні десятиліття. Завдяки цьому з'явилася можливість принципово по-новому оцінити дискусію І.В.Луцицького й М.М.Ковалевського із приводу особливостей тих змін, які відбувалися у французькому селі напередодні революції. Це зробив С.Д.Сказкін, спираючись багато в чому на власні дослідження епохи феодалізму й на таке маловивчене на той час джерело, як праці французьких февдистів XVII–XVIII ст.⁴⁵

Узагальнено й систематизовано знання, накопичені історіографією в ході вивчення російської ліберальної історичної думки останньої третини XIX – поч. XX ст. у роботах Б.Г.Вебера. Мова йде про його праці 60-х – пер. пол. 70-х рр. XX ст; глави VII–IX третього тому "Очерков исторической науки в СРСР" (М., 1963), присвячені М.І.Карєєву, М.М.Ковалевському, І.В.Луцицькому; розділи в навчальному посібнику "Историография нового времени стран Европы и Америки" (М., 1987), а також його докторську дисертацію й монографію, присвячену історії історичної науки в Німеччині з кін. XVIII до сер. XIX ст. і Росії др. пол. XIX – поч. XX ст.⁴⁶

Автор ґрунтовно дослідив російську ліберальну історіографію Французької революції, оцінив місце й значення цієї проблеми в розвитку російської історичної науки. Він докладно й усебічно розглянув наукову діяльність В.І.Герье, М.І.Карєєва, І.В.Луцицького, М.М.Ковалевського, дав аналіз їхніх концепцій, серед яких і аграрної історії Французької революції. Книги Б.Г.Вебера були в певному розумінні завершенням тієї історіографічної традиції вивчення досягнень "російсько-української історичної школи", початок якій було покладено самими її представниками. Розділ книги В.М.Даліна "Историки Франции XIX–XX столеть", присвячений вивченню Французької революції в СРСР і характеристиці діяльності російських істориків, написаний на основі його праць більш раннього періоду. У книгу включений написаний раніше нарис про П.О.Кропоткіна, що також має значну наукову цінність⁴⁷. З кінця 60-х рр. затвердився новий підхід у

вивченні російської історіографії останньої третини ХІХ – поч. ХХ ст. Найбільше яскраво він відобразився у працях істориків, які працюють у Томському університеті й серйозно займаються теоретичними й методологічними аспектами історіографії.

У 1969 р. вийшло у світ солідне дослідження лідера школи томських істориків Б.Г.Могильницького⁴⁸, присвячене політичній і методологічній ідеям російської ліберальної медієвістики пореформеного періоду. У ньому отримали розвиток проблеми позитивізму, цього, за визначенням автора, складного, багатопланового й суперечливого явища. Б.Г.Могильницький показав процес сприйняття позитивізму російською історичною наукою в специфічних умовах російської дійсності з її назрілими й невирішеними проблемами демократичних перетворень, простежив зв'язок між політичними ідеями російської медієвістики, її методологічними концепціями й вибором сюжетів для наукових пошуків. Томський історик, детально вивчивши еволюцію історико-філософських поглядів І.В.Лучицького, М.І.Карєєва, М.М.Ковалевського, констатував, що практика цих учених "виходила далеко вперед принципів", змушувала переступати через доктрину позитивізму. Це серйозне дослідження висвітлює методологічні аспекти медієвістики.

Книга томського історика Л.Н.Хмилева⁴⁹ присвячена методологічним проблемам російської історіографії, зокрема становленню методології історії, ускладненню її проблематики в російській історичній науці на межі століть. Автор висвітлює еволюцію російського позитивізму на поч. ХХ в. під впливом неокантіанства.

Серйозне дослідження російського позитивізму ХІХ ст. з урахуванням західноєвропейської філософської думки було здійснене П.С.Шкуріновим⁵⁰. На відміну від авторів, які до нього вивчали, позитивістський і неокантіанський історизм, московський учений показав взаємозв'язок їхніх принципів, у результаті чого неокантіанський історизм показаний як явище, обумовлене внутрішніми закономірностями розвитку науки. При цьому в книзі зберігаються оцінні акценти, характерні для радянської історіографії до 1986 р.: неокантіанство розглядається винятково як ідеалістичний напрям історичної думки. У роботах Г.П.Мягкова⁵¹ про "російську історичну школу" розглядаються передумови й фактори, які сприяли формуванню цієї школи, визначенню її позицій у науці й суспільно-політичній практиці російського суспільства останньої третини ХІХ – поч. ХХ ст. Для українського історика становить інтерес мотивування ідейних впливів, яких зазнав М.І.Карєєв у період його становлення як ученого: Г.П.Мягков відзначав вплив М.П.Драго-

манова, політичні погляди якого були М.І.Карєєву ближчими, ніж погляди П.Л.Лаврова.

Своєрідним підсумком вивчення історичної думки Франції й Росії зазначеного періоду є навчальний посібник з історіографії, який вийшов у 1990 р. за редакцією професора І.П.Дементьєва⁵². Появу книги її рецензенти – Р.Н.Імангалієва, В.С.Корольов, П.Б.Уманський та І.І.Шарифжанов – відзначили як "велике досягнення вітчизняної історичної науки". На їхню думку, ця праця не має "аналога за кордоном"⁵³. Ґрунт для такої високої оцінки вони справедливо вбачають у відмові авторського колективу від поняття "буржуазна історіографія", від класово-партійного одновимірного й догматичного "виміру" закордонної історичної науки, від розповсюджені концепції перманентної й всезаглиблюючої "кризи буржуазної історіографії в ХІХ–ХХ століттях", у прагненні об'єктивно оцінити досягнення закордонних учених як домарксистського, марксистського, так і постмарксистського періоду.

Рецензенти високо оцінили розділи книги, присвячені французькій історіографії (автори А.В.Адо і Ю.М.Афанасьєв) і російській історіографії (автор Б.Г.Могильницький).

Відзначимо, що у величезному масиві літератури, присвяченій Французькій революції, не ставилася проблема порівняльного аналізу розвитку французької й російської історичної думки – ні у вітчизняній історіографії, ні в закордонній науці. Це завдання – предмет дослідження даної роботи.

Джерельною базою дослідження є праці французьких, американських, італійських, німецьких, англійських, російських і українських істориків. З метою вивчення теоретико-методологічних принципів наукової творчості французьких істориків-позитивістів нами використані праці О.Конта і його послідовників в історіографії – Ф. де Куланжа, Г.Моно, Г.Фан'єза, Ш.Сеньобоса, Ш.В.Ланглуа, Е.Лавісса, А.Рамбо; особливості підходу до історії Французької революції розглядаються на прикладі творчості А.Олара й П.Ренувена. Російська й українська історіографія революції досліджена на основі ознайомлення із працями Н.І.Карєєва, М.М.Ковалевського, І.В.Лучицького, Є.В.Тарле, а також учнів і послідовників цих учених, які діяли в Україні. Всебічно вивчені, використані й частково опубліковані матеріали Київського архіву І.В.Лучицького, які зберігаються в Інституті рукописів української наукової бібліотеки НАН України, а також матеріали Центрального державного історичного архіву України в Києві. Використані спогади дружини історика М.В.Лучицької, що містять важливі відомості про

знахідки вченого у французьких архівах і його ставлення до них. Дослідження марксистської й радянської історіографії здійснювалися лише в контексті їхнього впливу на зміни підходів до історії революції 1789 р. Це потребувало звернення до праць К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна, П.Лафарга, Ж.Геда, Ж.Жореса. Особливий вид джерел склали праці філософів і соціологів, супротивників ортодоксального позитивізму – К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна, Е.Дюркгейма, Ф.Сіміана, А.Берра. Джерелами дослідження оновлених методологічних підходів до сюжетів Французької революції в ХІХ – на поч. ХХ ст. були праці Ж.Жореса, А.Матьєза й Ж.Лефевра. Для вивчення впливу теоретико-методологічних принципів школи "Анналів" і "нової історичної науки" у Франції на еволюцію магістральних напрямів історіографії в цілому й історіографії революції 1789 р. досліджено й використано праці Л.Февра, М.Блока, Ф.Броделя, Р.Мандру, Ж. Ле Гоффа, Ш.Моразе, П.Нора, Е.Лабрусса, Е.Леруа Ладюри, М.Ферро, Ф.Фюре, Д.Ріше, М.Емара та ін.

Широко використані матеріали періодики, а саме: французьких журналів "Revue historique", "Revue de Synthèse", "Annales Economies. Societes. Civilisations", "La Revolution française", "Annales Revolutionnaires", "Annales historique de la Revolution française"; російських і українських історичних журналів "Вести Российской академии наук", "Вести Санкт-Петербургского университета", "Анналы", "Научный исторический журнал", "Киевская старина", "Университетские известия" (Київ), "Знание", "Прапор марксизму", "Історик-марксист", а також "Одиссей", "Європейський альманах", "Arbor mundi", "Диалог со временем".

Як джерела використовувалися також монографії, статті, нариси, історіографічні огляди французьких і російських авторів, у яких підсумовувалися й узагальнювалися результати розвитку історіографії за визначені періоди часу, викладалися панівні методологічні концепції або давалася їхня критика, підсумовувався розвиток історичної науки на базі цих концепцій. Такі джерела містять багатий і цікавий фактичний матеріал⁵⁴.

При аналізі джерел з метою їхнього синтезу й узагальнення було застосовано проблемно-хронологічний і порівняльно-історичний методи. Це дозволило здійснити порівняльний аналіз загального й особливого в розвитку французької, російської й української історичної думки, відновленню якої сприяли серед інших факторів нові методологічні знахідки у вивченні Французької революції.

Методологією дослідження є: діалектичний метод вивчення історії думки; системність, що припускає сполучення цивілізаційних і формаційних

оцінних принципів для визначення загального рівня розвитку історіографічних процесів і досягнень у дослідженні Французької революції; конкретно-історичний аналіз історіографічних феноменів; об'єктно-суб'єктний підхід до історії історичної думки, що може розглядатися і як об'єктивно детермінований процес, і як результат діяльності вчених, обумовлений історичною свідомістю епохи їхньої творчості. У цілому в роботі приділена значна увага історії методологічних пошуків науки ХХ ст., узагальненню їхніх досягнень на сьогодні.

Автором розроблені наступні найважливіші проблеми:

1. Теоретико-методологічні основи позитивістської історіографії в її ортодоксальній редакції, що склалася під впливом поразки Франції у франко-пруській війні й Паризькій Комуні, визначали принципи джерелознавчого аналізу й синтезу, сформовані на основі обмежувального використання ідейного багажу позитивізму, а також передового на той час німецького досвіду й у цих галузях знання.

2. Рівень розробки методологічних ідей в історіографії й конкретно-історичних сюжетах залежав від рівня соціального розвитку Франції останньої третини ХІХ ст.: гострота соціально-політичного становища, боротьба передових сил за зміцнення режиму ІІІ Республіки привертала увагу кращих істориків до політичного досвіду Французької революції. Вагомий внесок у його вивчення здійснив А.Олар, його журнал і школа. Специфіка осмислення Французької революції в цей період пояснювалася рівнем розуміння проблем епістемології історичного знання – вірою у можливість його досягнення на основі аналізу однотипного ряду явищ; щодо школи А.Олара – на основі аналізу лише політичної історії.

3. Простежено еволюцію теоретико-методологічних аспектів розвитку російської позитивістської ліберальної історіографії починаючи з 70-х рр. ХІХ ст. Дано оцінку деатованій кількома поколіннями вчених проблемі її кризи й переорієнтації основ під впливом переважно марксизму, а також непрокантіанства. Здійснено порівняльний аналіз наукового рівня розробки історії революції 1789 р. "російсько-українською історичною школою", що включала вчених як Росії, так і України, з рівнем рішення її проблем у французькій історіографії. Простежено розвиток традицій цієї школи в Україні до 40-х рр. і завершення методологічної еволюції історіографії Французької революції на користь марксизму. Дано загальну оцінку наслідків тотального утвердження спрощеного вульгаризованого марксизму в радянській науці, помітною межею якого став 1929 р. Автором ураху-

валися як об'єктивні особливості епохи, так і специфіка політичної системи, що існувала в колишньому СРСР, тобто ті фактори, які кардинально вплинули і на оформлення класичної історіографії революції 1789 р.

4. Теоретико-методологічна переорієнтація французької історіографії з 1900-х рр. до поч. ХХІ ст. простежена на основі вивчення двох її основних ліній. Перша йде від Е.Дюркгейма до А.Берра, Ф.Симіана, школи "Анналів" – М.Блока Л.Февру – і втілює еволюцію позитивістської історіографії через сприйняття ідей неокантіанства (більшою мірою) і загального ознайомлення з ідеями марксизму. Деякі з наукових парадигм школи "Анналів" можна розглядати як повторні після марксизму відкриття, але в комплексі вони були революцією в історіографії ХХ ст., якісно обновили онтологічні уявлення про історичний процес, методологічні й епістемологічні принципи його вивчення.

5. Друга лінія, якою йшло перетворення французького історичного знання в ХХ ст., представлена фахівцями з Французької революції, послідовниками Ж.Жореса – А.Матьезом, Е.Лабруссом, Ж.Лефевром, які більшою мірою, ніж "Анналі", зазнали впливу соціалістичних і марксистських ідей, і марксистськими істориками А.Собулом, М.Вовелем, Е.П.Томпсоном, останній не був спеціалістом з Французької революції та ін.

Із позицій сучасного наукового знання оцінено внесок цих істориків у вивчення соціальних рухів і селянської революції кін. ХVІІІ ст., значення введення в науку ключового поняття "ментальність" (Ж.Лефевр розробляв його на прикладі сюжетів Французької революції одночасно з М.Блоком і Л.Февром, що досліджували ментальність Середньовіччя). Вивчення ментальності вводило в історичну науку новий, людський вимір і по-новому порушувало проблеми епістемології історичного знання.

Узагальнено висновки сучасних дискусій у світовій науці навколо проблем революції 1789 р. у зв'язку з її 190- і 200-річчям, розглянуто сутність "ревізії" її класичних концепцій і нових напрямів розробок цієї проблеми.

6. Оскільки головною метою цієї книги є дослідження теоретико-методологічної еволюції історіографії в зазначених хронологічних межах, то в останньому розділі довелося відійти від проблематики Великої французької революції. Вже з третього покоління школа "Анналів" заговорила про модернізм – ми подали його коротку характеристику; з 70–80-х рр. ХХ ст. вчені світу сформулювали парадигми постмодернізму, а з кін. ХХ – поч. ХХІ ст. формується пост-постмодернізм. Власне, протягом усього ХХ – поч. ХХІ ст. зарубіжна історіографія відповідала на кардинальне питання: як виявляє

себе людина в історії? Якщо першим кроком на цьому шляху було звернення до проблем ментальності (люди думають і усвідомлюють зміст своїх вчинків), то наступним був – "лінгвістичний поворот" – розуміння того, що людське суспільство організоване мовою (людина розмовляє); останніми роками заговорили про археологічну революцію в розумінні того, що людина "бачить" і залишає після себе пам'ятки культури, які аналізуються зором; вони несуть величезну історичну інформацію. Дійти до людини – означає, крім цього іншого, оперувати категоріями мікроісторії, сполучати мікро- і макроісторію. Остання була пріоритетною для всієї світової історіографії XIX ст., а для радянської історіографії – в XX ст.

7. Книга закінчується характеристикою сучасної української історіографії, в основному, тому з яких методологічних і концептуальних засад висвітлюється історія України. Мова йде як про висвітлення нею загальної концепції історії України, яка була розроблена ще М.С.Грушевським, так і про нелегкі і не завжди достойні спроби українських істориків підійти до історії своєї країни і нових сучасних методологічних позицій.

РОЗДІЛ I

ФОРМУВАННЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

1. Переорієнтація ідейних основ французької історичної науки в останній третині XIX ст.

Події 1870–1871 рр. були важливою віхою в історії Франції. Країна вийшла переможеною із франко-германської війни, підписавши принизливий Франкфуртський мир і втративши панівне положення в Європі. Французьке суспільство переживало величезне потрясіння, пов'язане з Паризькою Комуною. Соціально-політична обстановка характеризувалася нестійкістю республіканського режиму в країні, що зазнавав нападів з боку монархістів, клерикалів і націоналістів. Аж до кінця століття передові сили вели боротьбу за зміцнення республіки.

Складність зовнішньополітичного й внутрішньополітичного становища змусила французьких істориків серйозно замислитися про місце історії як

науки в системі національного виховання, про роль історії у відновленні могутності й престижу країни.

У 1872 р. Фюстель де Куланж у статті "Про манеру писати історію у Франції й Німеччині", що була рецензією на книгу Жюля Зеллера "Походження Німеччини й Німецької імперії", висловлював думку про те, що перемога Німеччини над Францією – це перемога насамперед німецької історичної науки, "шкільного вчителя історії"¹. У Німеччині історики насамперед патріоти, "вони цінують свою країну й поважають усе німецьке". Зовсім по-іншому, вважав він, ставляться до історії своєї країни французькі вчені. "Писати історію Франції для нас означає працювати для партії й боротися із супротивником. Історія в нас стала особливою формою перманентної громадянської війни. Вона навчила нас насамперед ненавидіти один одного"². Саме тому Німеччина виявилася сильною, а Франція ослабленою, тому й переможеною. У своїй статті Ф. де Куланж закликав істориків чітко уявляти собі наслідки для національної самосвідомості ідей і висновків, які вони формулюють у своїх працях*.

Заклик Фюстеля де Куланжа був підтриманий видатними істориками Франції. "Завдання Сореля, потім Лавісса, Вандаля й багатьох інших полягало в тому, щоб перетворити національне виховання історією, позбавленою сновидінь, більш близькою до неблаганної дійсності"³. Таким чином ставилося завдання виховання мас у дусі національного єднання на ґрунті ліберальних і республіканських цінностей за допомогою історії.

Важливим кроком на шляху до її рішення було заснування історичного журналу "Revue historique" ("Історичний огляд"), навколо якого об'єдналися найбільш значні історики. Серед 53 вчених, що обіцяли журналу свою підтримку й співробітництво, ми знаходимо імена: В.Дюрюї, Ф. де Куланж, Е.Лавісс, А.Рамбо, А.Сорель, І.Тен, Е.Ренан та ін.

Першими редакторами "Revue historique" (історичного журналу Франції) були Габріель Моно** і Гюстав Фаньєз***, "молодші послідовники

* Він був не самотнім. Крик герцога Одіфре-Паке: "Хто виховав цих людей?" – який пролунав у парламенті навесні 1872 р., почула, повторювала і коментувала вся французька преса в роки, які настали слідом за поразкою.

** Моно Габріель (1844–1912) – історик-медієвіст. Основні його праці присвячені джерелознавству й історіографії. З 1868 р. викладав, а пізніше став директором Практичної школи вищих знань, куди переніс німецький досвід підготовки істориків методом семінарів. Виступав з позицій лібералізму, боровся проти монархізму, клерикалізму, націоналізму. Був одружений на молодшій донці А.І.Герцена.

*** Фаньєз Гюстав (1842–1927) – історик-медієвіст, член Академії моральних і політичних наук (з 1901 р.). Головні його дослідження присвячені соціально-економічній історії Франції XIII–XVII ст. Вони базуються на архівних джерелах і містять великий фактичний матеріал. Крім журналу "Revue

Дюрюї"⁴. Віктор Дюрюї, видатний французький історик, міністр громадської освіти ще в роки Другої імперії, багато чого зробив для поліпшення освітньої системи у Франції. Переборюючи постійний опір з боку клерикалів і уряду, В.Дюрюї намагався не тільки розширити мережу навчальних закладів, але й змінити навчальні плани так, щоб основне місце в системі навчання посідала "не Біблія, а історія". Заслугою В.Дюрюї було створення в 1868 р. Практичної школи вищих знань із метою підготовки вчителів історії й істориків-дослідників. У своїй практичній діяльності В.Дюрюї керувався прагненням пропагувати форми й методи німецької історичної науки⁵. Заснування "Revue historique" знаменувало заключний етап "глибоких перетворень у французькій історіографії", розпочатих реорганізацією Дюрюї освітньої системи⁶.

Таким чином, з 1 січня 1876 р. у Франції став виходити загальний історичний журнал, адресований широкому колу істориків і читачів⁷. У передмові до першого номера журналу його редактори виклали цілі, які ставили перед собою, починаючи нове видання: здійснювати публікації джерел з різних періодів історії, надавати історикам "точні й повні" відомості про стан історичних досліджень у країні й за кордоном. Залишаючи за кожним співробітником журналу свободу особистих переконань, редактори вважали необхідною умовою їхньої роботи неупереджене й поглиблене вивчення "всіх періодів розвитку країни, навіть всіх її революцій" для того, щоб усі французи відчували себе "дітьми однієї раси, що не відкидають жодної частини батьківської спадщини, синами старої Франції і в той же час громадянами нової Франції"⁸.

Для становлення історії як дійсної науки неодмінною умовою, на думку засновників "Revue historique", було суворе дотримання істориками принципу неупередженості. Історія повинна бути вивчена "сама по собі". Історичні події й історичні особистості повинні бути оцінені тільки виходячи з них самих, "а не з політичних і релігійних симпатій і антипатій" історика. Щоб домогтися цього, дослідник, за словами де Куланжа, повинен "абстрагуватися від самого себе"⁹. На думку Г.Моно, історик повинен пам'ятати, що "його роль полягає в тому, щоб зрозуміти й пояснити минуле, але не в тім, щоб віддати його напрокат або засудити"¹⁰. Дотепер Франція мала лише дві категорії істориків. Моно писав: "Звичайно одні виступають адвокатами минулого, проклинаючи будь-які зміни, що робив прогрес часів,

historique", він заснував Товариство історії Парижу (1874 р.), був віце-президентом Товариства історії французької церкви. В останні роки життя виступав з реакційно-клерикальних позицій.

і витрачаючи марні зусилля для захисту того, що він зруйнував; інші, навпроти, стають обвинувачами минулого, апологетами всіх збурювань і революцій, нездатними зрозуміти велич зниклого; у їхньому нетерпінні ідеал завжди в майбутньому. Справжній історик – той, хто, піднімаючись над цими партіями, жагуче розглядає все, що законно в розумі консерватора, з огляду на непереможні вимоги руху й прогресу".

Виходячи із принципів "науковості" і "неупередженості", історики, що об'єдналися навколо журналу, мали на меті переписати заново історію своєї країни. "Вивчення минулого Франції, що буде головною частиною вашого завдання, має сьогодні ... національну важливість. Саме таким шляхом ми зможемо повернути нашій країні моральну єдність і моральні сили, яких їй не вистачає, давши можливість їй відразу пізнати її історичні традиції й зрозуміти ті перетворення, яким вони піддалися"¹². Перспективи розвитку історичної науки були намічені в програмній статті Габріеля Моно "Про прогрес історичних досліджень у Франції з XVI століття", у якій процес вивчення історії у Франції простежується паралельно такому в Німеччині. З огляду на німецький досвід автор ставив завдання досягнення професіоналізації французької історичної науки.

М.Моно після закінчення Нормальної школи відвідав в 1865 р. Німеччину й Італію, слухав лекції в Берлінському й Геттінгенському університетах, вивчив постановку історичної освіти в цих країнах, умови праці істориків Німеччини. Вона здалася йому "широкою історичною лабораторією, де всі зусилля сконцентровані й скоординовані й жодне зусилля не загублене"¹³.

Його вразила широта історичного руху в цій країні. Він дійшов висновку, що жодна із країн не могла б назвати таку велику кількість істориків, як Німеччина, похвалитися їхньою прекрасною організацією, координацією їхніх зусиль на вивченні загальних проблем, розробкою методів історичного дослідження¹⁴. Однією із причин такого стану історичної науки він вважав "сильну організацію її університетів". Дійсно, із 30-х рр. XIX ст. у Німеччині існувала практика підготовки майбутніх дослідників методом історичних семінарів, якими керували б найвідоміші історики, що пропагували своє розуміння завдань і прийомів історичного дослідження серед молоді¹⁵. Відомі історики створювали школи, готуючи спадкоємців і послідовників своїх наукових поглядів. Наприклад, Леопольд фон Ранке керував історичним семінаром у Берлінському університеті з 1834 р. протягом декількох десятиліть. Він застосував критичний метод при аналізі джерел нового часу й пропагував його серед своїх численних учнів. У такий

спосіб склалася історична школа Ранке, що у др. пол. XIX ст. відіграла провідну роль у європейській історичній науці¹⁶.

Іншим, на думку Г.Моно, було становище в його країні. До 70-х рр XIX ст. історію у Франції, крім факультетів словесності, що перебували, як і взагалі університети, у стані занепаду, викладали практично у двох навчальних закладах країни: Школі Хартій (l'Ecole des Chartres) і Нормальній школі (l'Ecole Normale). У першій викладання було спеціалізованим, там готували палеографів і архівістів. Школа Хартій виховувала ерудитів, яким заборонялися будь-які узагальнення, а дослідження їх "часто полягали в дрібницях"¹⁷. У Нормальній школі, навпаки, навчання було загальним, вона випускала викладачів середніх шкіл. Протягом трьох років її учні повинні були вивчити загальну історію й географію і скласти іспит для одержання першого у Франції вченого ступеня – ліценціата. Нормальна школа випускала "літераторів", за термінологією французьких істориків, тобто людей, що мають загальні знання, але не мають навичок історичного дослідження, "понять про метод". Власне, історики-дослідники формувалися самостійно. Такими ставали окремі випускники вищезгаданих шкіл.

Історики Франції, як відзначав Г.Моно, "майже всі самоучки". Вони не мають учителів і не навчають учнів, немає загального методу історичних досліджень, навичок колективної праці, загальної наукової дисципліни. Для забезпечення прогресу історичної науки у Франції, на думку вченого, необхідне виконання розробленої ним програми. Остання передбачала організацію істориків Франції за німецьким зразком, тісний їхній взаємозв'язок і солідарність у праці.

Важливу роль в об'єднанні істориків Г.Моно відводив французьким університетам, які в результаті реорганізації повинні стати центрами, здатними очолити й направити історичний рух у країні, стати місцем не лише розробки проблем історії, але й формування істориків. Саме тут, об'єднані в колективи, що працюють над загальною тематикою, вони зможуть одержати навички дослідницької праці, пізнати наукові методи історичної творчості.

Аналізуючи причини високої професіоналізації історичної науки в Німеччині, Г.Моно підкреслював і такий істотний момент: прекрасна організація німецьких істориків дала їм можливість проводити велику роботу з пошуку, критичної перевірки й введення в науковий обіг значної кількості документальних матеріалів. Саме з роботи над документами, з їхнього збирання, перевірки їхньої вірогідності, одержання на їхній основі точних фактів за допомогою суворих правил історичної критики починає свою

роботу кожний німецький історик. Тільки після такої роботи він приходить до узагальнення. "Revue historique" рішуче пропагував індуктивний метод пізнання істини, вимагаючи від вченого рухатися вперед від окремого до загального, від деталі до цілого й "на групах точно встановлених фактів виводити загальні ідеї, які б піддавалися випробуванню й перевірці"¹⁸.

Програмні вимоги журналу полягали в пропаганді принципів наукового джерелознавства, що одержало розвиток у Німеччині з 30-х рр. XIX ст. Провідні автори журналу критикували французьких істориків за зневажливе ставлення до роботи над документами. Цей недолік властивий великим французьким історикам XVIII–XIX ст., які створили, як пише Г.Моно, конструкції, де істина змішувалася з неправдою, тому що вони "не знали досить добре справжньої цінності й точного характеру матеріалів, які ставили собі на службу"¹⁹.

Французькі просвітителі більше довіряли джерелам, що дозволяли викривати теологічне тлумачення історії, а історики романтичної школи – документам, у яких події описані найбільш яскраво й барвисто.

Вимога обліку всього комплексу джерел уперше у французькій історіографії висувалося в програмній статті "Revue historique" і, безсумнівно, була заслугою Г.Моно.

У своїй програмній статті Г.Моно вказує на необхідність суворо дотримання деяких загальних технічних правил історичної праці. Головне правило полягає в тому, що історик повинен ставити собі на службу "тільки перевірені й справжні матеріали"²⁰, істинність яких установа за допомогою правил історичної критики. Тільки такі матеріали можна узагальнювати синтезувати. Учений, на думку Г.Моно, повинен залишати "незакінченими ті частини будинку, можливі форми якого можна лише нечітко уявити". Праці історика повинна передувати кропітка праця ерудиції, тобто ретельний збір документів і перевірка їхньої істинності. М.Моно з жалем констатує, що праця ерудиції, тобто терплячого збирання й критики документів, існує, але не користується у Франції такою же повагою, як у Німеччині, тому що французи не поважають науку, якщо вона позбавлена "зачарування форми"²¹. Крім того, відзначає Г.Моно, "багато хто зі знаменитих істориків сприяв поширенню презирливого ставлення до вишукувань ерудиції, думаючи, що насамперед необхідні уява, здоровий глузд, деяка доза філософського розуму й стиль необхідні насамперед; ерудити, зі свого боку, найчастіше виявляли виняткову зневагу до літературної форми, нерозумну ворожість до загальних ідей, у яких вони бажали бачити лише

фантазії й фрази, і з завзятістю займалися дрібницями, деталями фактів, найчастіше нецікавих"²².

Г.Моно вказує на небезпеку узагальнень, широких апріорних систем, вигаданих ученими, що намагаються з їхньою допомогою пояснити складні явища історичного минулого. В цей же час він підкреслює той невеликий інтерес, що представляє копання в дрібницях минулого, яке не веде до жодного узагальнення. Французькі історики, якщо вони бажають поставити історичну науку своєї країни на перше місце в Європі, повинні, на думку засновників "Revue historique", перебороти розрив між "літературою й ерудицією". Для цього їм необхідно зрозуміти ту істину, що "історія повинна бути об'єктом повільного й методичного вторгнення", історик має про-суватися вперед "від часткового до загального", послідовно освітити "всі темні крапки" і тільки після цього "на групах точно встановлених фактів" вивести "загальні ідеї, що піддаються випробуванню й перевірці"²³. Таким чином, писав Г.Моно, історична критика готує шляхи "описової історії" і навіть деякою мірою "філософської історії"²⁴. Аналізуючи роботу, пророблену істориками Франції в цій сфері, Г.Моно доходить висновку, що для створення дійсно наукової історії багато що вже зроблено, але головна частина роботи ще передує в справі розвідки, збирання, видання, коментування історичних матеріалів, документів.

М.Моно, як і інші історики ХІХ ст., вірив, що метою цієї великої праці є пошук істини. Він був упевнений у можливості її пізнання завдяки досягнутому прогресу в розвитку наук, розквіту наукових методів, які забезпечували історію прекрасними засобами для розуміння істини²⁵.

Історія поставила собі на службу не лише допоміжні історичні дисципліни: нумізматику, епіграфіку, палеографію, дипломатику, що забезпечували її документами, "авторитет яких незаперечний"; вона змусила собі служити порівняльну філологію, антропологію, навіть геологію, за допомогою яких "вона занурює свої погляди в епохи, для яких бракує пам'ятників, так само добре, як у писані тексти". Розвиненість методів історичної критики дозволила їй відновлювати історичні, юридичні, літературні тексти, які не збереглися в оригіналі. "У такий спосіб забезпечена, озброєна подібними інструментами, – відзначав Г.Моно, – історія може із суворим методом і обережною критикою якщо не розкрити завжди повну істину, то, щонайменше, точно визначити в кожному випадку достовірне, правдоподібне, сумнівне й помилкове"²⁶.

Пошук істини "Revue historique" проголошував єдиною метою досліджень істориків, що об'єдналися навколо нього, тому що вважав, що історія, яка має лише цю мету, "працює таємним і правильним способом на могутність Батьківщини й у той же час на прогрес людства"²⁷.

Такою була програма дій, розроблена французькими істориками консервативного й помірної-ліберального напрямів. Програма була, безсумнівно, прогресивною. Над її здійсненням завзято трудився журнал "Revue historique", що очолив історичний рух у країні.

2. Успіхи французької історичної науки. Французька революція у висвітленні А.Олара

Зміцнення республіканського ладу у Франції створило сприятливі умови для поживлення історичної науки. Покращилася постановка університетського викладання історії. З 1876 р. факультети словесності університетів завдяки кредитуванню були розширені, забезпечені бібліотеками. З 1894 р. було засновано "атестат вищої освіти", що стало для студентів додатковим стимулом до регулярного відвідування лекцій і старанного вивчення історії. Закриті Французькою революцією й відроджені Наполеоном I у формі розрізнених факультетів університети тривалий час були частиною однієї структури, що поєднувала середню й вищу школи.

Декретом уряду від 1896 р. було відновлено адміністративну самостійність університетів і передбачено створення при них спеціалізованих інститутів і дослідницьких центрів із метою підготовки наукових кадрів і здійснення досліджень. Саме наприкінці XIX ст. університети стали основними центрами наукових досліджень²⁸.

Із розширенням мережі університетів зросла потреба у кадрах, центром їхньої підготовки стала Практична школа вищих знань, створена В.Дюрюї.

Спочатку школа складалася із чотирьох секцій: математичних наук (I секція), фізичних і хімічних наук (II секція), біологічних наук (III секція), історичних і філологічних наук (IV секція)²⁹. У школу міг прийти кожен бажаючий без будь-яких обмежень. Учні мали можливість займатися в декількох секціях одночасно.

Ця школа стала першим науковим закладом Франції, де істориків навчали методом семінарів, запозиченим у Німеччині. "Семінар, а не клас був життєвою клітиною; практичні вправи, а не лекції були засобом навчання", – писав американський дослідник Томсон³⁰.

Після трьох років, які учень проводив у стінах школи, він складав іспит або захищав дисертацію для одержання першого вченого ступеня ліценціата.

Габріель Моно після повернення з Німеччини в 1865 р. почав вести в IV секції семінар із середньовічної історії. Він викладав до 1905 р. Із 1895 до 1912 р. був президентом IV секції. М.Моно висловлював надію, що саме ця школа практикою підготовки своїх учнів повинна була "змусити зникнути розрив між ерудицією й літературою"³¹, тобто усунути недоліки Школи Хартій і Нормальної школи.

З початку свого існування IV секція публікувала колекцію за назвою "Бібліотека Практичної школи Вищих знань" і "Щорічник", де друкувалися звіти про річні конференції секції, програми викладання, різні статті³².

Практична школа вищих знань була розширена, держава надала їй що деякі кошти. Почавши свою діяльність "із жменькою студентів" і "півдюжиною професорів", ця школа вже на початку 80-х рр. нараховувала "двадцять п'ять професорів, що вели більше п'ятдесяти курсів" з різних історичних дисциплін³³.

Цей навчальний заклад, що розвивався під великим впливом форм і методів німецької історичної науки, зіграв важливу роль у справі підготовки кадрів істориків вищої кваліфікації. Школа готувала не тільки викладацькі кадри для вищих навчальних закладів країни, але й наукових співробітників для бібліотек, музеїв, науково-дослідних інститутів (наприклад, для французької школи Далекого Сходу, Французького інституту східної археології в Каїрі тощо). Її плідна діяльність триває і у наш час.

Після франко-німецької війни у Франції посилився інтерес до вивчення історії міжнародних відносин. З 1872 р. тут успішно функціонувала Школа політичних знань – центр вивчення дипломатичної історії. У ній тривалий час викладав професор Альбер Сорель, роботи якого стали блискучим зразком традиційної історії дипломатії XVIII–XIX ст. Перу А.Сореля належить ряд робіт, серед яких найбільшою є "Європа и французская революция". Будучи майстерно написаною і вміщуючи значний документальний матеріал, вона принесла славу своєму творцеві. А.Сорель, що належав до правого крила республіканців, викладав у ній консервативну й націоналістичну історичну концепцію. Він перебільшував роль Франції в міжнародному житті, ідеалізував значення діяльності Наполеона I, переоцінюючи прогресивність перетворень, проведених у скорених ним європейських країнах.

Наукова цінність його праці полягала у спробі показати взаємозалежність зовнішньої і внутрішньої політики.

Ця ж тенденція властива і працям іншого видатного фахівця з історії дипломатії Антонена Дебідюра – "Дипломатическая история современной

Европы" і "Дипломатическая история Европы со времен Берлинского конгресса до наших дней". Так само, як і А.Сорель, А.Дебідур використанні у написанні дипломатичної історії різноманітний матеріал, звертаючи увагу на внутрішню політику, враховуючи певною мірою революційні й національно-визвольні рухи. Однак А.Сорель і А.Дебідур були далекі від того, щоб спробувати з'ясувати глибинні рушійні сили дипломатії. Вони стали ідейними попередниками П.Ренувена, майбутнього академіка, професора Сорбонни.

Помітну роль у вивченні історії держав і політичних учень зіграли факультети права. Заснована в 1881 р. Школа Лувра сприяла відновленню занять з історії мистецтва. Змінився зміст діяльності навчальних закладів. Нові віяння торкнулися навіть такого консервативного навчального закладу, як Школа Хартій. Якщо раніше її учні присвячували свій час винятково вивченню джерел їх Середньовіччя, то в цей період тут "стали навчати роботі й над архівними документами новітнього часу".³⁴

Наприкінці ХІХ ст. було створено безліч нових наукових суспільств, інтенсифікували свою діяльність старі. Так, у 1887 р. почало роботу Товариство з історії дипломатії, в 1888 – Товариство з вивчення Французької революції ХVІІІ ст., у 1901 р. – Товариство нової історії. Засноване в 1872 р. Суспільство історії французького мистецтва було частково реорганізоване в 1906 р., з 1907 р. почало свою діяльність Товариство робесп'єристських досліджень, з 1913 – Товариство історії права тощо. У цей же період були створені або поживали діяльність безліч провінційних товариств, а столичні курирували їхню роботу.

Ці товариства стали своєрідними "науковими лабораторіями", де колектив істориків працював за заздалегідь виробленим планом, втілюючи в життя систему поділу праці. Така постановка справи була цілком виправдана. В останній третині ХІХ ст. історики одержали доступ в архіви Міністерства закордонних справ, військового, морського міністерств, у національні й провінційні архіви, в архів Ватикану. Вони провели велику роботу з виявлення, упорядкування й видання історичних джерел. Уперше в науковий обіг було введено масу найважливіших документів і матеріалів. Щоб зробити їх доступними для широкого загалу, написати на їхній основі історичні дослідження, зусиль одного історика було недостатньо. З такими завданнями міг упоратися лише колектив³⁵.

Налагодженню контактів між істориками країни сприяла історична періодика, кількість видань якої значно зросла наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст.

Більшість університетів і вчених товариств публікували свої "Аннали", "Бюлетені", "Огляди". Це поліпшувало постановку історичних досліджень, давало можливість історикам певного профілю бути в курсі останніх робіт у своїй сфері, що вийшли у Франції і за кордоном, формувало "загальні погляди" на проблеми³⁶. В історичних журналах уперше з'явилися бібліографічні відділи. Саме в цей час були засновані "Огляд нової й новітньої історії" ("Revue d'histoire moderne et contemporaine", 1881), "Французька революція" ("Révolution française", 1881), "Середні віки" ("Moyen age", 1888), "Огляд історії релігії" ("Revue d'histoire des religions", 1880), "Огляд досліджень стародавності" ("Revue des études anciennes", 1899), "Огляд історичного синтезу" ("Revue de synthèse historique", 1900), "Революційні аннали" ("Annales révolutionnaires", 1908), "Огляд історії французької церкви" ("Revue d'histoire de l'Eglise de France", 1910), "Огляд історії французьких колоній" ("Revue d'histoire des colonies françaises", 1912). До зазначених видань можна додати солідні місцеві вісники: "Аннали Бретані" ("Annales de Bretagne", 1886), "Аннали Півдня" ("Annales de Midi", 1889), "Огляд історії Ліона" ("Revue d'histoire de Lyon", 1902), "Огляд Півночі" ("Revue du Nord", 1910).

Архівісти, бібліотекарі й історики зробили колосальний обсяг роботи зі збирання й видання колекцій документів.

З 1882 до 1914 р. було опубліковано 50 томів нової "Колекції текстів для вивчення й викладання історії" ("Collection des textes pour servir à l'étude et l'enseignement de l'histoire"). З 1884 р. почалася робота над "Збірником інструкцій, отриманих послами й міністрами Франції із часів Вестфальського договору до революції" ("Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution"), а також колекцією "Класики французької історії в Середні віки" ("Classiques de l'histoire de France au Moyen Age").

Багато зробило для публікації документів періоду Французької революції суспільство з вивчення її історії. Воно здійснило видання збірників з історії Парижа й Франції періоду революції, а з 1903 р. уперше почало публікацію документів з економічної історії Французької революції (докладніше див. нижче).

Розширилися можливості видання матеріалів місцевих архівів. Було опубліковано колекції "Суспільство антикварів Нормандії" ("Sociétés des antiquaires du Normandie", 1869), збірники документів "Історичні архіви Пуату" ("Archives historiques du Poitou", 1872), "Історичні архіви Гасконі" ("Archives historiques de la Gascogne", 1883), "Історичні архіви Мен" ("Archives historiques du Maine", 1900).

Активізувалася робота не тільки з публікації документів, але й з упорядкування вже виданих, складанню довідників для виданих документів і історичних праць. Були майже повністю перероблені або складені заново каталоги манускриптів публічних бібліотек. До 1927 р. описи департаментських і госпітальних архівів нараховували 800 томів. Габріель Моно в 1888 р. видав "Бібліографію історії Франції від походження до 1789 р." ("Bibliographie de l'histoire de France depuis les origines jusqu' en 1789"). В 1898 р. вона була доповнена "Методичним збірником з нової і новітньої історії Франції" ("Répertoire méthodique de l'histoire moderne et contemporaine de la France") У.Брієра й П.Карона.

В 1907–1908 рр. П.Карон видав "Бібліографію робіт, опублікованих у 1866–1897 рр., з історії Франції, починаючи з 1789 р." ("Bibliographie des travaux publiés de 1866 à 1896 sur l'histoire de la France depuis 1789"). Бібліографія Г.Моно була доповнена бібліографією робіт Мартіна й Солнієра з історії Франції 1500–1789 рр. Її ж доповнював і "Бібліографічний збірник з історії Франції" ("Répertoire bibliographique de l'histoire de France"), виданий у 1925 р. Кароном і Стейном.

Із 1889 р. почалося видання серії підручників допоміжних історичних дисциплін. Вийшли у світ "Підручник палеографії" М.Пру (1889), "Підручник дипломатії" А.Жірі (1894), "Підручник історичної бібліографії" Ш.-В.Ланглуа (1901–1904), "Підручник французької нумізматики" А.Бланше й А.Дієндонне (1912–1916), колектив авторів видав "Підручник археології". А.Лоньон опублікував "Топографічний словник" і "Історичний атлас Франції"³⁷.

Таким чином, у справі постановки історичної освіти, матеріального забезпечення історичних досліджень солідною документальною базою, налагодження зв'язків і контактів між істориками, зайнятими вивченням однієї або декількох респоріднених проблем, в оснащенні їхньої праці довідниками, словниками й т.п. у Франції у зазначений період відбулося помітне прогресивне зрушення.

Зусиллями вчених історичні дослідження були підняті на якісно новий щабель. Якщо раніше історики зверталися до неопублікованих матеріалів лише спорадично, то тепер їх використання стало необхідною умовою роботи, непорушним правилом для кожного серйозного фахівця. Розробка архівів стала системою, а документи – основою історичних праць.

Політичний клімат поч. 70-х рр. ХІХ ст. сприяв поширенню серед французьких істориків методологічних установок позитивістської філософії, сформульованих її засновником Огюстом Контом (1798–1857) ще в 30–40-і рр. ХІХ ст.³⁸.

Головна теза філософії позитивізму, запозичена О.Конттом у великого мислителя Сен-Сімона, полягає в тому, що істинне знання про дійсність може бути отримано лише досвідним, позитивним шляхом. Це знання добувається приватними науками; єдино науковими є або результати приватних наук, або їх зв'язані воєдино висновки³⁹. Філософія як самостійна наука не має предмета дослідження, а отже, і права на існування.

О.Конт дав свою класифікацію наук, принципи якої сходять до ідей енциклопедистів; його ієрархія наук визначається "ступенем простоти й спільності". Вона починається математикою й завершується соціологією⁴⁰. О.Л.Вайнштейн і багато інших дослідників вважали, що О.Конт ототожнював соціологію з історією.

Ж.Лефевр думав, що з появою позитивізму "історія була зорієнтована на пошук шляхом спостереження, констант, які виявляються в житті суспільств; і із цього погляду вона тяжіє до того, щоб стати допоміжним засобом соціології або, щонайменше, однією з її необхідних галузей"⁴¹.

Філософські погляди О.Конта перейняті переконанням у могутності розуму й позитивної науки. Прогрес у галузі природничих наук, відкриття найважливіших законів розвитку й руху неорганічної матерії й живої природи спонукали О.Конта подивитися й на суспільство як на соціальний організм, відкрити закони його розвитку.

О.Конт вважав нераціональним розглядати "з одного боку, науковий рух як такий, що підлягає позитивним законам, з іншого боку, політичний рух, як, головним чином, довільний..." "Я доведу, – писав філософ, – що існують такі ж певні закони розвитку людського суспільства, як і закони падіння каменя"⁴². Однак розуміння закону в нього своєрідне: він стверджував, що наука повинна не пояснювати, а тільки описувати соціальні явища; формулюючи закони, вона відповідає на запитання "як?", а не на питання "чому?" О.Конт заперечував можливість установлення наукою причинно-наслідкових зв'язків, вважаючи таку претензію "метафізичним пережитком". Боротьба проти "метафізики" умоглядності, на його думку, є головною метою соціології, що зобов'язана не конструювати соціальні утопії, а фіксувати природні закони суспільного розвитку.

Ж.Лефевр у зв'язку з цим робить наступне важливе зауваження: "Якщо історія може встановлювати закони, які управляють рухом суспільств, то одночасно вона знаходить те, що характеризує власне науку, тим, що, як думав Поль Валері, історія не володіє, тобто передбаченням"⁴³.

Погляди О.Конта на історію й методи її вивчення увібрали багато плідних ідей попередніх філософських і історіографічних шкіл. Для нього

історичний процес закономірний, прогресивний – це послідовна зміна якісно певних шаблів у розвитку людства. Мотором цього руху є розвиток розуму, що проходить три стадії: теологічну, метафізичну й позитивну. Учений, на думку О.Конта, застосовуючи метод простого спостереження й порівняльний метод, повинен зіставляти соціальне життя народів, що живуть у різних місцях землі й не залежать один від одного. Однак О.Конт не абсолютизував порівняльний метод, вважаючи, що за його допомогою неможливо показати послідовність історичних станів, вони стануть як співіснуючі. Вищим і ефективнішим порівняльний метод, думав філософ, є метод історичний, метод історичного порівняння різних послідовних станів людства, між якими існують тісний зв'язок і наступність. О.Конт відстоював і розробляв ідею континуїтета історичних періодів. Ж.Лефевр подає різке твердження філософа про те, що "людство складається скоріше з мертвих, ніж живих"⁴⁴. Багато в чому О.Конт – послідовник Гегеля, Сен-Симона, Фур'є й історичної школи права. Так само, як і остання, він розуміє під розвитком тільки еволюційний процес. У вченні О.Конта розроблене уявлення про стадію, епоху як про якісно певний етап у розвитку суспільства. Суспільство в нього – єдине ціле, всі частини якого взаємозалежні єдиним соціальним організмом, стійкою структурою.

О.Конт оперує поняттям "цивілізація", маючи на увазі не стільки економічну, скільки духовно-психологічну спільність людей⁴⁵. В основі функціонування системи, за О.Контом, лежать закони фізики або біології. При дослідженні суспільства необхідно застосовувати синтетичний підхід: вивчати вплив раси, клімату, суспільних звичок, політичних впливів на соціальні явища. Останніми ж, на думку філософа, є почуття і вчинки людей, які диктуються законами людської природи. Щоб вивести з них закони суспільного розвитку, необхідні знання й застосування законів біології, а ще точніше – психології⁴⁶. Психологія трактувалася засновником позитивізму не як наука про властивості особистості, а як колективна психологія, психологія народу, маси. Позитивізм споконвіку виступав проти волюнтаризму й переоцінки ролі особистості в історії, вважаючи, що в суспільному житті неможливо управляти явищами, їх можна лише видозмінювати, пізнаючи закони людської природи.

Теоретико-методологічні концепції позитивізму лежали в основі праць професорів Сорбонни Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобоса, присвячених проблемам джерелознавства, методики науково-дослідної роботи історика.

"Введення у вивчення історії" було написано Ш.-В.Ланглуа і Ш.Сеньобосом, професорами Сорбонни, на початку 1896/97 навчального року.

Автори мали скромну мету "дати новим студентам Сорбонни початкове уявлення про те, чим є і чим повинне бути вивчення історії"⁴⁷. Їхньою основною турботою було бажання поставити історичні дослідження на суворо "науковий" ґрунт і сприяти поширенню нових методів історичного дослідження серед істориків.

Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобос дали історії як науці визначення, що цілком відповідало духу часу: "Історія є не що інше, як уживання в справу документів"⁴⁸. Історичні дослідження повинні опиратися на міцний документальний фундамент, на всеосяжне вивчення документів з проблеми. Французькі вчені виклали своє розуміння завдань і методів джерелознавчого дослідження, охарактеризували предмет джерелознавства, дали класифікацію джерел і, узагальнивши досвід філологічної й історичної критики XIV–XIX ст., розробили комплекс правил критики джерел. Багато їхніх висновків відносно джерелознавчого аналізу зберігають загальнонаукове значення дотепер, оскільки формулювалися на основі досвіду, здорового глузду істориків-практиків.

Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобос справедливо визначили, що найбільш важливими етапами джерелознавчого дослідження є аналіз і синтез. Після того як зібрано всі документи (учені не порушували проблему відбору джерел, вважаючи, що абсолютно всі джерела заслуговують на увагу), завдання історика полягає в їхньому аналізі з метою знаходження фактів. Аналітичний етап роботи джерелознавця вони поділили на дві стадії: зовнішню і внутрішню критику документів.

Зовнішня, або початкова, стадія критики мала на меті "попередні дослідження з писемності, мови, форм джерел". Вона обмежувалася встановленням джерела, дати, місця його написання, зовнішніх особливостей.

Внутрішня, або наступна, стадія критики джерела мала на меті визначити вірогідність даних, про які повідомляє джерело. Для цього було рекомендовано ряд прийомів. Наприклад, французькі вчені пропонували спосіб, за допомогою якого можна було визначити ступінь поінформованості автора, адже він міг помилятися (вказали на чотири обставини, за яких можливі помилки), урахувати умови, за яких автор міг сказати неправду (запропонували п'ять можливих варіантів), рекомендували ретельно зіставляти дані різних джерел для визначення узгодженості фактів. Мета цієї роботи – відновити душевний стан автора джерела. Тільки таким шляхом можна відрізнити істину від вигадки у складеному ним документі й у такий спосіб установити історичний факт.

Ознайомлюючись із працями цих учених, ми довідаємося про розуміння ними системи принципів, користуючись якими історик одержує знання про предмет свого дослідження, про сукупність нормативів, що описують природу і послідовність дій історика, що вживаються з метою одержати нові знання. "Документ є для історика відправною крапкою, а встановлення фактів – кінцевою метою дослідження. Ці дві кінцеві ланки ланцюга і є двома матеріальними предметами, які можна спостерігати. Всі інші об'єднувальні ланки ланцюга, від документа до факта – переконання, концепція, мова, – є психологічними станами; ми не можемо спостерігати їх безпосередньо, ми можемо тільки їх уявити за аналогією з нашими власними внутрішніми станами, тому що ці останні тільки й відомі нам безпосередньо. От чому історичний метод є виключно методом психологічного тлумачення за аналогією"⁴⁹.

Принципи історичного синтезу, історичного узагальнення, висунуті Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобосом, неспроможні в науковому відношенні. Учені запропонували "сортувати" добути з документів факти за ознакою однорідності у хронологічному порядку⁵⁰. Для цього вони розробили певну схему, кінцевий зміст якої полягав у тому, щоб скласти в серії, ряди однорідні факти. У такий спосіб буде написана історія мистецтв, релігії, військова, економічна історія, історія політичних установ тощо. Прихильник таких поглядів Л.Альфан писав: "Досить віддатися, так би мовити, у розпорядження документів, читаючи їх один за іншим у такому виді, як вони дійшли до нас, для того щоб ланцюг подій відновився майже автоматично"⁵¹.

Професор Сорбони Л.Февр назвав цей спосіб упорядкування історичного матеріалу системою старого бабусиноного комода, де в одній шухляді лежить економіка, в іншій – історія військова, в третій – політична й т.д., вибудовані від початкової дати до кінцевої. Всі ці історії строго розподілені, ніяк не взаємодіють і не допомагають усвідомленню ні глибинного змісту кожної з них, ні історичного процесу в цілому.

Однак Ш.-В.Ланглуа і Ш.Сеньобос вважали, що загальну історію написати можна. Для цього "досвідчені працівники повинні скомбінувати" окремі історії (мистецтв, релігії й тощо) "у загальну побудову". Втім, розуміючи, який хиткий принцип синтезування пропонується ними, вони визнали, що "історія ще не досягла наукової класифікації цілого..."⁵². Таке розуміння проблем історичного синтезу, узагальнення обумовило слабкість і наукову неспроможність розуміння історичної закономірності. А це, у свою чергу, обумовило і слабкість концепції Ш.-В.Ланглуа і Ш.Сеньобоса в питаннях про значущість історичних уроків, історичної причинності.

Для них незаперечним був принцип: "Після того, значить по причині того". Наведемо приклад, що характеризує розуміння ними історичної причинності. "Причиною смерті короля Генріха II був удар списа графа Монтгомері, смерть короля була причиною захоплення влади Гізами, що послужили, у свою чергу, причиною повстання протестантів"⁵³.

Отже, причини одиничних фактів – свідомі дії людей. Причини ж загальних фактів, загальних явищ можна осягнути, вважають учені, якщо "дістатися до реальних конкретних центрів, якими завжди служать люди, що думають і діють. Тільки там по'єднуються різні види діяльності, розподілені шляхом абстракції в мові. Їхня взаємодія повинна, отже, пояснюватися якою-небудь панівною рисою людської природи або положенням цих людей, що відбивається у всіх різних проявах людської діяльності"⁵⁴. Таким чином, історична особистість визначається вченими як причина й одиничних і загальних подій, тобто соціальних перетворень; у центр історичного процесу й історичної творчості ставиться людина.

Висування традиційною історіографією на перший план в історії свідомої діяльності людини, тлумачення соціальних перетворень як вираження його творчого духу означало одне – тимчасове привертання уваги дослідників до політичного аспекту історії.

Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобос визнавали, що між різного роду діяльністю народу існує "солідарність". Як же показати цю "солідарність" істориком? Як піднятися над безліччю зібраних фактів? Історики відкинули пояснення еволюції людського суспільства як направлення богом до певної мети, філософію історії Гегеля, теорію прогресу, спроби застосування до пояснення історії методів природознавчих наук, марксизм.

Економічне пояснення історії здавалося Ш.Сеньобосу занадто вузьким. Невиправдано висувати на особливе місце "серію" економічних фактів, вона рівноцінна серії інших "фактів" і навіть перебуває на задньому плані, вважав він. "Форма їх (людей. – Л.Т.) інтелектуального, приватного й політичного життя, – писав Ш.Сеньобос, – приводить їх до тої або іншої форми економічного життя"⁵⁵.

Таким чином, ми маємо справу з історією, що зводила відмову від пізнання закономірностей історичного розвитку в принцип. Опис особливого і поодиначного оголошувався нею єдиною метою історичної науки. Заперечення об'єктивної закономірності приводило до заперечення необхідності об'єктивного критерію відбору і систематизації історичних фактів. Основою часто виявлялася хронологія, просте перерахування й опис фактів без будь-якої спроби розкрити їхню сутність, взаємозв'язок, взаємозалежність.

Сучасні історики рішуче відкидають абстрактний схематизм, підкреслюючи величезну важливість вивчення історичних фактів; вони враховують, що історична дійсність – це єдність загального, одиничного, необхідного й випадкового, тому історична наука, даючи конкретне відбиття цієї дійсності, повинна в кожному явищі розкривати його сутність, в одиничному факті – загальне, у випадковому – необхідне. Тільки за такої умови, при розгляді процесу розвитку суспільства в цілому, всієї сукупності суспільних явищ історична наука піднімається одночасно до вивчення закономірностей суспільного розвитку.

Метою істориків традиційного емпіричного напрямку було відкрити всі документи, виправити їх і упорядкувати, установити описаним вище чином усі історичні факти, сліди яких не зникли. Після цього історія "буде складена"⁵⁶. Але для чого вона? Чи має заняття історією яку-небудь цінність, суспільну користь? Таку властивість історії теоретики емпіричної історії заперечували. На їхню думку, в історії відсутня повторюваність, умови людської діяльності завжди змінюються, тому думати про вилучення "уроку" з історії – означає тішити себе "застарілою ілюзією". Але все-таки вони визнавали, що історія має обмежену, "непряму користь", тому що пояснює походження сьогодення виходячи з минулого. Такий погляд був властивий і російському історикові М.І.Карєєву, який вважав, що "історія подібна до дзеркала, у якому – чи добре, чи погано – відбивається минуле, але воно негайно відмовляється що-небудь відбивати, як тільки його повертають до майбутнього"⁵⁷.

Однак між теоретичними міркуваннями й напрямом практичних досліджень цього періоду існував значний розрив. Історики останньої третини ХІХ ст., як і їхні попередники, бачили в історії потужний засіб пробудження національної свідомості, виховання мас у дусі патріотизму, національного єднання на ґрунті ліберальних і республіканських цінностей, про чимало написано⁵⁸.

Наприклад, видатний історик Е.Лавісс (1842–1922), фахівець із історії Німеччини, зробив такий головний висновок із предмета своїх наукових досліджень: це "усвідомлення соціальної ролі університетів, прямо відповідальних за Рейном за формування національного духу"⁵⁹. Сучасний французький історик П'єр Нора відзначає, що Е.Лавісс "ідеологічно був сучасником покоління поразки (1870–1871 рр. – Л.Т.)".

У своїй творчості і суспільній діяльності він намагався наслідувати зарейнських колег, прагнучи розкрити "для своїх переможених співвітчизників таємницю поразки" і всіляко сприяти "праці відродження" переможеної

Франції, дрбре усвідомлюючи наявність тісного зв'язку між історією і сучасністю, він піклувався про те, щоб зробити історію "потужним засобом національного виховання". П'єр Нора зазначає, що в його судженнях про Німеччину – головний предмет його уваги як історика – "завжди ... жила спроба карикатури"⁶⁰.

Францію і її політику Е.Лавісс, навпаки, усіляко облагороджував. "З того часу, як об'єднана Європа змусила нас повернутися у свої границі, – писав Е. Лавісс, – наша політика ніколи не була ні загрозовою, ні провокаційною"⁶¹.

Чи змогли французькі історики, об'єднані навколо "Revue historique", піднятися вище політичних симпатій і антипатій свого часу, чи змогли вони стати холодними, неупередженими оповідачами про минуле? Луї Альфан, автор цитованого нами нарису про прогрес історичних досліджень у Франції в цей період, вважав, що й у даній сфері було багато чого досягнуто. Він, наприклад, відзначає, що праці з історії Французької революції кін. XVIII ст., написані А.Оларом, А.Матьєзом, Ф.Саньяком, "з погляду науки й неупередженої правдивості" стоять набагато вище праць їхніх попередників (очевидно, робіт О.Тьєррі, Ф.Міньє, Е.Кіне, Ж.Мішле), тому що цих останніх "політичні почуття часто могли змусити відхилити найсправедливіші судження"⁶².

І все-таки критики історичної науки XIX ст. змушені були визнати її упередженість. Історик П.Лара пише: "Якою б не була їх (істориків XIX ст. – Л.Т.) турбота про неупередженість, вони зовсім не позбулися від своєї особистості; а ця остання, чи не створюється вона насамперед зв'язками, які прив'язують їх до їхнього часу й до їхньої країни?"⁶³.

Позитивістські особливості рішення загальнометодологічних проблем історичного пізнання відбилися у працях Альфонса Олара, присвячених історії Французької революції⁶⁴.

А.Олар (1849–1928) в останній третині XIX ст. очолив республіканську школу в історіографії революції. У його руках перебували три найважливіші центри з вивчення історії революції. З 1886 до 1923 рр. він керував у Сорбонні кафедрою історії революції, відкриття якої було присвячено 100-літньому ювілею революції. З 1887 рр. А.Олар – редактор журналу "La Révolution française", заснованого в 1881 г., з 1888 р. – керівник Товариства з історії французької революції.

На зборах Товариства, що відбулися у березні 1890 р., А.Олар виклав принципи вивчення революції: "робити наукову справу", "почати застосовувати до цієї історії ті ж правила історичної критики, які вживаються для більш віддалених "епох", передавати її факти "правильно", "на підставі документів" і, у підсумку, "сприяти внесенню науковості у вивчення революції"⁶⁵.

А.Олар, його учні й послідовники розгорнули діяльність із публікації документів, що стосуються історії революції 1789 р. Результати були значними й дозволили підняти вивчення її проблем на професійний рівень⁶⁶.

Цими капітальними публікаціями введені в науковий обіг протоколи Якобінського клубу, акти Комітету суспільного порятунку, документи з історії суспільної думки в Парижі в період Термідоріанської реакції, Директорії Першої імперії. Уперше було видано листи Людовіка XVI і абата Е.Барботена, мемуари Шометта, політичні твори І.Канта*, конституційні тексти, що стосуються прав людини і гарантій індивідуальних воель у багатьох країнах, та інші першоджерела. На основі цих публікацій А.Олар писав роботи, необхідним підготовчим етапом до створення яких було ретельне вивчення документів відповідно до суворих правил джерелознавчих прийомів аналізу й синтезу. З 1893 р. учений почав видавати збірки своїх статей⁶⁷, а в 1901 р. об'єднав частину з них у велику наукову працю "Histoire politique de la Révolution française. Origines et développement de la démocratie de la republique. 1789–1804" (Paris, 1901)**. Написанню цієї книги передувала колосальна праця ерудита. У передмові до неї А.Олар пише, що протягом двох десятків років зміг "перечитати всі закони революційної епохи, всі впливові газети того часу, листування, дебати, політичні промови, протоколи виборів і біографії осіб, що грали яку-небудь роль"⁶⁸. Н.М.Лукін відзначив, що ця праця написана даремно. Завдяки такій сумлінності вченого

* У березні 1915 р. у Сорбонні була проведена конференція "Майбутній світ після Французької революції й Кант", її матеріали теж були видані (див. *La Paix futur d'apres la Révolution française et Kant*. 7 III 1915. – Paris, 1915. – 32 с.)

** Російський переклад книги з'явився відразу: Олар А. *Политическая история французской революции. Происхождение и развитие демократии и республики (1789–1804)*. – М., 1902. – 952 с. До 1918 р. вийшло ще два її видання, а в 1938 р. – четверте. На початку століття в перекладі російською мовою були опубліковані й інші праці історика: Олар А. *Великая французская революция. Внутренняя история*. – М., 1906; *Його ж. Ораторы революции: В 2 т. – Т.1.* – М., 1907; 1908. – Т. 2; *Його ж. Очерки и лекции по истории французской революции*. – СПб., 1908. У каталозі Української наукової бібліотеки НАН України у рубриці "Колекція нелегальних дожовтневих видань" є книга: Александров Н. *Народное движение во время Великой французской революции (по Олару)*. – СПб., 1907. В Україні було видано роботу: Олар А. *Церковь и государство в эпоху Великой французской революции*. – Николаев, 1925.

"було зруйновано чимало легенд, усунуто безліч неточностей і фактичних помилок, що були у старих роботах з історії революції"⁶⁹. Разом із тим ця праця створювалася на основі вибіркової уваги автора до політичного аспекту історичного минулого. Коло джерел у результаті такого підходу виявилось штучно звуженим, і історик міг тільки тішити себе надією вивчити "всі" факти, досягти абсолютної повноти емпіричного опису. І все-таки, незважаючи на зазначені недоліки, висновки А.Олара щодо політичних аспектів революції 1789 р. не втратили наукового інтересу дотепер.

У передмові до "Політичної історії" учений попереджав читача: "Ця книга – не партійний твір"⁷⁰, а у висновку відмовився резюмувати свою працю, пояснюючи, що він не захищав ніякої тези, не доводив істинність якогось положення, а хотів тільки "викласти об'єктивно" політичну історію великої революції⁷¹. Проте вся його наукова й суспільна діяльність мала певне політичне забарвлення. А.Олар був переконаним республіканцем. Вивчення ним історії Французької революції мало на меті захист режиму Третьої республіки від підступів монархістів, клерикалів і націоналістів.

Усією спрямованістю своєї діяльності він показав себе прихильником принципів демократії, світських і національних традицій, джерела яких знаходились у революції 1789 р.

А.Олар, його учні й послідовники виробили той традиційний образ Французької революції, що сприяв рішенню назрілих політичних проблем французького суспільства останньої третини ХІХ ст.

Завданнями практичної політики республіканця А.Олар керувався при написанні критичних робіт про І.Тена й інших істориків консервативного й реакційного напрямів⁷².

А.Олар створив власну концепцію революції. Позначивши хронологічні межі революції 1789–1804 рр., він виділив у ній чотири етапи, кожний із яких вважав історично виправданим і необхідним: конституційна монархія (1789–1792), яку він характеризував як "буржуазний порядок, заснований на майновому цензі"; демократична республіка (1792–1795), що увлялася йому часом, "коли народ забрав у буржуазії її політичні привілеї", буржуазна республіка (1795–1799), коли "політичні привілеї буржуазії були знову відновлені"; плебісцитарна республіка (1799–1804), коли "відбулося посилення виконавчої влади". Особливості такої періодизації революції А.Оларом проаналізував В.Г.Ревуненков⁷³.

Улюбленим героєм А.Олара був революціонер Дантон, якого він вважав продовжувачем Мірабо. Дантон, як його описує історик, хотів діяти

"відповідно до розуму, освіченого історією", "був демократом", єдиною його програмою була "програма народної освіти".

Політика Дантона – реалізм, він вважав за необхідне "протиставити особистим пристрастям батьківщину, не мрячну й містичну батьківщину, а реальну і відчутну, він "людина дії й боротьби"⁷⁴ і т.д.

Видатний французький історик, академік, відомий і визнаний фахівець у галузі історії й теорії міжнародних відносин XIX–XX ст. П'єр Ренувен (1893–1974) був учнем А.Олара. Під керівництвом учителя він написав дипломну роботу про провінційні штати 1787 р. Війна 1914–1918 рр. на деякий час перервала його заняття в Сорбонні, але в 1918 р. він вернувся до них і в 1921 р. опублікував докторську дисертацію "Провінційні штати 1787 р. (джерела, розвиток, результати)"⁷⁵.

Робота була виконана з дотриманням усіх канонів позитивістської історіографії: ґрунтувалася на величезній кількості архівних матеріалів, ретельному вивченні історії питання. У бібліографії, доданий до дисертації, перераховано рукописні матеріали з Національного архіву, фондів Паризького й департаментського архівів, друковані документи й сучасні матеріали (газети, мемуари, листування державних діячів і тощо). У дусі доктрини молодий П.Ренувен попереджав своїх читачів про те, що його висновки "найчастіше недосконалі", а в основу роботи покладено принцип академічної неупередженості. Однак, всупереч заявам, висновки роботи виявляли республіканські симпатії автора. Він вважав, що адміністративна реформа могла б зробити опорою королівської влади "національну згоду", стати "передмовою до політичного перетворення", необхідного "для відродження країни". На думку історика, спроба реформи провалилася, тому що оточення Людовіка XVI не змогло "піднятися над інтересами свого класу"⁷⁶. Відповідальність за її провал він також покладав на уряд Брієнна, докладно аналізуючи його помилки й недоліки.

Зазначена робота була єдиним дослідженням П.Ренувена з історії Французької революції. Правда, в 1920 р. він опублікував документ "Асамблея нотаблів 1777"⁷⁷. Це був протокол засідання від 2 березня 1787 р., на якому Генеральний контролер Колон перед спеціальною комісією, що складалася переважно з його супротивників, виправдував і захищав свій проект реформ. Текст документа займав 71 сторінку, а вступ, написаний П.Ренувеном – 24.

Перехід П.Ренувена до занять передісторією й історією Першої світової війни відбувся, в тому числі, й під впливом А.Олара, що віддав данину цій проблемі у воєнні й повоєнні роки.

РОЗДІЛ II

"РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА" У ВИВЧЕННІ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (70-і рр. XIX ст. – 1917 р. до поч. 40-х рр XX ст.). ТРАДИЦІЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ

1. Історіографія проблеми кризи російської історичної думки в останній третині XIX – на поч. XX ст.

Проблема кризи історичної науки періодично дебатуються вченими всього світу. Однак донедавна в СРСР вона визначалася як процес занепаду буржуазної історіографії, що неухильно зростаючий, з одного боку, і успіхів марксистського історичного знання – з іншого.

Останніми роками наша історична наука одержала можливість відкрито порушити питання про подолання тенденції до відокремленості від світової історіографії, компенсації не виправданої не уважності "до історизму історичної свідомості, до тої об'єктивно обумовленої контекстом епохи постійно мінливої структури знань людей про світ і про самих себе як суб'єктів історії"¹ і у зв'язку із цим по-новому підійти до проблеми кризи історичного знання як до іманентного явища в розвитку науки.

Історизм історичної свідомості визначається:

- епохою, її основними сутнісними характеристиками, об'єктивною спрямованістю розвитку її основних процесів на економічному, соціальному, духовному рівнях;
- рівнем розвитку науки про природу, природничих наук, які дають у розпорядження історика певний концептуальний апарат, певні методи пізнання суспільства, аналогічні методам пізнання фізичного світу;
- загальним рівнем розвитку гуманітарного знання, нагромадженням нових знань у суміжних з історією дисциплінах, коло яких мало тенденцію до постійного розширення і в XX ст. включило у себе дисципліни не лише гуманітарного, але й негуманітарного профілю.

Історизмом історичної свідомості обумовлене те загальне, що було в розвитку історіографії Франції й Росії на межі XIX–XX ст. Загальне визначалося односпрямованістю їхнього суспільного розвитку, основою якого був промисловий переворот, що завершився у Франції в роки Другої імперії і

набирав бурхливих темпів у Росії після скасування кріпосного права в 1861 р. Загальним було прагнення передових сил Франції й Росії створити правову, демократичну, республіканську за формою державу з гарантованими правами особистості. В останній третині XIX ст. у Франції це прагнення виявилось в ході трьох внутрішньополітичних криз, що знайшли відбиття в буланжизмі, справі Дрейфуса й Панамській кризі, які протиставили Францію націоналістів, монархістів і клерикалів Франції демократії й республіки.

У Росії, що відставала від Франції за рівнем соціально-економічного й політичного розвитку, йшла боротьба її політичних партій навколо проблем, які торкалися змісту й форм перетворень, здатних вивести країну на рівень передових країн світу. Ті ж завдання вирішувалися й у ході революцій 1905–1907 і 1917 рр. Дослідниця Є.В.Гутнова відзначила характерне для всієї європейської історіографії др. пол. XIX ст. "різке зрушення вправо й антиреволюційність"². Здається, ця характеристика стосується французької історіографії останньої третини XIX ст., яка розвивалася під впливом подій 1870–1871 рр., що ж стосується власне французької історіографії Французької революції, то історики, визнаючи тут наявність усього спектра ідейно-політичних напрямів, констатують зміцнення позицій ліволіберальної історіографії, представленої А.Оларом, його журналом і школою.

Панівним напрямом політичної й історичної думки Росії досліджуваного періоду був лібералізм, що заперечує революційний спосіб розв'язання суспільно-політичних, економічних, у першу чергу, селянських питань російського суспільства, покладає надію на державу як знаряддя відповідних перетворень, намагається поставити на службу її діячам досвід Французької революції, щоб уникнути революції у своїй країні*.

Дослідження аграрних і соціальних аспектів історії революції 1789 р. для ліберальної історіографії Росії в останній третині XIX ст. мало таку ж "пекучу актуальність", як і для А.Олара та його школи. Ось що із цього приводу писав Н.І.Карєєв: "Хто почав жити свідомим життям у шістдесятих–сімдесятих роках минулого століття, той не міг не замислюватися над

* Останніми роками у працях професора Є.Б.Черняка була розроблена нова теза про прогресивний потенціал лібералізму, що розглядається не тільки як заперечення, але і як продовження ідей Просвітництва. Нові підходи виявилися у відмові від однолінійної, схематичної, винятково негативної характеристики лібералізму як ідейної течії, течії політичної й економічної думки, у підкресленні того факту, що він містив в "зародку" відображення загальнолюдських інтересів, констатації прогресивного початку в лібералізмі, метою якого було завоювання політичної демократії і створення правової держави (див. Черняк Є.Б. 1794 год: актуальные проблемы исследования Великой французской революции // Французский ежегодник. – М., 1989. – С. 271–275; Его же. История XIX в.: проблемы и размышления // Новая и новейшая история. – 1991. – № 1. – С. 91–94).

тим, коли і як захопить Росію у свій нестримний потік тривала західноєвропейська революція, що почала вже із часу декабристів впливати на передові кола нашого суспільства" ³. І про це ж: "... наприкінці XVIII ст. французька революція для російського суспільства була справою сторонньою, далекою, але коли в нас самих почався визвольний рух з епохи декабристів, російські люди стали вдивлятися в цю революцію, відчуваючи, що щось подібне не мине й Росію, і навіть будучи впевненими у тому, що це був єдиний шлях для ліквідації старого лалу"⁴ (ці висловлювання вченого відносяться до післяжовтневого 1917 р. періоду).

У російських університетах загальна історія в цей період викладалася як історія революцій. Першим курс з історії Французької революції в Московському університеті читав В.І.Гер'є (1837–1919).

М.І.Карєєв, І.В.Луцицький, М.М.Ковалевський, Є.В.Тарле високо оцінили революцію 1789 р. як видатну подію всесвітньої історії. Їхні праці з дослідження аграрних проблем революції були визнані у світі класичними.

Російська історична наука останньої третини XIX ст., як і французька, набувала професіоналізму. Революційна ситуація 60-х рр. XIX ст. і пов'язаний з нею підйом суспільного руху сприяли демократизації російських університетів, прийняттю університетського уставу (1863), закону про друк (1865). У 60–70-і рр. XX ст. розширювалися історико-філологічні факультети, їм надавалися кредити, змінювалися їхні навчальні плани. Університети забезпечувалися бібліотеками. Як і у Франції, у Росії збільшувалася кількість історичних періодичних видань, активізувалася діяльність наукових товариств, налагоджувалася довідково-інформаційна справа, зміцнювалися наукові контакти істориків усередині країни, а також їхні зв'язки із закордонними колегами, у тому числі французькими.

Якщо порівняти в цілому загальнонаукові позиції російських істориків і програму журналу "Revue historique", то тут є й загальне, і особливе. Загальним було тверде переконання в необхідності здійснювати історичні дослідження на широкій документальній основі. М.І.Карєєв, І.В.Луцицький, М.М.Ковалевський, Є.В.Тарле були піонерами розробки архівних фондів Росії, Франції, Англії, Іспанії, Німеччини, України й інших країн відповідно до кола своїх наукових інтересів. І.В.Луцицький – а серед названих імен пріоритет в ознайомленні з фондами і станом архівів Франції належав саме йому – працював у Національному й майже в 30 департаментських архівах. Згадки про працюватість і незвичайну поінформованість у джерелах характерні для праць про нього М.І.Карєєва, В.П.Бузескула, Є.В.Тарле, Є.О.Косминського, В.М.Даліна, Б.Г.Вебера, С.В.Оболенської.

Російські університетські викладачі переймали на Заході методи дослідницької роботи й семінарські методи навчання істориків-дослідників, уперше використані в Берлінському університеті Л.Ранке. Багато великих російських учених вчилися на семінарах німецьких і французьких професорів. Вироблені Е.Бернхаймом, Ш.В.Ланглуа, Ш.Сеньобосом принципи роботи над джерелами стали загальноновизнаними в середовищі російських учених, їхні праці із джерелознавства протягом декількох десятиліть були настільними книгами всіх серйозних істориків Росії, а після перекладу французьких робіт російською мовою зробилися доступними і студентству*.

На відміну від французької наукової книги, обов'язковим компонентом передмов якої були впевнення в неупередженості, у російських історичних книгах вони були відсутні. М.І.Карєєв із властивим йому реалізмом писав про те, як "важкодосяжна" неупередженість у науці й бачив вихід для історика в тім, щоб ставати на загальнолюдську точку зору⁵.

Методологічні підходи істориків "російсько-української історичної школи" до Французької революції 1789 р. визначалися не тільки реаліями російської пореформеної дійсності, але й теоретико-методологічними ідеями позитивізму. У др. пол. XIX ст. позитивізм був широкою міжнародною течією філософської й історичної думки. Під його впливом розвивалася історіографія не тільки у Франції, але й в Англії, Італії, США, Росії, Іспанії, Польщі та інших країнах.

Однак російський позитивізм відрізнявся від французького так само, як і рівень суспільних відносин унаслідок історичних умов, у яких формувалися російська й французька історіографії останньої третини XIX – поч. XX ст. Нерозв'язаність багатьох проблем російського суспільства швидше викликала в російській історичній науці ті методологічні зміни, які європейську, зокрема французьку, університетську науку охопили пізніше. Серед них потрібно відзначити наступні: 1) більш ранній і глибокий вплив марксизму на російську ліберальну історіографію в практиці історичного дослідження, це виявлялося у вивченні економічних аспектів минулого; 2) більш ранній, ніж на Заході, вплив молодого тоді науки соціології і широкі

* Доказом цього є фундаментальне дослідження кийського професора й товариша І.В.Луцицького В.С.Іконникова "Досвід російської історіографії" (Київ, 1892). У його першому томі (кн. 2) міститься близько сорока посилань на роботу Е.Бернхайма (*Bernheim E. Lehrbuch historischen Methoden und der Geschichtsphilosophie. – Leipzig, 1889*) і відсутні такі роботи Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобоса. Адже російською мовою було перекладено лише дві частини праці німецького історика (рецензія була поміщена в "Історичному віснику". – 1908. – №9) і цілком французькі роботи; до того ж Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобос не написали нічого нового порівняно з Е.Бернхаймом.

використання порівняльно-історичного методу як інструмента розробки соціологічних понять і категорій; 3) слабкий і мінливий вплив неокантіанства (мається на увазі, що з 1929 р. використання його парадигм було офіційно заборонено).

Питання про кризу історичної думки в Росії і про час її методологічної переорієнтації від класичного позитивізму до так званого "другого позитивізму", до неокантіанства; питання про роль марксистських ідей у цій переорієнтації з 50–60 рр. ХХ ст. – усе це було предметом дискусій у радянській історіографії.

Проблема кризи російської історіографії обговорювалася на Ризькій Все-союзній конференції "Криза сучасної буржуазної науки" (жовтень 1979 р.), на Томських регіональних конференціях із методології історії, історіографії і джерелознавства (травень 1982 і травень 1985 р.). Деякі вчені намалися узагальнювати матеріали дискусій та робити попередні висновки⁶. Вони виділили дві основні точки зору на питання про час кризи, її внутрішню періодизацію, пов'язані з визначенням етапів кризи, а також сутнісних її характеристик. У доперебудовний період навіть такі відомі радянські вчені, як М.А.Алпатов, А.А.Іскандеров, І.Д.Ковальченко, А.М.Сахаров, Л.В.Черенін, вважали, що в основі кризи лежить "посилення реакційної природи буржуазної ідеології з 90-х рр. ХІХ ст., що було наслідком класової боротьби між буржуазією і пролетаріатом"⁷.

У сер. 80-х рр. О.В.Волобуєв, Є.В.Гутнова, О.І.Данілов, Б.Г.Могильницький, О.Н.Нечухрін, Б.Г.Сафронов, Л.Н.Хмилев, А.С.Шофман уже пов'язували початок кризи з крахом лібералізму в ході першої російської революції, підкреслюючи при цьому провідну роль такого елемента в структурі історичної науки, як методологія історичного пізнання⁸.

Повертаючись до розгляду проблеми кризи російської історіографії, П.Рамазанов уточнив аргументацію обох груп учених і підкреслив, що "їхні розбіжності аж ніяк не свідчать про розходження в їхньому розумінні природи кризи"⁹. Разом із тим він справедливо зазначив, що залучення до характеристики етапів кризи "поряд з методологічним політичного й концептуального аспектів розвитку історичної думки породило ще більшу розмаїтість поглядів порівняно з рішенням питання про початок кризи"¹⁰. Проблема початку кризи російської історичної науки і його етапів дебатуються в тісному зв'язку із з'ясуванням сутнісних характеристик кризи й дотепер не знайшла свого логічного вирішення в літературі.

Більшість учених, що брали й беруть участь у дискусії, справедливо вважають, що сутність кризи треба пов'язувати не з еволюцією, а з карди-

нальним розривом із позитивістською філософією й заміною її методологічними принципами неокантіанства.

Сама криза визначається як корінна ломка "теоретико-методологічних положень", що панували в науці раніше, зміна "провідних позицій однієї методологічної течії іншою", загострення "боротьби течій у буржуазній історіографії"¹¹. У російській ліберальній історіографії це, на думку більшості дослідників, відбулося після революції 1905 р. і чітко відобразилося у працях О.С.Лаппо-Данилевського, який найбільшою мірою зазнав впливу неокантіанства. Ця точка зору відбита в новому навчальному посібнику з історіографії¹². Не можна не відзначити заідеологізованість обговорення цієї проблеми в радянській історіографії.

Нові підходи російської науки до розробки проблеми, безсумнівно, відкривають і нові перспективи для її розвитку.

2. Неокантіанство й історична думка Росії; марксизм і "російсько-українська історична школа" у вивченні Французької революції

Початок ХХ ст. ознаменувався зміною економічних, соціально-політичних, ідеологічних і психологічних умов існування людини. Посилення боротьби за переділ світу між великими державами в останній третині ХІХ ст., що супроводжувалася ростом мілітаризму й націоналізму і завершилася Першою світовою війною, зростанням класової боротьби, ростом соціалістичного руху – всі ці фактори зовнішньо- і внутрішньо-політичного розвитку країн сприяли зростанню соціальної тривоги й невпевності в завтрашньому дні. У цих умовах значно зросла потреба в розвитку історичної науки, що вивчає минуле, щоб пояснити сьогодення й прогнозувати майбутнє людства.

Криза у природознавстві, особливо у фізиці, гостро порушувала проблеми вдосконалення теорії пізнання, загострила увагу на рішенні гносеологічних проблем історичного знання. Їхньою розробкою зайнялася баденська (фрейбургська) школа, зокрема В.Віндельбанд (1848–1915) і Г.Ріккерт (1863–1936).

Нагадаємо, що класичними постулатами позитивістської гносеології були: віра в повну ідентичність методів пізнання, які використовують науки про природу і суспільство, утвердження досвідного знання (звідси агностицизм, визнання непізнаності абстракцій, таких як природа простору тощо), зневажання ролі суб'єкта історичного пізнання, зосередженість на об'єктивному аспекті історії.

Баденська школа дала свою класифікацію наук, розділивши їх на дві основні категорії – науки природні й науки історичні – і поклавши в основу такого розподілу методи пізнання, які вони використовують.

Уперше такий розподіл наук за методом пізнання було запропоновано В.Віндельбандом¹³. Учений уважав, що науки про природу використовують узагальнювальний, номотетичний метод. У цьому разі мислення дослідника "прагне від визначення поодинокого до розуміння загальних відносин, законів"¹⁴. Науки про культуру, і історія в тому числі, використовують ідеографічний метод. Сила історії "на боці наочності", мислення вченого в цьому випадку "утримує на собі любовна обробка поодинокого"¹⁵.

Більш детально розробка цієї класифікації наук і їхніх дослідницьких завдань була дана Г.Ріккертом. Науки про природу, на його думку, використовують узагальнювальний, номотетичний метод, прагнучи у процесі вивчення окремих явищ підвести їх під загальні поняття, закони. Утворення абстракцій, загальних понять, законів для природничих наук – мета підсумок пізнання.

Науки про культуру, і історія в тому числі, використовують ідеографічний метод, описуючи індивідуальне, одиничне, тобто "бажають відтворити саме дійсність"¹⁶. Вони не піднімаються до формування абстракцій, загальних понять, законів, але й не обмежуються описовістю. Історик так чи інакше робить відбір історичних явищ, класифікує їх. Це відбувається, на думку Г.Ріккета, у процесі віднесення явищ до культурних цінностей. "Культурною цінністю", пояснював учений, є явища, що користуються "загальним визнанням", або ті, чиє значення "постулюється ... культурною людиною з погляду інтересів суспільства, у якому ми живемо"¹⁷.

Культурні цінності, за Г.Ріккертом це – "релігія, церква, право, держава, звичаї, наука, мова, література, мистецтво, господарство"; "їхня цінність визнається всіма членами суспільства"¹⁸. Але це цінності приватного характеру; вони сходять до "системи об'єктивних культурних цінностей", яку учений пов'язував із Богом. Він зі співчуттям цитував гамбурзького філософа А.Риля; на думку останнього, "без ідеалу вище себе людина не може прямо ходити в духовному змісті слова"¹⁹.

Г.Ріккерт розмежував такі процедури наукового аналізу, як "віднесення до цінності" і "оцінка". Історик робить лише першу процедуру, але не має права робити другу, тому що оцінювати – означає "висловлювати похвалу або осудження", вважав він. Аналізуючи Французьку революцію, Г.Ріккерт писав, що "жоден історик не буде сумніватися в тім, що зібрані під цим ім'ям події були значними й важливими для культурного розвитку Франції і Європи й що тому вони, як істотні, повинні бути згадані в європейській історії". Однак філософ відмовляв історикові в праві оцінювати, чи принесла Французька революція користь Франції і Європі чи

зашкодила їм²⁰. Гарне чи погане те чи інше явище, прогресивне чи реакційне – ці проблеми вирішує не історія, а філософія історії. "Історія як наука не існує без філософії історії", – писав Г.Ріккерт²¹.

Таким чином, представники баденської школи В.Віндельбанд і Г.Ріккерт уперше спробували проаналізувати логіку історичних досліджень, предметом їхньої уваги стала та частина дослідницької роботи історика, що була найслабшим місцем у позитивізмі, – історичний синтез, принципи упорядкування й "обробки" матеріалу джерел; вони розглядали можливості застосування в історії теоретичного методу. Це й були ті "метафізичні проблеми", які Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобос вважали позбавленими будь-якого інтересу і змісту.

Пізнання, згідно з В.Віндельбанду й Г.Ріккерт, завжди суб'єктивне. Це не відбиття дійсності, а її "перетворення", "спрощення", "упорядкування за допомогою відчуттів, понять, суджень суб'єкта, що пізнає". "Логіка, – писав Г.Ріккерт, – повинна розглядати пізнання насамперед не як копіювання, а лише як перетворення даного матеріалу, уявлень, тому що лише воно є безпосередньо доступним їй процесом"²².

Погляди представників баденської школи неодноразово зазнавали критики в марксистській літературі. Г.В.Плеханов критикував Г.Ріккерта за заперечення можливості історії як науки адекватно відбити історичний процес²³.

В.Ф.Асмус у 30-і рр. ХХ ст. критикував принципи класифікації наук за методом, запропонованим В.Віндельбандом і Г.Ріккертом, і писав, посилаючись на Ф.Енгельса, що "класифікація наук може й повинна бути тільки класифікацією предметною"²⁴. І.С.Кон у 50-і рр. ХХ ст. розглядав неокантіанство як сприятливий ґрунт для впливу ідеалізму на історіографію, а також критикував його прихильників за відмову від поняття "наукова об'єктивність"²⁵, підкреслюючи зв'язок загальнонаукових поглядів Г.Ріккерта з його службою німецькому фашизму, проповіддю містики, "інтуїції", ірраціоналізму й расизму.

Довгий час радянська історіографія протиставляла неокантіанству позитивізм, відзначаючи пізнавальний оптимізм останнього. Такий підхід до постулатів неокантіанства був властивий академікові А.І.Тюменеву і знайшов відбиття в його працях 30-х рр. ХХ ст.

Ставлення до методологічних ідей немарксистської історіографії змінювалося. Воно простежується Є.В.Гутною у неокантіанському підході до аналізу проблем логіки історичного пізнання, у якому вона бачить багато

раціонального. У другому виданні свого дослідження з історіографії історії Середніх віків Е.В.Гутнова все-таки писала про неокантіанство в межах дозволеного в радянській літературі²⁶.

Ставлення до оцінок баденської школи пояснюється історизмом її історичної критики. Рівень конструктивності критики методологічних ідей неокантіанства з часом в історіографії радянського періоду зростає. Прийшло визнання необхідності сприйняття позитивних аспектів світогляду немарксистських учених, сприйняття того раціонального в їхніх поглядах, що визначалося історичною свідомістю епохи, спільної як для "буржуазних", так і для "пролетарських" істориків.

На початку 80-х рр. ХХ ст. московський дослідник П.С.Шкурінов, зберігаючи марксистський підхід до позитивізму й неокантіанства, висловив переконання в тім, що ці дві теорії історії не протистояли одна одній. Неокантіанство, на думку П.С.Шкурінова, виступило проти "догм" позитивізму, прагнучи "звільнитися від деяких постулатів "першого позитивізму", від понятійного апарата Конта, Спенсера, Миля й Тена. "На противагу натуралістичному зведенню позитивістами сутності суспільних явищ до набору простих їхніх законів, – вважає вчений, – неокантіанці висунули ідею про "біо-психо-соціосферу" гуманітарних "наук про дух". Виступаючи проти механістичного тлумачення соціальних процесів, неокантіанці вимагали розуміння суб'єктивного змісту цих процесів, їхнього переломлення у сфері людської психіки. Цілком прийнятним для неокантіанських теоретиків, як і для всіх позитивістів, було б зведення соціології до вивчення участі людей в суспільному житті". Продовжуючи аналіз загальних рис позитивізму й неокантіанства, вчений пише, що і позитивісти другої генерації, і неокантіанці "всі поняття філософії й соціології оголошували конструкціями, що співвідносяться не з реальними фактами громадського життя, а з пізнавальними інтересами суб'єкта, з його переживаннями й уявленнями". Третьою загальною рисою "других позитивістів" і неокантіанців вчений називає вороже відношення обох філософських течій до марксизму²⁷. Однак останнє потребує уточнення (див. про це нижче).

Зміна ставлення сучасної російської історичної думки до позитивізму й неокантіанства найбільш яскраво виявилася в дослідженнях А.Я.Гуревича, одного з найбільш радикальних критиків марксизму. Вчений з деяким сарказмом визначив позитивістський історизм як "час цнотливості історичної науки". З висновків неокантіанського історизму найважливішими є наступні.

Історія як наука не може розвиватися без послуг і взаємодії з філософією історії. Філософія, у свою чергу, добуває істини не умоглядним шляхом умовиводу, а опираючись на висновки приватних наук.

Історія повинна за допомогою філософії ставити проблеми пізнання загальних понять, законів, причин. Немає науки про одичне. В основі класифікації наук лежать методи, які вони використовують у дослідженні. Історичні методи не ідентичні методам наук про природу, вони дуже специфічні. Ступінь пізнаності об'єктів науки залежить від суб'єкта, що пізнає, його точок зору, ерудиції, здібностей тощо.

Ці висновки свідчать про те, що неокантіанський історизм багато в чому протистояв не тільки позитивізму²⁸, але й марксизму. Разом із тим принципи неокантіанства були сприйняті французькою історіографією ХХ ст. Розроблені для потреб історії Е.Дюркгеймом, Ф.Сіміаном, А.Берром, про що мова йтиме нижче, вони значною мірою сприяли виведенню школи "Анналів" на той високий рівень, що нині є загальновизнаним.

Становлення істориків "російсько-української історичної школи" прийшлося на 70-і рр. ХІХ ст., тобто на час кризи "першого позитивізму"²⁹, що плідно переборювався в їхніх дослідженнях, присвячених вивченню сюжетів Французької революції, сприйняттям і марксистських ідей. Історик Г.П.Мягков пише: "Зробивши вибір на користь філософії позитивізму, М.М.Ковалевський, М.І.Карєєв, П.Г.Виноградов разом з тим сприйняли елементи матеріалістичної інтерпретації історичного процесу. Це було, фактично, пошуком шляхів виходу з кризи платформи "першого позитивізму"³⁰.

У ході згадуваних вище дискусій у радянській історичній науці про кризу історичного знання в Росії на межі століть знову було порушене питання про причини впливу марксизму на російську історіографію. Свого часу М.І.Карєєв відповів на нього. Пояснюючи прогрес історичних досліджень у галузі економічної історії, він писав, що "явище це пояснюється не спеціальним впливом доктрини економічного матеріалізму (тут учений мав на увазі марксизм – Л.Г.)", а "загальними умовами сучасності, які усе більше й більше вказують на важливе значення економічного фактора в суспільному житті, і розвитком історичної науки, що усе більше й більше розширює предмет свого бачення і помножує матеріал, що підлягає обробці"³¹.

За кілька років пізніше Є.В.Тарле пояснив успіхи в розробці соціально-господарського боку історичного процесу, зроблені "за останні 30–35 років",

з'єднанням і односпрямованістю дії запитів "поточної дійсності" і "наукового знання"³².

Ця ж точка зору на сучасному етапі дискусій була висунута і таким відомим фахівцем, як Б.Г.Могильницький. Однак немає сумніву в тім, що марксизм раніше і глибше вплинув на російську ліберальну історіографію, ніж на французьку. Щодо зазначеного періоду можна твердити, що у Франції лише починається поширення марксизму серед революційних верств пролетаріату. З 70-х рр. ХІХ ст. розгортається діяльність Ж.Геда й П.Лафарга. Публіцистика Ж.Геда, його численні виступи, промови в Палаті депутатів позначалися пропагандою марксистського світогляду. П.Лафарг у своїх конкретно-історичних працях застосовував марксистську методологію до аналізу історичних подій. Можна говорити, що марксизм впливав на соціалістичну історіографію Французької революції, представлену працею Ж.Жореса (про що мова йтиме нижче). Вплив марксизму у ній виявляється в особливій увазі до соціально-економічних проблем революції, хоча в цілому праця не була марксистським дослідженням. На французьку університетську науку марксизм став серйозно впливати лише в 60-х рр. ХХ ст.

У той час як французькі університетські історики не обговорювали методологічні концепції марксизму, російська університетська наука наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. активно дебатовала ці проблеми.

У 1903 р. Є.В.Тарле, поставивши під сумнів значення історичного матеріалізму як філософської системи, писав, що "як метод він дав і продовжує давати досить плідні результати". Під впливом марксистського методу, продовжував історик, учені, "... які навіть не поділяють матеріалістичні погляди, привчилися з особливою увагою ставитися до господарської історії, яку доти зневажали"³³.

М.І.Карєєв у працях з філософії історії відводив спеціальні розділи критичному розбору поглядів К.Маркса і Ф.Енгельса, що було зовсім не характерно для французької університетської історіографії цього періоду. Наприклад, учений у роботі "Старі й нові етюди про економічний матеріалізм" (СПб., 1896) п'яту й шосту глави відводив аналізу історичної теорії К.Маркса і Ф.Енгельса, аналізував висновки таких праць, як "Злиденність філософії", "Маніфест Комуністичної партії", "Капітал", і критикував основоположників марксизму за однобічний економічний матеріалізм³⁴.

У літературі, присвяченій "російсько-українській історичній школі", досліджене її ставлення до марксизму. Б.Г.Вебер, Б.Г.Могильницький, В.П.Золотарьов, П.Ф.Лаптін, Є.В.Гутнова, А.Єрусалимський, О.І.Молок,

П.С.Шкурінов, Г.П.Мягков і багато інших учених встановили етапи зміни ставлення М.І.Карєєва, І.В.Луцицького, М.М.Ковалевського, Є.В.Тарле до марксизму, уточнили час ознайомлення цих істориків із працями К.Маркса і Ф.Енгельса³⁵, багато писали про історію особистих і наукових зв'язків М.І.Карєєва й М.М.Ковалевського з К.Марксом. Тому автор даної роботи обмежується вищевикладеним і не вважає за необхідне розглядати проблему, настільки докладно вивчену фахівцями.

Історики, яких наукова традиція об'єднала в "російсько-українську історичну школу", шукали шляхи виходу кризи не тільки в сприйнятті окремих положень марксизму, але й у засвоєнні деяких постулатів неокантіанства.

Його проникнення в історичну науку Росії почалося майже відразу ж після створення цієї школи. Наслідки проникнення неокантіанства можна розглядати з двох точок зору. З одного боку, неокантіанство впливало на творчість істориків, що сприймали його окремі постулати і з нових, деякою мірою "неокантіанських, методологічних позицій" критикували позитивістську історіографію, не пориваючи при цьому з позитивізмом. До числа таких "критичних позитивістів" томський історик А.Н.Нечухрін відносить Р.Ю.Віппера, В.П.Бузескула, Є.В.Тарле й Д.М.Петрушевського, які, починаючи із сер. 90-х рр. XIX ст., писали про кризу наукового методу аналізу й розуміння явищ минулого. Їхнім атакам піддавалися як учені, що розділяли наукову платформу першого позитивізму, так і прихильники ідеалізму. Вони критикували попередню історіографію за ідеалізм, ігнорування соціально-економічного фактора в історії, високо оцінюючи марксистську теорію, і у своїх працях розробляли соціально-економічні проблеми. А.Н.Нечухрін пише, що для них характерне "конкретно-історичне вивчення явищ минулого", сполучення історичного й порівняльного, соціологічного їхнього аналізу; останній орієнтував науковий пошук на вивчення статички й у працях Є.В.Тарле супроводжувався критикою теорії історичного прогресу. "Російські критичні позитивісти, – пише томський історик, – бачили корінь кризових явищ у нерозробленості, нерозв'язаності, зневажанці до гносеологічних проблем історичного пізнання, звернули увагу на досвід німецького неокантіанства в цій галузі, до якого "поставилися обережно"³⁶.

З іншого боку, неможливо не відзначити радикальну критику позитивізму в російській історіографії, що велася з неокантіанських позицій, і широке поширення на поч. XX ст. ідей баденської школи³⁷.

Як ми вже відзначали, у 1902 р. із критикою позитивізму виступив О.С.Лаппо-Данилевський. Принципи соціологічної доктрини О.Конта спростовувалися ним із позицій неокантіанської теорії історичного пізнання. Одним із перших цей факт констатував М.І.Карєєв, звернувши увагу на те, що збірник "Проблеми ідеалізму", де помістив свою статтю О.С.Лаппо-Данилевський, у цілому мав антипозитивістську спрямованість³⁸.

З початку 1900-х рр. О.С.Лаппо-Данилевський усе більше уваги приділяв розробці проблем історії історичної науки й теорії історичного знання відповідно до принципів неокантіанства. Дослідниця Р.А.Кирєєва підкреслила, що на нових підходах до історіографії "позначився" вплив міжнародних конгресів, учасником яких О.С.Лаппо-Данилевський був з 1900 р.³⁹.

М.І.Карєєв, В.Ф.Асмус, І.С.Кон, Є.В.Гутнова й інші дослідники спадщини О.С.Лаппо-Данилевського відзначили основне значення ріккертівської класифікації наук для теоретичних побудов ученого, викладених у роботі "Методология истории" (1910, вип. 1; 1913, вип. 2).

З початком суспільної реакції "після поразки революції 1905–1907 років" рікертівство стає в Росії "модною" філософською течією. В 1933 р. В.Ф.Асмус занадто категорично писав, що його постулати, "незважаючи на часткові виправлення й заперечення", поділяють Вен.М.Хвостов, М.М.Хвостов, М.І.Карєєв, Д.М.Петрушевський⁴⁰.

Перелічивши ті ж імена провідних російських ліберальних істориків, що зазнали у більшого або меншою мірою вплив ідей неокантіанства, дослідник О.В.Синицин слідом за П.С.Шкуріновим відзначив ще одну важливу рису, що характеризує методологічну ситуацію в російській історіографії поч. ХХ ст.: "Еволюція до неокантіанства була відзначена збереженням сильного впливу позитивістських традицій. Відбулося своєрідне зближення неокантіанства з так званим "другим позитивізмом"⁴¹. Представниками "першого позитивізму" і були М.І.Карєєв, І.В.Лучицький, М.М.Ковалевський. Учень І.В.Лучицького Є.В.Тарле – найбільший фахівець із історії Французької революції – виступав представником "другого позитивізму" поряд із такими істориками, як Р.Ю.Віппер, В.П.Бузескул і Д.М.Петрушевський. Ми можемо стверджувати, що в основу методології конкретно-історичних розробок з аграрних аспектів революції 1789 р. було покладено принципи позитивізму, марксизму й неокантіанства. Це дозволило "російсько-українській історичній школі" увійти в історію світової науки.

Є.В.Гутнова⁴² так само, як і П.Ф.Лаптін⁴³, констатувала, що кризові явища торкнулися і російської медієвістики. Проте вона впевнено висловила

думку, що "до 1917 року в російській медієвістиці не можна констатувати загальну методологічну кризу, не склався і впливовий критичний напрямок". Сказане цілком можна віднести до історіографії Французької революції, до того ж обидві історіографії були представлені М.І.Карєєвим, М.М.Ковалевським і І.В.Лучицьким. Варто погодитися й з аргументацією дослідниці, що підкреслила своєрідність розвитку медієвістики, де пізніше прийшло розчарування в позитивістському світогляді. Очевидно також, що відсутність кризи в російській історіографії Французької революції 1789 р. була пов'язана з тим, що "російсько-українська історична школа", яка розвивалася в надзвичайно суперечливих і складних умовах російської дійсності, по-перше, відрізнялася реалізмом у підходах до філософських проблем історичного знання й ідейно-теоретичним багажем позитивізму скористалася розширено порівняно із французькою університетською наукою цього періоду, по-друге, з початку розвитку історіографії Французької революції в Росії в центрі уваги був її соціально-економічний аспект, по-третє, унаслідок гостроти соціальних запитів до науки історії й історіографії їй довелося раніше зазнати впливу марксизму і певною мірою неокантіанства. У зв'язку з вищевикладеним, мабуть, можна сформулювати наступний висновок: історики "російсько-української історичної школи" відрізнялися високим рівнем сприйняття нових теоретико-методологічних ідей науки свого часу, встигали вчасно зробити методологічну перебудову й переорієнтацію, що й дало можливість "російсько-українській історичній школі" уникнути кризового стану.

Фундаментальною методологічною ідеєю російської історіографії була ідея прогресу й розуму як двигуна історичного процесу. Так само, як і історіографія Просвітництва, французька ліберальна, радикально-демократична, соціалістична історіографія XIX ст., історична думка Росії відстоювала ідею закономірності прогресивних і радикальних перетворень суспільства. Відкидаючи революцію як спосіб перетворення, російські історики схилилися до ідей реформізму, а на рівні філософії історії – позитивістських ідей еволюціонізму. Навіть наймолодший з діячів цієї школи Є.В.Тарле в 1902 р., аналізуючи історичні погляди К.Маркса, писав, що ідея останнього про неминучість революційних перетворень суспільства під впливом об'єктивно сформованої історичної дійсності "повинна звільнити дорогу ідеї мирної еволюції"⁴⁴. Аналізуючи погляди Є.В.Тарле, А.Єрусалімський відзна-

чив, що вони пояснюються впливом П.В.Струве й Е.Бернштейна⁴⁵. Історики "російсько-української історичної школи" розвивали теорію прогресу на рівні досягнень історіографії XIX ст., найчастіше перевершуючи її. Для них прогрес був не прямолінійним, механічним рухом (як у просвітителів), а зміною якісно певних суспільно-політичних станів (як у Гегеля, Сен-Симона, Фур'є, Гізо). У тісному зв'язку з такими онтологічними уявленнями російських істориків перебуває визнання порівняльно-історичного методу дослідження як найбільш ефективного. Втім, Г.П.Мягков пише, що вплив марксизму на погляди М.М.Ковалевського позначився й у тім, що вчений виходив "за вузькоформальні межі" зазначеного методу⁴⁶. Хоча й у цьому питанні однозначна оцінка, мабуть, була б спрощенням. М.П.Драгоманов свідчив, що під час археологічного з'їзду в Одесі вчені-українофіли виступали проти "космополітичного, порівняльного напрямку в науці", називаючи його "плаванням океаном безбережним"⁴⁷, тоді як М.М.Ковалевський відстоював його.

У радянській історіографії достатньо висвітлене вчення М.М.Ковалевського про прогрес. Такі дослідники його наукової творчості, як Б.Г.Сафронов, А.П.Козаків, Г.П.Мягков, підкреслювали перевагу його теорії прогресу порівняно з теоріями попередників (наприклад, Гегеля) і сучасників⁴⁸, а також відзначали критику М.М.Ковалевським О.Конта за західно-європоцентризм, тобто визнання історичними лише народів Західної Європи (що властиво було й Гегелю, і Ранке). М.М.Ковалевський вважав необхідним дослідження історії всіх народів і, отже, всі народи планети вважав історичними⁴⁹.

М.І.Карєєву, І.В.Лучицькому, М.М.Ковалевському було властиво розширене розуміння предмету історії. Вони не тільки не приділяли переважну увагу політичному аспекту минулого, як робила французька університетська наука, але й засуджували це. Розходження в поглядах накладало відбиток на особисті відносини між істориками. Так, І.В.Лучицький довгий час не бажав знайомитися з А.Оларом.

У 1896 р. М.І.Карєєв відзначав: "Предмет історичної науки занадто великий і різноманітний"⁵⁰. У працях російського вченого викладені такі думки про предмет історії, подібні яким французькі університетські історики висловили тільки в 20-і рр. XX ст. Констатувавши перевагу в кількісному відношенні творів з політичної історії, М.І.Карєєв писав у зв'язку з цим про завдання історичного дослідження: "Із соціологічної точки зору, більш важливе значення має історія внутрішня, порівняно із зовнішньою, а у

внутрішній історії – культурний (духовний) і соціальний (економічний) бік життя порівняно із боком суто політичним, який має вираження в діяльності урядів і боротьбі партій за владу, – проте, не можна заперечувати науковий характер за заняттями зовнішньою й внутрішньополітичною історією, без знання якої досить важко мати правильне уявлення про духовний і матеріальний побут народу"⁵¹.

Російська історіографія відмовилася від позитивістського уніфікування історії із природничими науками й відстоювала її специфіку, але вона відмовилася й від неокантіанського розподілу наук на ідеографічні й номотетичні. На поч. 70-х рр. І.В.Луцицький навіть полемізував із прихильниками подібних поглядів⁵². Віра в пізнаваність історичного минулого, можливість історії встановлювати закони й причини суспільного розвитку була властива "російсько-українській історичній школі". За два десятиліття до А.Берра і його витриманої в академічному дусі критики на адресу "історизуючої історії", за кілька десятиліть до різко полемічних виступів із цього приводу Л.Февра І.В.Луцицький критикував сучасну йому історіографію за ідеографізм, описовість, пропагуючи ідеї синтезу, всеосяжної систематизації історичних фактів. Правда, він не був послідовним. Наприклад, він думав, що мета його книги "Католицька ліга й кальвіністи у Франції" складається лише в підготовці матеріалів для майбутніх узагальнень. Це відповідало наставлянням Ш.Сеньобоса й Ш.-В.Ланглуа. На поч. 70-х рр., коли І.В.Луцицький досліджував теорію історії, він так само, як і французькі історики цього часу, показав себе прихильником "теорії факторів". На його думку, історик повинен був вивчати еволюцію кожного фактора: економічного, політичного, релігійного, психологічного й т.д. у їхній взаємодії, не надаючи переваги жодному з них. Італійський теоретик-марксист А.Лабріола, критикуючи позитивістську соціологію, істотною складовою частиною якої є "теорія факторів", писав: "Теорія факторів ... напівдоктрина, народжується з того абстрагування, у процесі якого різні сторони певного соціального комплексу потроху втрачають їхні якості простих аспектів одного цілого, узагальнюючись, поступово вони приводять до вчення про пропоновані фактори, які діють в історичному процесі як ізольовані й незалежні один від одного"⁵³.

Марксизм протиставляв позитивістському розумінню багатофакторності пружин історичного розвитку моністичне розуміння історії. Сучасні критики марксизму, а в цьому випадку мова йде про аргументацію А.Я.Гуревича, вказують історикам-марксистам на забуття ними суб'єктивної

сторони історичного процесу, перетворення історії в знеособлену історію способів виробництва, прагнення підкоряти історичне дослідження пошукам формаційних ознак в історії кожного конкретного суспільства, що перетворюється в головну їхню турботу⁵⁴.

Багатофакторність пружин історичного розвитку визнавалася Л.Февром і М.Блоком. Л.Февр писав: "Зв'язки між економічним і соціальним не є привілеєм і винятковістю, у цьому змісті не можна говорити про "економічне" і "соціальне" більше, ніж про "політичне" і "соціальне", більше, ніж про "літературне" і "соціальне", більше, ніж про "релігійне" і "соціальне", більше навіть ніж про "філософський" і "соціальний"⁵⁵. Заявляючи, що історик повинен прагнути зрозуміти "реальні, глибокі й численні мотиви руху великих мас", ті, які змушують "національні колективи" поєднуватися й співробітничати, а потім "підіймають один проти інших до смертельної ненависті", Л.Февр вказував, що це мотиви "географічні, економічні, соціальні такою ж мірою, як і інтелектуальні, релігійні й психологічні"⁵⁶.

М.І.Карєєв раніше за інших російських істориків – ще в 80-і рр. – потрапивши під вплив неокантіанства, розробляв "теорію особистості як агента історії" у працях 90-х рр. XIX ст. і на поч. XX ст. Перебуваючи на позиціях багатофакторності історичного процесу, М.І.Карєєв вважав, що й особистість, первинний елемент суспільства, плюралізована⁵⁷. Особистість виявляє себе в історії в сукупності своїх антропологічних і деякою мірою соціальних якостей. "Культурний процес, – писав учений, – полягає у зміні станів, що відбувається завдяки діям людей. Це не безособова еволюція: події, що викликають зміни, суть дії, вчинки; справжніми агентами історії є ті, хто діє. Взаємодія подій і станів приводить, таким чином, до взаємодії особистостей і культурних сфер"⁵⁸. М.І.Карєєв пов'язував майбутнє історії як науки із соціологією й психологією, думаючи, що лише в психології й соціології існують закони, за допомогою яких можливе пояснення історичного процесу, що сама закономірність в історії – явище психологічне, а особистість – єдиний фактор історії. М.М.Ковалевський поділяв цей погляд, вважаючи, що історія знайде пояснювальну силу на шляхах біопсихологізму. Ідею про плідність зв'язків історії із психологією М.І.Карєєв ставив у заслугу і П.Л.Лаврову. Розглядаючи теорію особистості останнього, М.І.Карєєв визначив психологію як науку про реакцію на потреби людей і вважав, що потреби в їжі, безпеці й нервовому збудженні людей дають початок відповідно економічному, політичному й ідейному життю суспільства⁵⁹. М.І.Карєєву був властивий неокантіанський погляд на

взаємини історії й філософії історії. Філософію історії (соціологію) він вважав вінцем історичного знання, вважаючи, що вона опирається на точність історичної науки. Дослідник П.С.Шкурінов відзначив позитивістський "емпіричний настрій" М.І.Карєєва, який обмежував завдання самої історії "аналітично-синтетичними процедурами"⁶⁰.

Найскладнішою проблемою гносеології було визначення критеріїв узагальнення, історичного синтезу. Російські вчені їх не знайшли, хоча в М.І.Карєєва є цікаві міркування про "індивідуально важливий", "про істотний процес" у ту або іншу епоху, навколо яких варто групувати факти, і, нарешті, про здоровий глузд історика-дослідника. Думки вченого щодо цієї проблеми були суперечливими, що, зокрема, відзначали Б.Г.Могильницький і В.П.Золотарьов.

Ускладнення, які відчували свого часу російські вчені, цілком зрозумілі. Проблеми історичного синтезу, пошуку його критеріїв дотепер залишаються "проклятими", найскладнішими проблемами історичного знання, над рішенням яких продовжує працюватися наукова думка ХХ – поч. ХХІ ст.

3. Методологічні й концептуальні аспекти вивчення проблем революції 1789 р. "російсько-українською історичною школою". Її традиції в Україні (до поч. 40-х рр. ХХ ст.)

Загальнометодологічні позиції М.І.Карєєва, М.М.Ковалевського й І.В.Лучицького знайшли відбиття в їхніх дослідженнях з історії революції 1789 р., яку вони, слідуючи за І.Теном, розглядали знизу як боротьбу народних мас, як боротьбу селянства.

Сторінки книги І.Тена "Les origines de France contemporaine" (Paris, 1876) були наповнені грубою лайкою проти "дикого звіра, розгнузданої худобини, скаженого слона" тощо, тобто проти народу⁶¹. Історики Росії, співчутливо ставлячись до долі російського пореформеного селянства, з таким же співчуттям ставилися до боротьби й історичної долі французького селянства, вивчали його історію ХVІІІ ст.

М.І.Карєєв у своїй магістерській дисертації "Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти ХVІІІ века" (М., 1879) уперше підійшов до селянського питання як до головного питання Французької революції. У той час як попередня історіографія, насамперед французька, займалася вивченням юридичних аспектів звільнення кріпаків, становленням громадянських прав особистості, російський учений уперше зацікавився еволюцією селянського земельного наділу, показав складність становища селян у перехідну епоху від середньовічного феодалізму до капіталізму,

коли вони зазнавали експлуатації від буржуазії не тільки села, але й міста. Він простежив становлення того, що, забігаючи наперед, називав "земельною власністю" селянства ще за феодалізму. Загальновідома висока оцінка, дана К.Марксом⁶² й Ф.Енгельсом⁶³ його праці про французьких селян.

І.В.Луцицький, що звернув на себе увагу вчених світу дослідженнями з історії французьких релігійних воєн XVI ст., писав, що вивченням аграрних відносин у країнах Заходу став займатися під впливом української дійсності.

Початок його викладацької діяльності в Київському університеті (1877) збігся з підйомом українського національного руху, відомого як українофільство. Цей рух зародився ще в 40-х рр. XIX ст. В 1855 р. у Петербурзі представники української інтелігенції – М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко, В.Білозерський, М.Стороженко й Ф. і А.Лазаревські – заснували першу "Громаду" з метою національно-культурної й суспільно-політичної освіти українського народу. Наприкінці 50-х рр. переважно зусиллями студентів університету "Громада" була створена й у Києві. Українофіли прагнули зблизитися з народом, відкривали недільні школи, писали для них підручники українською мовою, пропагували національний одяг, звичаї, намагалися відродити пам'ять про волелюбність запорожців і гайдамаків. На поч. 60-х рр. група студентів-українофілів, вихідців з ополяченої української шляхти Правобережжя, "совість яких особливо мучилася усвідомленням того, що їхній клас сторіччями гнітив селян"⁶⁴, одержала назву "хлопомани". Цю групу очолював Володимир Антонович.

На поч. 70-х рр. український національний рух паралізований ксенофобією польського повстання 1863 р. майже на десять років, відродився завдяки зусиллям В.Антоновича, М.Драгоманова, що вже стали професорами Київського університету, Н.Костомарова й інших. Головною турботою руху була селянська реформа, але реальних результатів вони змогли досягти тільки у галузі культури. Із сер. 70-х рр. починається активна суспільна діяльність І.В.Луцицького, на той час гласного Золотоносського повітового земства, а потім Полтавського губерньського земства. Він на практиці зіткнувся із проблемами українського села і впритул підійшов до теми, що стала центром його наукових інтересів до кінця життя: історії селянства й селянського землеволодіння⁶⁵. І.В.Луцицький одночасно звернувся до вивчення історії селянства в Іспанії й Україні.

Марія Вікторівна, дружина історика, згадувала, що Іван Васильович із готовністю відгукувався на прохання селян і козаків "роз'яснити їм яку-небудь справу або захистити у мировому суді"⁶⁶. Він глибоко зацікавився

історією України, українського землеволодіння, результатом чого була публікація ряду робіт. Першу працю з історії общинного землеволодіння в Україні І.В.Луцицький починав так: "У жовтні 1880 р. під час дебатів у Полтавських губернських земських зборах з питання про організацію земського земельного банку ... мені вказали на той "загальновідомий і загальновизнаний" факт, що Малоросія, зокрема Полтавська губернія, – класична країна особистого подвірного володіння, що в ній не існує ні найменших слідів общинного землеволодіння, що коли воно коли-небудь й існувало в ній, те давно й безвісти зникло, що, нарешті, общинне землеволодіння протирічить духу й характеру населення"⁶⁷. У російській і українській історіографії 70–80-х рр. ХІХ ст. ця точка зору була загальновизнаною. І не випадково. Між формами землеволодіння в Україні й Росії існували значні розбіжності. До 1861 р., за даними канадського історика Ореста Субтельного, 96% селян у Росії жили громадами, а в Україні общинні володіння були рідкістю: понад 80% селян Правобережжя й майже 70% Лівобережжя господарювали, мали індивідуальне право на землю й відповідали за сплату боргів за неї⁶⁸. Однак І.В.Луцицький доводив існування громади в Україні в минулому й наявність її пережитків у ХІХ ст. Наприклад, він записав спогади жителів містечка Єремівка Золотоносського повіту про їхні права на суспільні угіддя, відчужені заможними козаками "на початку нинішнього сторіччя за відоме число осіб і бочку "горілки"⁶⁹. Єремівці ще в 60-і рр. ХІХ ст. вважали землі, що прилягали до містечка, і степ суспільною власністю й вимагали, щоправда, марно, земельного переділу.

Сильними сторонами І.В.Луцицького як дослідника були "природжений реалізм"⁷⁰ і прекрасне знання архівів. При вивченні українських аграрних відносин він звернувся до архівів волосних правлінь, приватних архівів, судових справ, Рум'янцевського опису (генерального опису Лівобережної України, що проводився в 1767 р.), розпитував про земельні порядки старих людей з українських сіл⁷¹.

І.В.Луцицький приділяв велику увагу інституту переживання, використовував ретроспективний і порівняльно-історичний методи, вивчав пережитки й архаїчні явища в українському селі, значну увагу звертав на усну історію.

Спираючись на "Опис малоросійських полків" 1767 р., описи, які зберігалися в бібліотеці Київського університету – вони охоплювали Пирятинський і Прилуцький повіти – Луцицький змалював картину поземельних відносин у Малоросії. Після повстання Богдана Хмельницького старі соціально-економічні порядки згідно з документом, були "скасовані

козацькою шаблею"⁷². Земля була вільна, справу вершило народне самоврядування – громада, яка оголосила всю землю власністю казацького війська і ділила її між членами громади.

На думку І.В.Луцицького, спочатку заселення української землі здійснювалося за принципом громадського володіння. Особиста власність в Україні походила з громадської. Суттєвою рисою громади Лівобережної України він вважає – відсутність переділів і рівномірних наділів. Українська громада, на його думку, – це більш архаїчний тип громади, в якій ще не було рівномірних переділів. Розглядаючи питання про земельні відносини у порівняльно-історичному плані, І.В.Луцицький відносив громаду України до такого ж типу, як і громади Ірландії, Німеччини, Індії. Відсутність же переділів у такій громаді він пояснює малозаселеністю і обширністю земельного простору, внаслідок чого землі "брали скільки забажають". Учений звертався до аналізу громади з переділом і з'ясував, що в XVII–XVIII ст. на півдні Золотоноського повіту не лише угіддя й орна земля були власністю громади, але і "користування громадськими землями було спільне між багатьма селами, які утворювали щось на зразок маркової громади". Передача ж цих земель в особисту, подворну власність, найчастіше представників козачої старшини, здійснилася лише у XVIII – XIX ст.

Зовсім іншим типом суспільних відносин було сябринство (від литов. "сябр" – "товариш", "співучасник", "дольщик"). На Україні цим терміном позначалися різного роду асоціації, співтовариства, участь у спільному володінні. І.В.Луцицький відмітив, що сам термін "сябр" означав сімейну общину, вільну сім'ю, яка спільно володіла землею предків. Сябринство виникало тоді, коли розпадалася велика сім'я, подрібнювалася на групи сімей і дворів, повязаних між собою спільністю походження, кровним родством і збереженням за кожним членом общини (сябром) своєї частки майна – землі предків, якою вони володіли спільно. Сябринське землеволодіння відрізнялося від суто общинної форми нерівністю розмірів наділів користування, свободою відчуження і продажу паїв як в середині союзу, між сябрами, так і в сторонні руки із згоди сябрів. Але воно відрізнялося і від особистої власності: "володіння наділами не були постійними і незмінними, ... а змінювались, перерозподілялись між дворами, з яких кожен мав право на участь у землі, а не на саму землю, іншими словами, користувався ідеальним, а не реальним наділом землі", і тим, що користування наділами, хоча і нерівномірне, було пропорціональне одне одному⁷³.

Праці І.В.Луцицького, в яких він відкидав розповсюджене в українській історіографії уявлення про малоросів як народ-індивідуаліст, відразу

привернули увагу спеціалістів. І.П.Новицький, Д.І.Багалій, А.Я.Єфименко високо оцінили і документи, опубліковані Лучицьким і його роботи. Д.І.Багалій вважав, що спосіб землекористування, описаний Лучицьким не є ні общинним, ні особистим⁷⁴.

З його точки зору, формулювання Рум'янцівського опису – "де хто себе застане, там оре або косить" – відображає "первісне ставлення людей до землі, невизначене і непорядковане. Ним завжди починається історія природнього заселення країни, коли землі ще багато порівняно з населенням і вона не має майже ніякої ціни"⁷⁵. На цій основі надалі могла розвинутися і особиста, і общинна власність. Подробиці полеміки Д.І.Багалія, І.П.Новицького і І.В.Лучицького викладені в згаданій статті С.І.Лучицької і Л.В.Таран (див. пос. 72).

Насамкінець треба сказати, що інтерес вітчизняних істориків до общини виявився з новою силою в 70–80-х рр. XIX ст. у зв'язку з марковою теорією (Markgenossenschaft). Один із найвідоміших її представників Л.Г.Маурер вважав, що в період раннього Середньовіччя спочатку існувала стародавньонімецька община – марка – колектив великих сімей або колишніх сородичів, які мали верховенство над оброблюваними землями. Поступово в надрах общини відбувалася майнова і соціальна диференціація, вільні общинники потрапляли у залежність від великих землевласників, і насамкінець, розпад марки привів до появи європейського феодального суспільства. Історики цього напрямку виводили общинні порядки до сивої давнини.

Противники цієї теорії, насамперед А.Допш та ін., вважали середньовічну сільську общину марку породженням умов, що склалися в умовах соціального і аграрного розвитку більш пізнього часу. На їхню думку, сільська община була результатом тривалого розвитку – росту сільського населення, внутрішньої колонізації X–XII ст. і зміни засобів обробки ґрунтів, що і привело до виникнення общинних порядків. Допш вважав, що община в Середні віки не стільки розкладалася, скільки зміцнювалася, а її справжній розпад почався в Новий час⁷⁶. Пафос цієї теорії очевидний – колективна власність у прихильників маркової теорії передре приватній, індивідуальне користування землею – більш пізніше явище. Тому російські, а потім радянські історики розглядали генезис феодалізму як накладання феодальних структур на общинні порядки⁷⁷.

Природньо, що ця теорія стала предметом уваги К.Маркса, який намагався обґрунтувати споконвічність існування суспільної власності і послідовність стадій розвитку общини – від кровноспорідненої до общини-марки через землеробську⁷⁸.

Російські й українські історики – І.В.Луцицький, П.Г.Виноградов, Д.М.Петрушевський, А.Н.Савін, Ф.І.Успенський, М.М.Ковалевський – поділяли теорію Маурера про історичну наступність родового, общинного і приватного землеволодіння. Такі ж докази про існування стародавніх общинних відносин Луцицький, Ковалевський шукали і в поземельних порядках Малоросії, намагаючись зблизити малоросійську громаду і великоросійську общину⁷⁹.

Однак маркова теорія не витримала перевірки часом, про що засвідчили і археологічні знахідки і відомості, нагромаджені про історію давніх поселень⁸⁰. Розглядаючи їх, С.І.Луцицька і Л.В.Таран зробили висновок, що уявлення про общину, яке відобразилося в працях І.В.Луцицького й інших ліберальних істориків межі ХІХ – поч. ХХ ст., доводиться трактувати, скоріше як світоглядну настанову народницького плану, ніж як наукову концепцію. Незважаючи на необхідність визнати общинну теорію міфом вітчизняної історіографії, треба відзначити, що схильність до неї вчених пояснювалася їх прагненням вирішити аграрне питання в країні, їх високою громадянською позицією, високим почуттям відповідальності за долю своєї держави, гарячим патріотизмом і зацікавленістю у долі селянства.

Величезний фактичний матеріал, зібраний ними, не втратив свого значення, не втратили значення окремі висновки і спостереження, оригінальні методики аналізу цього матеріалу. Статті І.В.Луцицького з української історії – вагомий внесок в україністику, а з деяких розділів просто унікальні.

І.В.Луцицький і його учні, зокрема В.К.Піскорський⁸¹, витратили чимало зусиль на пошук документів з історії землеволодіння в архівах України, особливо матеріалів Рум'янцівського опису. Вони були виявлені в архівах Київського університету, Полтавської і Чернігівської казенних палат (усього близько 150 томів)⁸². Більшу їхню частину І.В.Луцицький і його учні видали в 1883–1884 рр. Рум'янцівський опис учений називав своїм "головним джерелом". Створений у 1767 р., він містив дані про географічне положення кожного населеного пункту Лівобережної України (усього їх описано близько 3,5 тис.), кількість дворів, чисельність населення, майнове становище кожної родини, опис будівель, орної землі, лісів, сінокісних угідь, городів, худоби, а також промислових підприємств. Перепис проводився з метою введення нового підвищеного державного податку, сприяв зміцненню кріпосницьких порядків в Україні, закріплював за козацькою старшиною землі, на які та не завжди мала юридичні права, і владу над селянами. Цінність її матеріалів для вивчення історії соціально-економічних і

суспільно-політичних відносин в Україні в др. пол. XVIII ст. важко переоцінити; київський архів ученого зберігає "численні виписки з документа по полках і сотнях"⁸³. Коротке дослідження і широка розробка цифрового матеріалу Рум'янцевського опису лежали в основі праць І.В.Луцицького з історії українського землеволодіння⁸⁴.

Праці І.В.Луцицького з соціально-економічної історії України відразу ж після опублікування ставали надбанням європейської історіографії: вони перекладатися французькою і німецькою мовами. М.М.Ковалевський у 1890–1891 рр. у ряді статей, опублікованих на сторінках "Revue d'histoire moderne", висвітлював погляди І.В.Луцицького на проблеми "малоросійської громади" і старозаїмочного землеволодіння в Україні, торкаючись і полеміки вченого з Ефименко⁸⁵.

І все-таки в історію науки І.В.Луцицький увійшов насамперед своїми великими роботами із французьких аграрних відносин, які одержали світове визнання ще за життя історика. З 1882 р. учений почав роботу в архівах Південної Франції й Іспанії, а з 1894 р. став систематично їздити у Францію, де збирав матеріал з історії аграрних відносин напередодні й під час Французької революції. Київський архів ученого зберігає матеріали, що зафіксували його багаті і яскраві враження про подорож у Піренеї, де історик зміг потрапити в архіви декількох сільських громад, розташованих у високогірних селищах, про близькі контакти із французькими селянами. Бесіди з ними давали йому відомості про особливості місцевих аграрних відносин у сучасній йому Франції й у цілому дозволили дійти висновку, що "... між селянином м.Золя й тут побаченим сучасним селянином так само мало подібності, як між свинею й арабським конем"⁸⁶.

Звіти вченого зберігають докладні відомості про стан архівів Тулузи, Тарба, Арраса, Діжона, Ліона й багатьох інших міст⁸⁷. В архівах І.В.Луцицький звертав увагу на списки платників податків "двадцятини" і тарифікованої тальї, описи громад, тобто описи селянських, церковних і дворянських земель. Досліджуючи джерела, він одним із перших став застосовувати кількісні статистичні методи. Вченого цікавили такі питання: прерозподіл поземельної власності у Франції до революції, її кількісні характеристики; результати продажів національного майна, що складалося із земель корони, церкви й дворян-емігрантів, конфіскованих революцією, у чий руки потрапила ця земля, які верстви населення збагатилися внаслідок аграрної політики якобінців; чи змінив у цілому розподіл поземельної власності у країні і як саме. На ці питання вчений відповідав у працях з історії французького селянства, які публікувалися відразу після відрядження

в Париж у 1894 р., і набагато пізніше. Першим серед них був звіт про відрядження за кордон у 1894 р.⁸⁸

Доповнені новими архівними розвідками 1897 р. і пізніше зведені матеріали 1894 р. стали важливою складовою частиною документальної основи фундаментальних праць ученого з історії французьких поземельних відносин⁸⁹. Ці праці – його основний внесок у науку.

Блискучим ученим, соціологом й істориком широких наукових інтересів був М.М.Ковалевський.

Максим Максимович Ковалевський походив із стародавнього українського старшинсько-шляхетського роду на Слобожанщині. Серед його предків був міністр освіти Росії Євграф Ковалевський (1790–1867), відомий ліберальною політикою й дозволом надрукувати "Кобзар" Т.Г.Шевченко. Один із предків М.Ковалевського був російським державним діячем і письменником⁹⁰.

М.П.Драгоманов писав про М.М.Ковалевського: "Українець по роду, але не українофіл"⁹¹. І незважаючи на це, діяльність ученого свідчить про те, що він був прихильним др України. Обраний у 1906 р. депутатом Державної думи, він співробітничав тут з українською фракцією (втім, і І.В.Луцицький теж, хоча, як свідчать документи, не завжди досить ефективно). М.М.Ковалевський був обраний головою благодійного товариства ім. Т.Г.Шевченка в Петербурзі, очолив редакцію енциклопедичного видання "Украинский народ в его прошлом и настоящем", виступав за перебудову Росії на принципах автономії неросійських народів, мав особисті стосунки з М.П.Драгомановим (так само, як Карєєв, який писав про те, що політичні погляди М.П.Драгоманова були йому ближчі, ніж П.Л.Лаврова)⁹². Наукова спадщина М.М.Ковалевського досліджена досить повно. Серед його робіт є й присвячені українським аграрним відносинам: "Происхождение старозаимечного землевладения в Слободской Украине", "Общинное землевладение в Малороссии в XVIII в."

Учений присвятив Французській революції чотиритомну книгу "Происхождение современной демократии" (Т. 1–4. – М., 1895–1897). Глибоко вивчивши передумови й перший етап революції (до 1791 р.), учений намагався взяти з французької історії досвід для панівних класів Росії. Суть його полягала в тому, щоб показати згубність різкого загострення соціальних антагонізмів, як це відбулося у Франції й об'єктивно призвело до революції.

Усі теоретико-методологічні особливості досліджень російських істориків визначалися не тільки загальносвітовим рівнем наукового пошуку, але

й російськими ідейними пошуками цього часу. В.М.Далін⁹³, Б.Г.Вебер⁹⁴ першими писали про сильний вплив на них народницької ідеології, дискусій народників і марксистів про долі російського пореформеного селянства, у яких "російсько-українська історична школа" прийняла бік народників і із цих позицій підійшла до оцінки французьких аграрних відносин XVIII ст.

Впливом народників пояснюються тези російських істориків про стійкість дрібного селянського землеволодіння, про роль кустарної промисловості, характери розшарування селянства, уповільнені темпи розвитку капіталізму, про взаємини між ремеслом і землеробством. Цей вплив обумовило їхнє неприяне ставлення до "індустріалістських концепцій", "до перебільшених темпів розвитку капіталізму". Головна методологічна теза М.І.Карєєва, І.В.Лучицького, М.М.Ковалевського слугувала доказом того, що Франція XVIII ст. була країною некапіталістичною.

Із приводу сутності процесів, що відбувалися у французькому селі напередодні революції, серед істориків "російсько-української історичної школи" ішли дискусії. Їхні погляди еволюціонували: наприкінці 70-х – на поч. 80-х рр. І.В.Лучицький, як і М.І.Карєєв, вважав найбільш характерним для становище французького селянства напередодні революції факт обезземелення й зростання феодальної експлуатації (як і в Англії). Узагальнюючи величезний архівний матеріал, І.В.Лучицький на початку 1890-х рр. змінив свою думку про однорідність перетворень у поземельних відносинах у Західній Європі. У своїх роботах "Крестьянское землевладение во Франции на кануне революции (преимущественно в Лимузене)" і "Состояние земледельческих классов во Франции и аграрные реформы 1789–1793 гг." він справедливо стверджував, що в Англії процеси обезземелення селян і звільнення їх від феодальних повинностей ішли паралельно, а у Франції селянська власність збільшувалася ще до революції "зобов'язані лише платежами всякого роду"⁹⁵. Таким чином, у розряд власності він заносив "цензиву", яку марксистська історіографія розглядає як власність феодальну, "обтяжену численними умовами й повинностями"⁹⁶.

Головний опонент І.В.Лучицького М.М.Ковалевський⁹⁷ упадав в іншу крайність, перебільшуючи в аграрній історії Франції глибину тих тенденцій, які зближували її з Англією, де врешті-решт після революції XVII ст. переміг лендлордський шлях розвитку, що супроводжувався о збезземеленням селян. М.М.Ковалевський перебільшував ступінь розвиненості буржуазних відносин у французькому сільському господарстві до революції, але при цьому збагатив і деталізував картину з безземелення селян і майнового розшарування села. З його аналізу аграрних відносин у Франції XVIII ст.

логічно впливав висновок про історичну необхідність революції й прогресивність її перетворень⁹⁸.

Наведені точки зору ґрунтувалися на реальних протиріччях, завзятій боротьбі селян з поміщиками за той чи інший шлях розвитку в умовах становлення товарно-грошових відносин. Ця боротьба по-різному відбувалася не тільки в окремих країнах, але й у межах однієї країни. Тому архіви Франції давали матеріал для обґрунтування обох точок зору. Пріоритет ознайомлення з їхніми фондами належав, безперечно, І.В.Луцицькому. У Франції в результаті революції XVIII ст. перемогу одержала селянська тенденція: селяни домоглися перетворення земель, що були в їхньому володінні, у власність, звільнену від феодальних пут, а передумови цього склалися ще у феодальний період. І М.М.Ковалевський, і І.В.Луцицький оцінювали історію французьких аграрних відносин однобічно.

І.В.Луцицький на відміну від М.І.Карєєва не визнавав класового розшарування французького села напередодні революції, не розумів мануфактурної стадії розвитку капіталізму. Серед усієї розмаїтості форм господарського життя у Франції, де поряд з напівфеодальними ремісниками й кустарями ще до революції існували види капіталістичної мануфактури, він помічав лише "дрібне землеволодіння, дрібне підприємництво, дрібне ремесло в другій половині XVIII століття й дрібне кустарне виробництво"⁹⁹. Разом із тим І.В.Луцицький, як і М.І.Карєєв, визнавав вирішальну роль селянських виступів у боротьбі з феодалізмом. Обидва історики ставилися до цієї боротьби зі співчуттям. Здійснивши ретельний аналіз актів продажу національного майна, І.В.Луцицький на відміну від деяких істориків, які були поверхово ознайомлені з документами і стверджували, що конфіскована революцією земля була розкрадена буржуазією, показав, що серед її покупців було багато селян, а також визначив розміри збільшення селянської власності. При цьому він підкреслював, що тяжке положення селян, викликане нерівномірністю розподілу серед них землі, революція не полегшила, і в цьому розумінні вона "виявилася марною"¹⁰⁰. Висновки І.В.Луцицького про панування селянської власності вже до революції й загальна оцінка її підсумків були обумовлені його позиціями ліберального історика і впливом народницької ідеології. Подальший розвиток історіографії жодною мірою не перекреслював висновки істориків "російсько-української історичної школи" про характер і форми аграрних змін у період переходу від феодалізму до капіталізму у Франції. Осмислення цих проблем на якісно новому рівні у світовій історіографії почалося в 60-і рр. XX ст. у

ході наукової полеміки, що розгорнулася напередодні 190-літнього і 200-літнього ювілею Французької революції.

Найбільші представники французької школи "Анналів" Ф.Фюре¹⁰¹, Е.Леруа Лядюрі¹⁰², Д.Ріше¹⁰³, розхитуючи "традиційний образ" революції і формуючи "ревізійністську" концепцію, ведуть суперечки навколо класичних проблем: що відбувалося із сеньйорією напередодні революції, якою була основна маса сеньйоріальних платежів. Вони схиляються до тези, протилежної тій, що відстоювала "російсько-українська історична школа", – про майже повну відсутність у Франції XVIII ст. феодалізму і сеньйоріальної експлуатації, другорядність феодальних повинностей селян. Згадані історики обґрунтовують те положення, що сеньйорія стала колыскою капіталізму в аграрному секторі національного господарства Франції, підкреслюють її зв'язки з ринком, які зростали, збільшення числа буржуа – орендарів сеньйоріальних повинностей.

А.В.Адо, Ю.М.Афанасьєв і С.Ф.Блуменау, погоджуючись із поглядами на перераховані проблеми французьких істориків-марксистів А.Собуля¹⁰⁴, М.Вовеля¹⁰⁵, підкреслювали їхню певну схильність до перебільшення ролі феодалізму й недооцінки капіталістичних і напівкапіталістичних форм виробництва в передреволюційній Франції¹⁰⁶.

Із уведенням у науковий обіг останніми десятиліттями великої кількості нових джерел з'явилася можливість дати деталізоване уявлення про темпи розпаду феодалізму в різних районах Франції, ступені обуржуазіння сеньйорії, ролі доходів від фермерської оренди наприкінці Старого порядку. Ці проблеми освітлені в працях А.Д.Люблінської, А.В.Адо, Ю.Л.Безсмертного, Л.І.Піменової, їхні дослідження, як і праці французьких фахівців Ф.Гужара¹⁰⁷, П.Губера¹⁰⁸, Д.Робен¹⁰⁹, Ж.Бастьє¹¹⁰, дозволили наповнити конкретним змістом залежно від географічного районування дані про переростання феодального суспільства в капіталістичне.

Учень М.І.Карєєва О.Ону писав свого часу про другорядну роль промислової буржуазії і вважав, що "групою, яка очолює весь рух" у напрямі до революції у Франції, була "позакласова й позастанова інтелігенція", просякнута ідеями Освіти¹¹¹.

Один із напрямів реінтерпретації Французької революції, що знайшов відбиття в роботах Г.Шоссіан-Ногаре, Ф.Фюре, Д.Ріше, Д.Рош, А.Бюрг'єр, полягає в тому, що французькі історики-"ревізійністи" обґрунтовують тезу про існування єдиної дворянсько-буржуазної еліти напередодні революції і єдності її гасел і політичних поглядів: такими були свобода і лібералізм. Ця програма відповідала магістральній лінії розвитку Франції з 50-х рр. XVIII ст.

до 50-х рр. ХІХ ст. і, по суті, була боротьбою за впровадження ідей Просвітництва.

Уведення у науковий обіг останні роки величезного масиву нових джерел дозволило вченим деталізувати дослідження багатьох інших проблем. Особливо це стосується розробок істориків школи А.В.Адо, Л.І.Піменової і Є.І.Лебедевої. Вивчивши накази другого стану, Л.І.Піменова змогла показати особливості соціально-економічного становища дворян і їхніх політичних вимог. Формування в середовищі дворянства ліберально-реформатської меншості детально простежено дослідницею Є.І.Лебедевою.

І.В.Лучицький був, безумовно, найвидатнішим представником "російсько-української історичної школи" в Україні. Довкола нього об'єднувалися учні й послідовники, яких цікавили соціально-економічні сюжети французької, української, іспанської історії.

Одним з учнів І.В.Лучицького був відомий радянський історик, академік Євгеній Вікторович Тарле (1874–1955). Його формування як історика відбувалося в Україні. Тут він закінчив херсонську гімназію, відому демократичними традиціями: у ній функціонував марксистський гурток, у діяльності якого брав участь і Є.В.Тарле¹¹². Потім його освіта була продовжена в Київському університеті. Талановитий студент звернув на себе увагу І.В.Лучицького й по закінченні курсу був залишений учителем для підготовки до професорського звання. Ідейно-теоретичні погляди Є.В.Тарле склалися в складних умовах російської дійсності, зазнали впливу багатьох суперечливих один одному джерел. Вище ми відзначили, що в період до 20-х рр. вони були у філософському відношенні сумішшю позитивізму, економічного матеріалізму й неокантіанства. Він був наймолодшим із діячів "російсько-української історичної школи" і з глибокою вдячністю відзначав, що зобов'язаний учителям вибором досліджень, високою методичною озброєністю при роботі над великими масивами джерел, підходами до вирішення загальнонаукових і методологічних проблем¹¹³.

Вплив народницької ідеології на Є.В.Тарле не позначився такою мірою, як на старших представниках "російсько-української історичної школи".

Дослідник Є.І.Чапкевич писав, що Є.В.Тарле брав участь "у палких суперечках і дискусіях, що розгорнулися в Києві в другій половині 90-х років між народниками і соціал-демократами. Він став на бік останніх: доводив спільність долі Росії з країнами Західної Європи, наявність у країні капіталізму. Критика народництва, зазначав Є.І.Чапкевич, "здійснювалася Є.В.Тарле з позицій "легального марксизму"¹¹⁴.

Під впливом І.В.Лучицького молодий учений зайнявся вивченням одного з найменш досліджених сюжетів революційної епохи – станом обробної промисловості і становищем її працівників, робітничим рухом у Франції в період революції 1789 р.

Результатом його праці були такі великі роботи: "Рабочие национальных мануфактур во Франции в эпоху революции. По неизданным документам" (СПб., 1908); "Рабочий класс во Франции в эпоху революции" (СПб., 1911); "Крестьяне и рабочие во Франции в эпоху Великой революции" (СПб., 1914). Перші дві з названих книг, присвячені робітникам XVIII ст., були захищені Є.В.Тарле як докторська дисертація й визнані гідними премії М.Н.Ахматова в 1913 р. Сюжети їх були майже не дослідженими в науці того часу: до Є.В.Тарле до них певною мірою зверталися Жорес, Левассер і Ковалевський.

Із вдячністю до вчителя молодий докторант писав: "Іван Васильович не тільки вказував мені на архів як на сховище майже не відомих дорогоцінних свідчень, але й додавав, що, хоча історія французького селянства під час революції, є тема, яка ще мало досліджена: історія робітничого класу в той же період"¹¹⁵.

На думку А.З.Манфреда, Є.В.Тарле продовжував у своїх дослідженнях з історії робітничого класу Франції XVIII ст. традиції "російсько-української історичної школи"; вони позначилися "як у розумінні загального напрямку дослідження – переважна увага до соціальних рухів у революції, – так і у розумінні оцінки економічного становища Франції наприкінці XVIII ст., у якій молодий учений наслідував Лучицького". А.З.Манфред відзначив і "високу техніку історичного письма, властиву учневі І.В.Лучицького"¹¹⁶. "Непрямої, але плідної і благодатної впливу марксизму" на Є.В.Тарле А.З.Манфред побачив у виборі теми досліджень, присвячених робітничому класу. Безсумнівно, що це було так, але односпрямованим з марксизмом був і вплив реалій тієї дійсності, в умовах якої молодому вченому доводилося визначати коло наукових пошуків. Серед них на перше місце висувуються події першої російської революції, у яких робітничий клас зіграв настільки значну роль.

А.С.Єрусалімський вважав, що Є.В.Тарле, "створивши дослідження, присвячені пролетаріату", "пішов далі своїх попередників", "вийшов за рамки школи й тим самим зробив внесок у її розвиток"¹¹⁷, і так само, як і А.З.Манфред, бачив у цьому вияв впливу методології марксизму. Останнє поза сумнівом. Це видно хоча б з оцінки причин революції 1789 р., із приводу яких Є.В.Тарле писав: "Французькі події 1789 р. і наступного років

виникли на ґрунті невідповідності соціально-економічних і культурних потреб переважної більшості народу з тими політичними і юридичними формами, які виробилися історично й застигли нерухомо, незважаючи на всі глибокі зміни в житті". Учений вважав, що буржуазія зіграла "величезну, керівну роль у падінні старого ладу", але й "роль селянства й робітничого класу, хоч і не настільки помітна, була все-таки величезною". Він висловив упевненість, що "без розуміння соціального й економічного становища цих трудящих класів немислиме розуміння всього революційного періоду французької історії"¹¹⁸.

Висновки своїх робіт у класичних вимогах позитивізму вчений обґрунтував на величезній кількості зовсім нових, маловідомих науці матеріалів, які частково опублікував. Любов до архівних розвідок він зберіг на все життя і навіть читав лекції про стан Паризького Національного архіву й департаментських архівів, які добре знав, у яких часто працював у період наукових відряджень яку дореволюційний, так і післяреволюційний час¹¹⁹.

Праці Є.В.Тарле були високо оцінені М.І.Карєєвим, А.Оларом, А.Матєзю.

М.І.Карєєв так писав про значення досліджень Є.В.Тарле: "Тарле проклав в економічній історії Франції XVIII століття зовсім нові шляхи ... вивчення історії обробної промисловості, робітничого класу, соціального руху в епоху революції ним просунуто вперед"¹²⁰.

На відміну від класичних настанов Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобоса про неупередженість історика й історичного дослідження, Є.В.Тарле вважав, що історик повинен бути публіцистом. Ця теза відстоювалася ним ще на початку його науково-педагогічної й суспільної діяльності. В теорії вона уперше одержала розвиток при аналізі соціологічних поглядів М.К.Михайловського¹²¹. На практиці вчений визнавав принцип об'єктивності викладу. В 1896 р., завершивши нарис "Дело Бабефа", який він уважав своєю першою самостійною науковою працею, Є.В.Тарле писав С.Н.Кривенко, редактору журналу "Новое слово": "Кваліфікацій я не роблю, тримаю себе об'єктивно й тільки подаю факти (а подекуди так прямо негативно ставлюся до Бабефа; викриваю його в плагіаті!). Втім, я вже її зовсім солідною тепер зроблю. Це праця, над якою я багато і з любов'ю працював, зібравши й дослідивши всі першоджерела"¹²².

У роки першої російської революції Є.В.Тарле виступав як публіцист, що вважав своїм обов'язком використовувати історичний досвід суспільного й революційного руху в Росії з метою усунення самодержавства.

Такий же напрям мала і його педагогічна діяльність, що привертала увагу поліції, якій було відомо, що "приват-доцент Тарле читає в Санкт-Петербурзькому університеті необов'язкові лекції з історії, яким за можливістю намагається надавати революційний характер"¹²³.

Праці Є.В.Тарле з історії пролетаріату майже відразу ж після їхньої появи в Росії вийшли й в іноземних перекладах. У 1908 р. було перекладено німецькою мовою й видане в Лейпцизі його дослідження "Работники национальных мануфактур (1789–1799)"; в 1910 р. з'явилося французьке видання праці про сільську промисловість. Сам Є.В.Тарле постійно рецензував французькі книги, присвячені епосі Французької революції, у тому числі й ті, що належали перу Ж.Жореса, А.Сореля, А.Матьеза. Про наукову діяльність останнього була навіть складена окрема записка¹²⁴.

Усвідомлення спільності наукових інтересів і напряму наукових пошуків французьких і російських дослідників революції 1789 р. було в Є.В.Тарле міцним; учений мав і тісні особисті контакти з А.Оларом, А.Матьезом, багатьма іншими істориками його запрошували в Сорбонну читати лекції. Свідченням цього є листи з Парижа¹²⁵.

Одним із центрів вивчення Французької революції в Україні був Новоросійський університет. На його історико-філологічному факультеті наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. працювали такі відомі фахівці з історії нового часу, як А.С.Трачевський, Р.Ю.Віппер, П.Н.Ардашев, І.І.Іванов, Є.М.Щепкін. Їхні наукові інтереси й лекційні курси так чи інакше були пов'язані з історією Франції ХVІІІ ст.

Студентство і прогресивна частина професури Новоросійського університету брали активну участь у суспільно-політичному русі в роки реакції, що почалася в Росії й Україні на десять років пізніше, ніж у Франції, – з 80-х рр. ХІХ ст. У таких умовах професорові А.С.Трачевському, першому історикові нового часу, що займав кафедру в університеті, в 1881 р. було відмовлено в дозволі прочитати цикл лекцій з теми: "Історичні бесіди про підготовку ХІХ століття", в яких він велику увагу приділяв століттю Просвітництва. Через участь у суспільному русі історикові Г.Є.Афанасьєву "довелося вести довгу боротьбу за надання йому професорської посади в університеті", а професор Є.Н.Щепкін "за причетність до подій 1905–1907 рр." був звільнений з університету¹²⁶. І все-таки в Новоросійському університеті лекції з історії Франції ХVІІІ ст. професор А.І.Трачевський¹²⁷ читав набагато раніше, ніж такі ж лекції почули студенти Київського університету, дещо

пізніше, ніж вони стали читатися в Москві й Петербурзі; епоха Французької революції стала тут і предметом наукових пошуків.

Серед вищеперерахованих імен одеських істориків безумовним продовжувачем традицій "російсько-української історичної школи" був Г.Є.Афанасьєв. В "Очерках истории исторической науки в СССР" Г.Є.Афанасьєв був відзначений як історик, що "не належав до школи Карєєва", але вивчав "близьку йому тематику"¹²⁸. Не допущений через "неблагонадійність" до професорської посади в Новоросійському університеті, учений працював керуючим відділенням Державного банку. Він написав дві дисертації з історії Франції XVIII ст. У 1884 р. історик захистив і видав магістерську дисертацію "Главные моменты министерской деятельности Тюрго", а в 1892 р. – докторську – "Условия хлебной торговли во Франции в XVIII столетии". Обидві роботи були високо оцінені М.І.Карєєвим у Росії, К.Жане й Е.Левассером у Франції¹²⁹. Останній назвав докторське дослідження Г.Є.Афанасьєва "видатною працею". Частина його за назвою "Товариство голодування", що роз'яснювала походження однієї з найрозповсюдженіших у часи Людовіка XV легенд, у рукописі була прочитана Е.Левассером на засіданні Академії моральних і політичних наук, а потім перекладена французькою мовою й видана Академією.

Висновки обох робіт Г.Є.Афанасьєва базувалися на матеріалах французьких архівів і мали наукове значення. Він зміг освітити соціальну спрямованість міністерської діяльності відомого реформатора Тюрго, а також показати її приреченість, принципову неможливість "заощадити" Французьку революцію за рахунок проведення відповідних реформ. У докторській дисертації вчений простежив організацію хлібної торгівлі в різних регіонах Франції напередодні революції, відзначив феодальні державні обмеження, що гальмували її розвиток, висвітлив політику уряду, місцеві регламентації й боротьбу проти них буржуазних кіл у дореволюційний період. Правда, учений не дослідив взаємозв'язки умов хлібної торгівлі й становища французького народу, не розкрив причин зміни торгівлі хлібом. Однак у 1945 р. О.І.Молок відзначив, що праця Г.Є.Афанасьєва "дотепер не застаріла"¹³⁰.

У 1979 р. у передмові до російського перекладу книги сучасного французького історика Едгара Фора "Опала Тюрго 12 мая 1776 г." (Москва, 1979) її редактор В.М.Далін вказав, що для новітнього біографа Тюрго мало істотне значення знання російської мови, завдяки чому той зміг уважно вивчити праці Г.Є.Афанасьєва, кращого російського "тюрговеда", названого

трохи нижче "серйозним і компетентним дослідником епохи", поряд із французьким фахівцем із проблеми Є.Фонсеном¹³¹. В.М.Далін на шістнадцяти сторінках передмови до книги Е.Фора "Тюрго и его новейший биограф" послався на Г.Є.Афанасьєва десять разів, а Е.Фор – вісім. Обидва автори також постійно цитують і роботу французького історика Є.Фонсена (Fonsin E. Essai sur le ministere de Turgot – Paris, 1877), присвячену цьому ж сюжету, засновану на тих же джерелах і яка співпадає з роботою Г.Є.Афанасьєва у висновках.

Г.Є.Афанасьєв був талановитим популяризатором знань із проблем епохи Французької революції. Його праці видавали у Франції й в Англії¹³². У цілому коло наукових інтересів історика було досить широким і не обмежувалося дослідженням історії Франції XVIII ст., відгукувався він і на питання поточної політики¹³³.

В історіографії радянського періоду вивченню Французької революції було відведене особливе, значне місце. Як відзначалося вище, професор В.А.Дунаєвський, відомий фахівець із історіографії нової й новітньої історії, у доповіді, прочитаній на європейському конгресі на честь 200-річчя революції (Рим, 1989), виділив три головні етапи розвитку радянської історіографії революції. Перший етап охоплює, на думку вченого, 1917 – поч. 40-х рр., другий – поч. 40-х – 70-і рр., третій починається 80-и роками¹³⁴.

Характеризуючи перший етап вивчення революції 1789 р., дослідник підкреслив: "Традиції тут грали теж важливу роль. Вивчення французької економіки (села й міста), також соціально-політичної й ідеологічної боротьби у Франції наприкінці XVIII століття мали відправною крапкою, значною мірою традиції "Російської школи" і висновки її найбільш видатних представників: М.І.Карєєва, М.М.Ковалевського, І.В.Луцицького, Є.В.Тарле". Учений відзначив, що висновки корифеїв школи найчастіше доводилося "докорінно переглядати"¹³⁵.

У традиціях "російсько-української історичної школи" в Україні протягом першого етапу радянської історіографії Французької революції продовжували працювати вчені Одеського університету. Це насамперед історики О.Л.Вайнштейн та К.П.Добролюбський.

Видний радянський історик О.Л.Вайнштейн в 20-і рр. починав свою діяльність в Одеському університеті як дослідник революції 1789 р. Його невелика книга "Очерки по истории французкой эмиграции в эпоху

Великої революції" (Харків, 1924) була написана на основі вперше досліджених багатих матеріалів Воронцовського фонду наукової бібліотеки Одеського університету: преси емігрантів, сучасних революції брошур тощо. Історик Л.В.Борщевський відзначив, що до О.Л.Вайнштейна матеріали Воронцовської колекції лежали "мертвим капіталом"¹³⁶, невдовзі після виходу його книги були описані Рубінштейном в огляді фондів бібліотеки¹³⁷. Традиції "російсько-української історичної школи" у роботі одеського вченого виявилися й у наявності рис соціального аналізу: історик наводив дані про розшарування дворянства й буржуазії в перші роки революції. Є.В.Тарле позитивно оцінив її, написавши, що вона "вносить деякі нові й живі риси в історію контрреволюційної боротьби перших років після вибуху революції", відзначив жвавість і яскравість викладу¹³⁸. Із др. пол. 20-х рр. О.Л.Вайнштейн спеціалізувався на проблемах медієвістики, історіографії Середніх віків і новітнього часу. Його діяльність продовжувалася в Ленінградському університеті.

Найбільш відомим дослідником Французької революції серед істориків Одеського університету довоєнного часу, що продовжив традиції "російсько-української історичної школи", був професор К.П.Добролюбський (1885–1953). Учасник революційного руху в 1900-х рр., політичний емігрант, він із 1926 р. до останніх років свого життя вивчав історію термідоріанської реакції 1794–1798 р. Першу працю "Экономическая политика термидорианской реакции" він опублікував у 1930 р. Завдання своєї роботи історик бачив у дослідженні "суспільного настрою в Парижі в період термідоріанської реакції", а серед попередників назвав імена французьких істориків Ж.Мішле, Л.Блана, А.Олара, Парізе й Г.Девілля, вважаючи працю останнього про Термідор і Директорію "найповнішим, єдиним марксистським дослідженням"¹³⁹.

Робота К.П.Добролюбського мала солідну джерельну основу.

Так само, як і О.Л.Вайнштейн, учений використовував Воронцовський фонд, Строганівський і Шильдеровський фонди; працював в архівах і бібліотеках Одеси, Москви, Ленінграда. У дусі класичних вимог звучить заява історика про те, що "установлення фактів" він вважає своїм першим завданням*, яке "у наш час широких узагальнень іноді схильні зневажати"¹⁴⁰.

* Марк Ферро у доповіді на Міжнародному історичному конгресі в Штутгарті (1986) звернув увагу на становище історичної науки в СРСР у 20-х – на поч. 30-х рр., де, на його думку, починаючи з Покровського, "утвердилася історія без розповіді, без дат, без великих людей; це історія соціальних класів, засобів виробництва в Росії від рабства до феодалізму й капіталізму, це історія, керована типово марксистськими законами". З 1934 р., говорив М.Ферро, з ініціативи Сталіна, Жданова,

Без сумніву, уже перше дослідження К.П.Добролюбського про Термідор ґрунтувалося на марксистській методології. Історик писав: "Психологія суспільства ще мало розроблена з погляду матеріалістичного розуміння історії"; у даному випадку є можливість "установити безпосередню залежність цієї психології від економіко-соціальних і соціально-політичних відносин і розкрити класове підґрунтя тих або інших настроїв"¹⁴¹.

Після книги "Экономическая политика термидорианской реакции" історик в 1930–1947 рр. опублікував ще дванадцять статей на сторінках центральної преси й наукових збірників Львова, Харкова, Одеси, а потім узагальнив результати своїх досліджень у великій роботі "Термидор. Очерки по истории классовой борьбы во Франции в 1794–1798 гг." (Одеса, 1949). Його праця присвячена ретельному аналізу соціально-економічного життя Франції цього періоду. На відміну від М.В.Карєєва, що також займався вивченням цього сюжету, він досліджував соціальний склад паризьких секцій, класову боротьбу в них у період Термідора, склав їхню відповідну карту, додану до монографії. "Термидор" К.П.Добролюбського повною мірою враховував праці й документи, видані зусиллями А.Олара, А.Матьєза, Ж.Лефевра, інших французьких істориків, але на "Великий страх" Ж.Лефевра посилань у роботі одеського історика немає. Наслідуючи традиції М.І.Карєєва, всупереч заведеній у той час (і донедавна) у радянській історіографії точці зору М.М.Лукіна, учений визнавав термідоріанську реакцію логічним продовженням революції. Зауваження В.А.Дунаєвського про те, що "з кінця 20-х рр." роботи, присвячені французькій революції, "несли вже відбиток більшою чи меншою мірою культу особи Сталіна"¹⁴², повністю підтверджується при порівнянні двох праць К.П.Добролюбського про Термідор. Якщо в роботі 1930 р. є всього лише одне посилання на К.Маркса, то в останній автор неодноразово посилається на праці К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна, І.В.Сталіна (бібліографія включає й "Замечания на конспект учебника "Новая история" Сталина, Жданова, Кирова). Завдяки Сталіну, Французька революція, як відзначив В.А.Дунаєвський, дуже швидко "деградувала" у ранг буржуазної революції кін. XVIII ст. Ця термінологія тривалий час зберігалася в радянській літературі¹⁴³. Зберігалася доти, доки спільними зусиллями західних "ревізіоністів" і вчених пострадянського періоду не були переглянуті всі концепції Французької революції 1789 р.

Кірова, Ярославського був зроблений поворот до історії, що в "глобальну марксистську перспективу вплітала живу розповідь із героями, подіями, прищеплювала любов до Батьківщини, до соціалізму". Автор має у своєму розпорядженні текст доповіді М.Ферро: Ferro M. Formes et fonctions du discours historique.

К.П.Добролюбський був автором численних рецензій на праці Є.В.Тарле, А.З.Манфреда, А.Матьєза, А.Се й інших істориків революції, писав багато статей для "Большой Советской Энциклопедии" із проблем Французької революції. Невиданими залишилися дві його статті, присвячені І.В.Лучицькому й М.І.Карєєву. Серед його учнів найбільш відомими продовжувачами його зусиль як у дослідженні, так і у викладанні були Н.І.Владимирова (доцент Одеського університету) і Т.Г.Солтановська (доцент Львівського, а потім Київського університету). У період викладання К.П.Добролюбського в Одеському університеті вчився дослідник проблеми "Россия и Великая французская революция" К.О.Джеджула, професор Київського університету.

К.П.Добролюбський брав участь у створенні праці "Французская буржуазная революция 1789–1794 гг." (за ред. В.П.Волгіна, Є.В.Тарле. – М., 1941), що стала результатом зусиль великого авторського колективу. Над її створенням трудилися 26 істориків, і серед них такі, як Є.В.Тарле, К.П.Добролюбський, Т.В.Міліцина, Ю.Л.Мошковська, Ф.В.Потьомкін, О.І.Молок. Є.В.Тарле, що рецензував книгу, відзначив, що в ній подана "всебічна розробка" проблем Французької революції й досить детально викладений фактичний бік її подій. Великому авторському колективу вдалося, на думку вченого, досягти "єдності викладу й розуміння економічних, соціальних і політичних процесів у Франції епохи революції, як і явищ у сфері культури, яким приділений спеціальний розділ"¹⁴⁴. Робота містить і солідний історіографічний огляд. Вона завершує перший етап розвитку радянської історіографії Французької революції. В основі цієї праці лежать концепції Н.М.Лукіна, роль якого в становленні радянської наукової школи вивчення революції неодноразово висвітлювалася в літературі¹⁴⁵.

У працях М.М.Лукіна¹⁴⁶, учня Р.Ю.Віппера, були дані наступні принципові оцінки: періодизація революції (запозичена Н.М.Лукіним, в основному, в Г.Кунова), проведення аналогій між двома революціями – Французькою революцією 1789 р. і Жовтневою соціалістичною революцією 1917 р., сформульована концепція якобінської диктатури як влади, що опиралася на блок демократичних сил; визначене відношення до всіх її заходів у сфері внутрішньої і зовнішньої політики; сформульовано образ Робесп'єра як великого вождя революції; якобінський терор проголошений "політичною необхідністю" і мірою, яку енергійно вимагали паризькі секції й народні суспільства; Ж.Дантон і жирондисти представлені як політики, "які погано розуміли потреби народних мас", тому що поставили на перший план

"політичну волю й рівність"; усебічно оцінені результати революції, зокрема Термідор, як поразка її. Погляди Н.М.Лукіна надовго закріпилися в радянській історіографії революції 1789 р.¹⁴⁷. Вони були розвинені й у працях учених школи Н.М.Лукіна, таких видатних фахівців, як В.М.Далін, А.З.Манред, і багатьох інших¹⁴⁸. Тільки в др. пол. 60-х рр. концепції Н.М.Лукіна почали переглядатися з ініціативи В.Г.Ревуненкова, що опирався на висновки А.Собуля, підтриманого М.М.Болховітіновим і в самий останній час Є.Б.Черняком, Є.Б.Черняк вважає, що "дантовський варіант" був би найкращим для революції¹⁴⁹ (докладніше буде далі).

У перші роки радянської влади в Харкові було зосереджено значну кількість професійних істориків, що працювали в наукових установах і вищих навчальних закладах. У місті функціонували університет, солідне, з міцними традиціями історико-філологічне товариство, знову заснована за радянської влади науково-дослідна кафедра історії України, пізніше перетворена в Інститут історії української культури, що очолив академік Д.І.Багалій. Основні сили столичних істориків були зайняті дослідженнями проблем вітчизняної історії, але й питанням загальної історії в 20–30-і рр. приділялася серйозна увага.

Ще М.І.Карєєв писав про те, що російська перекладна література з історії революції 1789 р. "посідає перше місце у всій Європі"¹⁵⁰. Традиції ознайомлення читачів і учнівської молоді з перекладами кращих іноземних робіт з історії Франції XVIII ст. тривали й після 1917 р., у тому числі й в Україні. Партійне видавництво "Пролетар" випустило праці А.Олара, А.Матьєза, К.Каутського¹⁵¹, В.Бона¹⁵², В.Блоса¹⁵³. З передмовою і примітками професора Н.С.Гольдина вийшли вибрані промови Дантона (Харків, 1924). Видавництво активно друкувало роботи російських і українських істориків, фахівців з історії Франції XVIII ст. З.М.Моносова¹⁵⁴, Ц.Фридлянда й А.Слуцького, Н.Балабанова¹⁵⁵, К.Добролюбського¹⁵⁶, Г.Ющенко¹⁵⁷, П.Щоголева¹⁵⁸ та ін.

Значна робота українських істориків з дослідження революції знаходила висвітлення на сторінках журналу "Прапор марксизму", органу українського Інституту марксизму (потім марксизму-ленінізму). У період до 1930 р. на його сторінках з результатами власних досліджень і з рецензіями на документальні публікації або праці радянських і французьких істориків виступали О.Л.Вайнштейн, К.П.Добролюбський, А.Камишан, І.Ліберберг, М.Володіна.

Що стосується загальної спрямованості діяльності радянських істориків Французької революції, то її можна охарактеризувати однозначно: після жовтневої революції 1917 р. в історичній науці йшла боротьба (і безкровна, і кривава) за утвердження марксизму.

У грудні 1928 р., виступаючи на установчій конференції українського товариства "Історик-марксист", М.А.Скрипник зосередив головну увагу на необхідності досліджень історії з позицій марксизму¹⁵⁹. Пріоритетними стали роботи з історії класової боротьби періоду революції, яacobінізму. Тому не дивно, що книга С.Моносова "Історія революційних рухів (1789–1871)" видавалася видавництвом "Пролетар" у 1924–1929 рр., тобто протягом шести років, дев'ять разів (у 1926 р. була перевидана двічі, в 1927 р. – тричі). В 1927–1928 рр. "Пролетар" видав українською мовою хрестоматію з підбором документів з тієї ж проблеми¹⁶⁰.

До кінця 20-х рр. журнал "Прапор марксизму" поміщав на своїх сторінках інформаційні огляди іноземної літератури й періодики, які одержував український Інститут марксизму-ленінізму, а в 1929 р. опублікував бібліографію всесвітньої історії в Україні за 12 років¹⁶¹.

Український Інститут марксизму-ленінізму в 20–40-і рр. одержував наступні французькі наукові історичні журнали: "Revue historique", "Revue d'histoire moderne", "Revue d'histoire moderne et contemporaine", "La Révolution française", "Revue des études slaves"¹⁶².

Такої кількості французьких видань із проблем всесвітньої історії Україна ніколи більше не одержувала і не одержує.

Насадження сталінських підходів до розгляду проблем Французької революції в науці відбулося не відразу. Ще в 1930 р. М.Володіна, автор рецензії на "листування Робесп'єра", видану у Франції Ш.Мішоном, а в Росії Ц.Фрідляндом (Ленінград, 1929), критикувала Ш.Мішона за апологетику Робесп'єра, "нібито, – писала вона, – у цьому (виділено М.В.) полягає завдання історика"¹⁶³.

Початок 30-х рр. був межею у діяльності видавництва "Пролетар" і журналу "Прапор марксизму". Із цього часу вони згорнули роботу з вивчення Французької революції й зайнялися розробкою й висвітленням актуальних питань зовнішньої й внутрішньої політики СРСР, історико-партійною проблематикою.

Багато істориків Французької революції в Росії й Україні були репресовані або зазнали гонінь.

У листопаді 1929 – січні 1930 рр. був звинувачений у контрреволюційній діяльності академік Є.В.Тарле, що згадувався в справі "промпартії".

Ученому поставили за провину теорію, нібито висунуту ним у 1905 р., відповідно до якої "робітничий клас ніколи в історії не грав і не може грати самостійної ролі", звинуватили у проповіді "спільності інтересів" пролетаріату з буржуазією, а також у "жахливій фальсифікації кардинальних проблем Великої французької революції"¹⁶⁴. Після "проробки" на сторінках партійного друку, на засіданнях Інституту історії при Ленінградському відділенні Комакадемії й Ленінградського відділення Товариства істориків-марксистів вченого висловом в Алма-Ату, на щастя, короткочасно. У захист академіка Є.В.Тарле енергійно виступили А.Матьєз (на сторінках "Annales historiques de la Révolution française"), а також ціла група видних французьких істориків, таких як С.Леві, К.Блок, Ф.Саньяк, П.Ренувен, Ш.Сеньобос, Ж.Буржен, А.Се й ін.¹⁶⁵.

Важкими були останні місяці життя "патріарха" історичної науки в Росії нового часу М.І.Карєєва. В 1930 р. у ході дискусій істориків-марксистів у Москві й Ленінграді з теми "Буржуазні історики Заходу в СРСР" М.М.Лукін безпідставно звинуватив М.І.Карєєва у випадках проти марксизму, що нібито були в роботах останнього, опублікованих на Заході, а також "в ігноруванні робіт радянських істориків"¹⁶⁶.

У червні 1940 р. помер у сталінських катівнях важкохворий академік М.М.Лукін, арештований у серпні 1938 р. На судовому засіданні Верховного суду СРСР від 26 травня 1939 р. він відмовився від своїх показань, даних на попередньому допиті тому, що "не міг терпіти фізичних мук"¹⁶⁷. Були репресовані його учні, великі радянські вчені, фахівці з історії Французької революції: А.З.Манфред (на щастя, реабілітований в 30-х рр.), В.М.Далін (реабілітований після XX з'їзду партії) на багато інших.

Широка хвиля репресій торкнулася й істориків України, у тому числі фахівців із всесвітньої історії. В 1930 р. був заарештований і згодом розстріляний у в'язниці академік М.І.Яворський, який очолював український Інститут марксизму-ленінізму й українське Товариство істориків-марксистів¹⁶⁸. Він не займався історією Французької революції, але проблеми методології історії обговорювалися ним на широкій науковій основі: учений відстоював марксизм, полемізуючи з Л.Ранке й Е.Бернхаймом, І.Кантом і Ф.Гегелем, О.С.Лаппо-Данилевським і М.М.Туган-Барановським, О.І.Костомаровим і М.С.Грушевським¹⁶⁹.

Гоніння не залишили осторонь академіка М.С.Грушевського, змолоду позитивіста, потім – гарячого шанувальника ідей Е.Дюркгейма й Л.Леві-Брюля. В 1903 р., у період викладання курсу української історії в паризькій

Вищій школі суспільних наук, учений підтримував із французькими соціологами тісні особисті й наукові контакти. З метою поширення їхніх ідей у 1919 р. він заснував у Відні Український соціологічний інститут (функціонував до 1924 р.). Після повернення до Києва створив при своїй науково-дослідній кафедрі історії України спеціальний "Кабінет примітивної культури", яким керувала його дочка, Катерина Михайлівна Грушевська, і видавав журнал "Первісне громадянство" в 1924–1930 рр.¹⁷⁰.

У 1931 р. М.С.Грушевський був висланий із Києва в Москву з умовою "відзначатися" у НКВС. У роки "єжовщини" були репресовані його дочка, брат Олександр Сергійович Грушевський та інші близькі історикові люди.

На сторінках виданого зусиллями української еміграції збірника на згадку про вчених України опубліковано список, у якому значиться 185 імен істориків, істориків права, етнографів, археологів, мистецтвознавців, економістів, репресованих в 20–40-і рр.¹⁷¹ (автори не вважають свої відомості вичерпними)"⁷. Серед інших тут названі імена двох фахівців з історії Французької революції: О.М.Камишана й І.І.Ліберберга. А.Н.Камишан, секретар Всеукраїнської Академії наук, "довірена особа О.Г.Шліхтера"¹⁷², автор змістовних статей і нарисів, присвячених епосі революції 1789 р.¹⁷³, був заарештований у 1933 р.; подальша його доля невідома. На сторінках збірника повідомляється, що він називав себе учнем Д.М.Петрушевського, але останній це заперечував¹⁷⁴.

Невідомою залишилася й доля І.І.Ліберберга, професора Київського університету, члена-кореспондента Всеукраїнської Академії наук, який у 1935 р. керував Інститутом єврейської культури. Він повинен був очолити Єврейську автономну область, але в 1937 р. був заарештований¹⁷⁵. У 1926 р. на відкритому засіданні пленуму марксистсько-ленінського міжвузівського семінару в Києві, пізніше перетвореного в науково-дослідну кафедру марксизму й ленінізму при ВУАН, він виступив з доповіддю "Форми й типи політичних організацій напередодні Французької революції", частину якої було опубліковано¹⁷⁶. Його перу належала й книга про революцію 1789 р.¹⁷⁷

Підсумки цих гонінь проти інтелігенції підведені на сторінках історичного альманаху, виданого силами вчених Росії. Вони сумні й загальновідомі: одержавлення й монополізація науки; її тотальна ідеологізація, торжество в науці ідеологічних забобонів; організаційне закріплення "партійності" науки; відокремлення від світового наукового співтовариства; низведення гуманітарних наук у розряд другорядних; витиснення моральних норм із наукового співтовариства; збільшення безправ'я й залежності основної маси науковців¹⁷⁸.

У наші дні тільки почався непростий процес повернення науки Росії, України й інших країн СНД до своїх джерел, її звернення до досягнень світового наукового співтовариства.

РОЗДІЛ III

ПЕРЕГЛЯД ПОЗИТИВІСТСЬКИХ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРИНЦИПІВ СОЦІАЛЬНИХ НАУК І ІСТОРИОГРАФІЇ У ФРАНЦІЇ З ПОЗИЦІЙ НЕОКАНТІАНСТВА Й МАРКСИЗМУ. ОНОВЛЕННЯ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1789 р. (кін. ХІХ – 30-і рр. ХХ ст.)

1. Початок поширення неокантіанських ідей у соціології й історіографії. Е.Дюркгейм і А.Берр

Принципи дослідження історії, сформульовані Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобосом, панували в університетській науці протягом декількох десятиліть. Але вже наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. поряд із традиційним позитивістським напрямом у розвитку історичної думки Франції став помітний ріст нових тенденцій.

В умовах загострення економічних і класових протиріч, зростання робочого руху, зміни соціальної ситуації у Франції (як і в інших країнах у зв'язку з початком науково-технічної революції), занепаду лібералізму, ідеологія якого не відповідала новим історичним реаліям, стала помітною криза позитивізму. У той же час активізувалися пошуки нових підходів до пояснення історичного процесу: до встановлення співвідношення в ньому необхідного й випадкового, з'ясування ролі особистості й об'єктивних історичних умов, визначення характеру взаємодії різних сфер громадського життя.

Під непрямим впливом марксизму й успіхів у капіталістичній економіці останніх десятиліть ХІХ ст. історична наука більше уваги стала приділяти проблемам економічної історії.

Не можна не погодитися з Б.Г.Могильницьким і з І.Валлерестейном у тім, що розвиток соціальних наук у ХІХ ст. у підсумку пояснюється впливом "французької революції на світову систему"¹, а також з К.А.Агире-Рохасом, що констатував відсутність єдиної "європейської соціальної науки наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст.". На думку останнього, "були лише автономно

існуючі досягнення німецької думки, специфічний внесок англійських суспільних наук, успіхи французького інтелектуального світу, дискусії російської "інтелігенції". Таким чином, як писав К.А.Агире-Рохас, розвиток соціальних наук не був єдиним процесом, "він ішов декількома паралельними, відмінними одна від одної траєкторіями". Цією обставиною пояснюються "відносно часті повторення", своєрідні "повторні відкриття в суспільних науках", їх "взаємовплив і запозичення"².

Ф.Досс підкреслював, що у Франції серед нових соціальних наук небезпечну конкуренцію історії представляла соціологія: "Молода соціологія Дюркгейма мала амбіції здійснити під своєю егідою уніфікацію всіх наук про людину"³ (це завдання трохи пізніше вирішила історична школа "Анналів". – Л.Т.).

Соціологічні теорії Е.Дюркгейма в цей час одержували широке поширення. Еміль Дюркгейм (1858–1917) об'єднав навколо свого журналу "Аппее sociologique", заснованого в 1897 р., групу вчених-соціологів, філософів, економістів, географів, етнографів. Але що особливо важливо, журнал, за свідченням Ф.Броделя, став "настільним виданням для цілого покоління молодих істориків – від Люсьєна Февра до Марка Блока, Андре Піганьоля й Луї Жерне..."⁴. Багато хто з його adeptів представляв ліве крило французької інтелігенції, були знайомі з марксизмом і відчули вплив його ідей. Школа понесла серйозні втрати під час Першої світової війни, і коли в 1926 р. вона відновила свою діяльність, український академік М.С.Грушевський привітав цей факт. "І науковому світі, – писав він, – а особливо нашій молодій науці, що прагне піднятися на ноги, у нинішніх, так мало сприятливих для дослідницької роботи обставинах, ця "Група Дюркгейма" може служити дуже корисним прикладом того, як досягаються наукові результати і як потрібно йти до них"⁵.

Е.Дюркгейм поділяв позитивістські погляди, але зазнавав впливу неокантіанства представників баденської школи – В.Віндельбанда й Г.Ріккєрта. Французький соціолог уважав, що головним змістом історичного процесу є розвиток суспільної свідомості.

Е.Дюркгейм, Л.Леві-Брюль інтенсивно й плідно розробляли проблеми співвідношення індивіда й суспільства, суспільних впливів на психіку людини, співвідношення індивідуальної й суспільної свідомості. Їхні висновки протистояли твердженням А.Бергсона про панування над людиною темних сил інстинкту, обмеженої ролі інтелекту, а також фрейдизму, що різко розмежовує людську психіку, де, з одного боку, панують інстинкти

індивідуума, імпульси антисоціального характеру, а з іншого – особистість переживає і сприймає далекі їй виклики, вимоги суспільства. Висновки про історичний характер людської свідомості, про соціальну обумовленість психіки людини, про те, що соціальні впливи впроваджують у людську свідомість уявлення й цінності, міцно ввійшли в арсенал французьких соціальних наук⁶.

Погодившись із постулатами неокантіанської гносеології, Е.Дюркгейм вважав, що сам процес пізнання соціологізований: тільки через колективні уявлення свідомості дається об'єктивний зміст категорій, у тому числі й таких, як простір, час, причинність, пізнання яких позитивізм вважав недосяжним. Він справедливо думав, що людську природу й людську свідомість неможливо зрозуміти без огляду на їхню залежність від соціального цілого. Наука може пізнавати й пояснювала суспільство, у якому, на його думку, синтезовано всі сили вселеної, а також суспільні явища; до останніх він відносив релігію, мораль, право, економіку, естетику, громадські установи, закони. Наукова соціологія повинна не конструювати ці системи цінностей, а аналізувати й пояснювати їх, установлювати причинно-наслідкові зв'язки між фактами соціального життя й відкривати закони суспільного розвитку. Суспільство він розумів як сукупність вірувань, ідеалів – колективну свідомість епохи, з одного боку, і структурну систему соціальних груп, яким властива групова колективна свідомість, – з іншої. Учений уважав необхідним досліджувати "напрями думок, дій і почуттів", що панували в суспільстві, яку розвивається за своїми об'єктивними законами – законам суспільної свідомості. Досліджувати, але за допомогою якого методу? Дюркгейм боровся і з Контом, і з Кантом.

У працях "Les règles de la méthode sociologique" (1895), "Jugements de valeur et jugements de réalité" (1911) і багатьох інших учений намагався розв'язати споконвічну проблему емпіризму й апіорізму, вважаючи за необхідне поєднання ерудиції й філософії історії. Теорія, писав він, повинна направляти й організовувати як соціологічну, так і історичну працю, але й праця ерудита, праця безпосереднього спостереження й пошуку ніколи не втратить своїх прав. Французька школа обстоювала створення єдиного наукового методу дослідження суспільства – соціологічного методу, заснованого на всеосяжному порівняльному аналізі соціального, який широко розуміється⁸. Такі науки, як історія, географія людини, соціальна статистика, етнографія й інші, повинні були лише поставляти соціології емпіричні дані, а це перетворило б їх на допоміжні дисципліни останньої, що володіє

методом синтезу, пояснення й забезпечує конвергенцію різних суспільних наук. Проблема міждисциплінарного методу пізнання суспільства, його минулого й сьогодення була вперше поставлена Е.Дюркгеймом⁹. Прагнення французької "войовничої" (Ф.Бродель) соціологічної школи, спрямованим на об'єднання науки про людину, у тому числі історії, під егідою філософії, не судилося бути звершеними.

Майже одночасно з Е.Дюркгеймом починав свою діяльність А.Берр. Відчувши вплив Е.Дюркгейма, він проте висунув теорію синтезу всіх наук про людину під егідою історії й став ідейним передтечею школи "Анналів". Академік Ф.Бродель, який головував у "Анналах" другого покоління, назвав його "учителем всіх учителів" сучасної французької історичної науки¹⁰. А.Берр (1863–1954)* був не стільки істориком, скільки літературознавцем і філософом, однак, будучи невдоволеним станом сучасної йому історичної науки, її принциповою відмовою від широких узагальнень, він звернувся до проблем теорії історичного знання. Як ученого й громадянина А.Берра протягом усього життя цікавим в основному, три теми: теорія "історичного синтезу", яку він розробляв; творчість французького філософа XVIII ст. Гассенді; історія Німеччини.

Скептицизм Гассенді був темою латинської дисертації А.Берра, яку він захистив у Сорбонні в 1898 р. Французькою мовою вона була видана в 1960 р.¹¹. Інтерес до історії Німеччини особливо підсилювався в моменти великих історичних поворотів у відносинах між Францією й Німеччиною.

У 15-літньому віці А.Берр написав драму "За батьківщину", навіяну спогадами про німецьку окупацію Страсбурга. В 1901 р. він випустив книгу, назва якої передавала думку, що постійно хвилювала французьку громадськість після потрясінь, пережитих нею в 1870–1871 рр.: "Чи можна відновити моральну єдність Франції"¹². З Першою світовою війною пов'язаний вихід його робіт "Війна й моральне життя Франції"¹³, "Німецька війна і французький мир. Германізм проти французького духу. Досвід історичної психології"¹⁴.

Із Другою світовою війною пов'язані його книги "Німці. Міркування про війну й мир"¹⁵ і "Маккіавеллі й Німеччина"¹⁶.

* Анрі Берр народився в Лотарингії в м.Люневіллі у родині фабриканта. Серед його предків були інженери, артисти, службовці. Особливо пишався А.Берр дідом по материнській лінії, що був в 40-і рр. XIX ст. видавцем газети "Чиста істина" у Страсбурзі. А.Берр писав у 1942 р., що він успадкував від діда віру в науку й любов до Франції (*Revue de synthèse*. – Т. 85. – 1964. – Р. 1). А.Берр одержав гарну освіту, блискуче закінчивши Вищу нормальну школу; 40 років свого життя він віддав викладанню, з них 29 – викладанню риторики в ліцеї Генріха IV.

Уродженець Лотарингії А.Берр завжди počував себе французьким патріотом і, за його словами, у своїх книгах захищав "французький дух"¹⁷, одночасно намагаючись залишатися досить об'єктивним, щоб його читали й цінували німецькі автори.*

Однак головним результатом дослідницької діяльності А.Берра була розробка теорії "історичного синтезу", завдяки якій він увійшов в історію французької історичної науки. Багато положень цієї теорії вплинули на розвиток сучасної французької історіографії. Чимала заслуга А.Берра полягала в організації французьких істориків.

Появі теорії А.Берра, безсумнівно, допомагали процеси, що відбувалися в 70–80-і рр. ХІХ ст. в історичній науці: бурхливе нагромадження археологічного матеріалу, збільшення кількості різноманітних джерел. Необхідність визначення основних і другорядних фактів поставила перед істориками проблему критерію їхнього відбору, від рішення якої залежало й рішення проблеми історичної побудови. Теорія "історичного синтезу" була спробою створення такої всеосяжної філософії історії, яка б з'єднала розрізнені історичні факти.

Основні положення теорії А.Берр виклав у роботах "Майбутнє філософії. Нарис синтезу знань, заснованого на історії"¹⁸. Ця робота була його докторською дисертацією. Головна праця, у якій А.Берр розвив положення теорії, називалася "Синтез в історії. Критичний і теоретичний досвід" (1911)¹⁹.

Справедливо вважаючи ці праці "занадто теоретичними", А.Берр у 1935 р. видав книгу "Традиційна історіографія й історичний синтез", мету якої визначив так: "Показати форми історичної праці, які протистоять синтезу, зібрати заперечення істориків-традиціоналістів проти синтетичної концепції історії й спростувати, наскільки можливо, ці заперечення, уточнити поняття синтезу, метод пошуку причин шляхом синтезу"²⁰. У цій роботі А.Берр розвінчував традиційну історіографію, піддаючи критичному аналізу праці двох її представників – Ф.Тамізе де Ларрока й Л.Альфана, для яких історія була "наукою про частковості"²¹. Завданню подолання традиційних концепцій присвячені й передмови, які А.Берр написав до кожного тому колекції "Еволюція людства", що виходила під його редакцією.

Ці передмови були вперше зібрані разом і видані окремою книгою в 1934 р. за назвою "Замітки на полях всесвітньої історії"²² і перевидані в 1954 р.

** Усі роботи А.Берра з історії Німеччини потрапили в списки заборонених у роки німецької окупації Франції. Див.: Девіс Н.З. "Аннали". Марко Блок і Люсьєн Февр під час німецької окупації // *Спори про головний*. – С. 166.

Другий том передмов з такою ж назвою був виданий у 1953 р.²³ Таке ж завдання мали й численні статті А.Берра, що публікувалися в "Revue de Synthèse", "Bulletin de Centre international de Synthèse" інших періодичних виданнях.

Прагнучи забезпечити поширення своїх ідей, А.Берр розгорнув широку організаційну діяльність. У 1900 р. він почав видавати журнал "Revue de Synthèse"* з метою протидіяти розпорошеності історичних робіт, служити джерелом інформації про стан досліджень у різних сферах історичних знань, привернути увагу істориків до недостатньо вивчених питань. Разом із тим журнал включив у свою програму розробку (поряд з історичними) проблем соціології для "позитивного вивчення всього того, що є соціального в історії", і "поглиблення самої концепції історії". Ентузіазм, з яким було зустрінuto новий журнал, і підтримка, яку надали йому відомі французькі історики, свідчили, що для університетської науки назріла потреба вийти з вузьких меж традиційної історіографії, осмислити історичний процес.

У перші 10–12 років існування журналу в ньому співробітничали П.Лакомб, А.Олар, Ш.-В.Ланглуа, Ш.Сеньобос, Пті Дютаї, А.Озе, Л.Леві-Брюль, Е.Дюркгейм і ін. Л.Февр свідчив, що "... відразу зарахував себе в лави прихильників "Журналу історичного синтезу", внутрішньо протестуючи проти боягузливої обачності, відмови від синтезу, культу фактів, властивого його супротивникам"²⁴. В 1924 р. А.Берр організував Міжнародний центр синтезу – широко задуманий науковий захід, до складу правління якого входили політичні діячі Франції (П.Думер, Лебрен, Е.Ерріо та ін.), ідатні вчені різних спеціальностей (А.Ейнштейн, Е.Резерфорд, Дж.Фрезер та ін.), представники ділових кіл.

Секція "історичного синтезу" об'єднала відомих істориків різних країн – М.Блока, Ж.Буржена, П.Ренувена (Франція), Анрі Піренна (Бельгія), Д.Тре-вельяна (Англія) та ін.

У перші роки існування Центр, що хотів бути лабораторією, де б вироблявся й звідки поширювався б "синтез", доклав чимало зусиль, щоб залучити до співробітництва істориків-початківців і філософів-початківців, студентів, що шукають свій шлях у науці. В 1929 р. було засновано "тижні синтезу". Раз на рік, звичайно в травні, учені різних країн і професій (математики, фізики, біологи, соціологи, філософи, економісти, психологи і, звичайно, історики) запрошувалися в Центр, щоб протягом 8–10 днів обговорювати тему, вибрану й запропоновану директором.

* У 1942 р. журнал був закритий тому, що А.Берр був євреєм; після закінчення війни його видання відновилося.

На цих "тижнях синтезу" обговорювалися такі проблеми, як "Цивілізація", "Індивідуалізм", "Юрба", "Поняття прогресу", "Наука й закон", "Матерія", "Енергія" (світова), "Життя", "Доісторичне мислення", "Нескінченне й реальне" тощо.

У 1950 р., до 50-ої річниці існування журналу "Revue de Synthèse", було проведено тиждень, присвячений "синтезу, основній ідеї в еволюції думки". Метою цих обговорень було бажання осмислити історію наук, їхню взаємодію, а також місце історії серед наук.

А.Берр керував 19-ма "тижнями", акти й протоколи яких становлять близько двадцяти томів. "Тижні синтезу" проводилися тривалий час і після його смерті. Сам факт міжнародного співробітництва відомих учених різних спеціальностей створював організаціям і заходам А.Берра авторитет у наукових колах.

Чи не найбільшим великим результатом організаторської діяльності Анрі Берра була публікація під його керівництвом багатотомної серії "Еволюція людства". Над розробкою її плану А.Берр працював з 1912 р. Перший том серії був готовий до 1914 р., але був надрукований тільки після війни. До написання томів були запрошені найвідоміші вчені.

Стотомна "Еволюція людства" за первинним планом повинна була складатися з 4-х секцій. Перші 26 томів передбачалося присвятити "передісторії" і стародавньому періоду людства. Саме в цій секції вийшла книга Л.Февра "Земля й людська еволюція"²⁵. Усі томи секції були опубліковані до 1934 р.

Друга секція – 25 томів – присвячувалася "джерелам християнства й середнім століттям". Для цієї секції М.Блок написав відому книгу "Феодальне суспільство" (т. 34)²⁶, а Л.Февр – "Поява книги"²⁷. Випуск книг цієї секції ще не завершений.

Третя секція – 26 томів – присвячувалася історії Нового часу, з них шість томів повинен був написати Л.Февр. У цій секції вийшла його відома робота "Проблема невір'я в XVI столітті. Релігія Рабле"²⁸.

Четверта секція – 21 том – присвячувалася історії новітнього часу.

Пізніше плани серії змінювалися. Деякі заплановані томи не побачили світ, зате з'явилися незаплановані й навіть цілі додаткові секції, наприклад, "Від однієї світової війни до іншої".

Траплялися випадки видання у світ томів, присвячених проблема, уже розкритим у попередніх. Їхня поява пов'язана зі зміною із часом точки зору на розглянутий у них предмет. До моменту смерті А.Берра (1954) вийшло 80 томів "Еволюції людства". Існують численні переклади окремих її томів російською, англійською, іспанською, італійською, японською, арабською та

іншими мовами. За задумом автора, ця серія повинна була в практиці написання історичних праць втілити теоретичні настанови "історичного синтезу".

"Еволюція людства" була найбільш значною, але не єдиною з подібних починань А.Берра. У задуманій ним серії "Монографії про провінції" вийшли книги Л.Февра про Франш-Конте й М.Блока про Іль де Франс.

Описані вище форми діяльності А.Берра характеризувалися ним самим як зовнішній синтез історичної науки. Він неодноразово підкреслював його важливість. Для того щоб історія стала такою ж суворою наукою, як фізика або математика, праця істориків повинна бути організована так само добре, як праця математиків і фізиків.

Історики повинні бути солідарними, добре інформованими про стан досліджень, їхні дослідження повинні направлятися в загальне русло, щоб не повторювати вже пророблену роботу. "Revue de Synthèse historique" і Міжнародний центр синтезу вважали своїм обов'язком займатися вивченням стану вищої історичної освіти в країні, організації архівів, бібліотек і музеїв; відповідні звіти містилися на сторінках журналу, тут же знаходили місце замітки про стан бібліографічної справи, роботу міжнародних конгресів. А.Берр почав видання "Історичного словника". Учений обстоював співробітництво істориків не тільки у Франції, але й в усьому світі й багато чого зробив для цього²⁹.

Таким чином, якщо в організації історичної науки новий напрям продовжував і розвивав традиції журналу "Revue historique", то у сфері основних принципів історичного дослідження "Revue de Synthèse historique" відстоював діаметрально протилежну точку зору, виступав проти традиційної історіографії й ставив своєю метою подолання її.

Однак не можна не погодитися з тими дослідниками діяльності Е.Дюркгейма й А.Берра, які справедливо відзначають їхній тісний зв'язок із позитивізмом і той факт, що критика позитивізму велася ними, в основному, з позицій останнього. До цього варто додати, що російська критика позитивізму 90-х рр. була більш радикальною, тому що повніше запозичила ідейний арсенал марксизму, а частково й неокантіанства.

Звернемося до аналізу беррівської критики позитивістської історіографії, що звучала у французькій історіографії вперше, сприяла оформленню багатьох її основних напрямів, розвинених потім представниками школи "Анналів".

А.Берр визнавав усе позитивне, що було досягнуто традиційним позитивістським напрямом у галузі історичного знання. Він писав про те, що роботи Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобоса, у яких розроблені суворі технічні

прийоми критики джерел і встановлення фактів, мають незаперечну цінність. Настільки ж добротним "науковим матеріалом" є конкретно-історичні дослідження окремих періодів історії істориками-ерудитами. А.Берр не спростовував ерудицію, але вважав, що історії обмежуватися нею, не варто.

"Ерудит робить необхідну роботу: він підготовляє матеріали, яких потребує наука, без таких матеріалів синтез може бути тільки метафізичним або літературним. Не потрібно, таким чином, протиставляти ерудицію історичному синтезу"³⁰. Але, позитивно оцінюючи сильний бік аналітичної праці ерудитів, А.Берр критикував їхній синтез і його принципи. Синтез в ерудитів, відзначав він, означає всього лише обсяг праці: чим більше зібрано в одній праці однорідних фактів "у часі й у просторі або відразу в тім і в іншому", тим більш складний синтез³¹, чим більше оригінальних джерел використано, тим більш широким вважається синтез. А.Берр критикував традиційний напрям і за те, що він "не прагне до нього (узагальнення. – Л.Т.) систематично. Він іде навпомацки. Або, краще сказати, він покладається на випадок індивідуального досвіду, на склад розуму історика"³². Так само, як і російські вчені цього часу, А.Берр поклав початок боротьбі з неокантіанським поділом наук на номотетичні (узагальнювальні) й ідеографічні (описові), він справедливо думав, що наука не може не шукати закономірностей у своїй сфері дослідження.

Для того щоб історія стала такою ж наукою, як математика або фізика, вона повинна прагнути у своїй сфері "виробити загальне", тому що наука існує тільки про загальне³³. Це визначення науки, давно прийняте природознавством, повинне бути прийняте й історією. Виходячи із цього, А.Берр відмовляв ерудиції в праві називатися наукою, оскільки вона зайнята одиничним, нескінченним аналізом деталей. Вона є наукою лише тому, тому що протистоїть апріорній філософії й мистецтву.³⁴

А.Берр критикував апріорні схеми, вироблені філософами з метою пояснення історичного процесу, що нав'язують історикам певну логіку історичного дослідження. Історія може бути зведена в ранг науки тільки шляхом "синтезу" традиційної історіографії й філософії історії, вважав А.Берр. Відповідаючи на інтерв'ю Моно, опубліковане в 1900 р. у газеті "Temps", А.Берр виділив місце, де той критикував молодих філософів, які спрямовують устремління до соціальних досліджень, не маючи достатньої історичної підготовки. Із цього приводу А.Берр зазначив: "Історичні дослідження коливалися дотепер між філософією й ерудицією, між скоростиглим синтезом, узагальненнями а ргіогі і самим синтезом. Настав час перейти до

узагальнення, заснованого на знанні, до законного синтезу, тобто до справжньої науки"³⁵. Завдання налагодження тісних контактів між істориками й філософами А.Берр уважав головним у своїй теоретичній і практичній діяльності.

У роботі "Синтез в історії" А.Берр детально розбирав і критикував докази тих, хто вважав за можливе обмежувати історичні дослідження ерудитськими пошуками. Історичні матеріали, вказував він, звичайно, мають здатність самі собою збуджувати деякий інтерес, оскільки цікаво все, що пов'язане з людиною і її історією. Із цієї причини цікава навіть проста публікація документів. Але те, добуто шляхом ретельної роботи над документами, протиставляється ерудитами різноманітним апріорним філософським поясненням, тому що для них будь-яка спроба узагальнення є відхиленням від суворо наукових принципів.

Інші історики вважали синтез передчасним, тому що вони вважали, що необхідно попередньо вивчити всі джерела, зібрати всі матеріали. А.Берр відкинув і цю точку зору. Він був ознайомленим з точкою зору, що відкидає науково-синтетичну роботу в історії на тій підставі, що історія є не наукою, а мистецтвом. Він рішуче відкинув і думку тих учених, які вважали, що історія займається вивченням одиничного, особливого, конкретної причинності, причинної послідовності. А.Берр не хотів протиставляти світ природи з його сталістю світу історії з послідовною зміною явищ. Він повторював відоме висловлювання Гегеля про те, що хаос не має історії, тому що він не має законів. "Ґрунт історії й законів однаковий"³⁶. А.Берр поділяв думку про те, що історія не складається винятково з повторень і подібностей, але вона має потребу в них як в основі. Тому вислів "історичний закон" цілком прийнятний для А.Берра. Метою історичного дослідження й повинне бути визначення законів розвитку людства. А.Берр писав, що "неможливо, якщо хочеш зрозуміти людські факти, визначати абсолютне розходження між законами і розвитком"³⁷. Історичне дослідження, таким чином, повинне керуватися "ідеєю загального". Саме в цьому полягає, за А.Берром, різниця між синтезом ерудитським і синтезом науковим. "У такому ж ступені, як ерудитський синтез управляє працею, показуючи те, що зроблено й що залишається зробити, науковий синтез управляє ним, без сумніву, ще більш ефективно, показуючи те, що важливо й що неважливо знати"³⁸.

А.Берр поділяв принципи віталізму, вважаючи, що еволюція людства розкриває стверджує "зліт розуму"³⁹ і всі великі історичні перетворення можуть бути "зрозумілі тільки в термінах психологічної еволюції". Для

нього й економічні факти виникали "з віри й поглядів"⁴⁰. Марксизм учений вважав "обмеженим" і "однобічним", але визнавав, що як теорія він надав незаперечну послугу історичній науці⁴¹.

Ерудичія є "знанням минулого", але синтез є "поясненням минулого", "вивченням причин"⁴². А.Берр пропонував шукати причинно-наслідкові зв'язки історичних явищ, виходячи із загальної логіки історичного процесу, що відбувається в логіці пізнання, теорії "історичного синтезу". Суть цієї теорії в тім, що пізнання повинне відібрати як органічні історичні процеси, що відбуваються на глибинних рівнях, так і зовнішні їхні прояви, які знаходять відбиття у фактах людської діяльності. Він вважав, що "весь зміст еволюції людства міститься в загальних межах випадковості, необхідності й логіки" і "у цьому потрійному поясненні історія знаходить і своє природне з'єднання, й своє пояснювальне значення"⁴³.

Вивчення взаємодії в історії елементів випадкових, необхідних і логічних – головна мета "синтезу", проголошена А.Берром. Вона може бути досягнута на шляхах міждисциплінарності: зближення історії з науками про людину – філософією й соціологією, а також з географією, біологією, демографією, психологією, антропологією та ін. Одержимість насамперед психологією змусила А.Берра сформулювати наступне розуміння проблем причинності в історії: розкривати мотиви людських вчинків, які мали історичне значення, – означає визначати причини.

Сфери "соціального" і "людського" А.Берр протиставляє: у першій, як він вважав, діють закони, а в другій панує свобода волі. А.Берр думав, що хоча "людське" не вичерпується "соціальним", але "соціальним" пояснюється "певна постійність", у житті і поведінці окремої людини, що дозволяє "певною мірою передбачати її вчинки"⁴⁴.

Відводячи певне місце в історичній причинності соціальному фактору, А.Берр наполягає на особливій увазі до особистості: "Тільки в соціальному середовищі реалізується інтелектуальний прогрес людства, але будь-яка інтелектуальна ініціатива індивідуальна"⁴⁵.

Отже, не механічне дослідження соціальних процесів, а розуміння й пропаганда необхідності вивчати їхнє суб'єктивне переломлення в людській психіці, пояснення участі людей у суспільному житті відрізняли теорію історичного синтезу А.Берра; у цьому позначається сприйняття її автором ідей неокантіанства й Е.Дюркгейма.

Однак утілити теорію А.Берра в практику історичного дослідження було найскладнішим завданням. Саме тому авторам серії "Еволюція людства" не вдалося створити внутрішньо цілісну картину розвитку людства, його

історії. Відома колекція є лише зібранням окремих томів, пов'язаних між собою великими передмовами А.Берра, у яких конкретизуються окремі положення його теорії.

Навіть історики традиційного позитивістського напрямку, наприклад, американський теоретик "історизуючої історії" Ф.М.Флінг, визнавав серію А.Берра, не знаходячи там ні законів, ні навіть спроби їх визначити⁴⁶.

Незважаючи на слабкість теоретичної концепції А.Берра, вона вигідно відрізнялася від теорій багатьох сучасних йому філософів і соціологів своєю вірою в прогрес людства, в успіхи наукового знання, у те, що історії належить важлива роль у житті й культурі суспільства.

А.Берр, на відміну від філософів-іраціоналістів, вважав, що "історія є однією з форм пошуку істини"⁴⁷. Для того щоб вона могла успішно справлятися з цим важливим завданням, їй необхідно підтримувати тісний зв'язок із життям. "Завдання історика – пов'язати тісно сьогодення з минулим, майбутнє із сьогоденням: він повинен широко жити життям свого часу, воно вдихає в минуле полум'я справжнього життя тільки для того, щоб більш плідно виразити сьогодення й краще підготувати майбутнє"⁴⁸.

Постановка згаданих завдань була безумовною заслугою А.Берра перед французькою історіографією. У розвитку університетської історичної науки у Франції він зіграв значну роль. Його боротьба проти традиційної історіографії, умоглядної апріорної філософії сприяла зміні й розширенню концепції історії. З поч. ХХ ст. ідеї А.Берра одержали поширення у французькій історичній науці. Кожні десять років, підсумовуючи результати своєї діяльності, він ретельно збирав дані, що свідчать про застосування й успіхи теорії "синтезу". І все-таки до кін. 20-х рр. ХХ ст. традиційна історія міцно утримувала свої позиції в Сорбонні.

2. Проникнення марксистських ідей у Францію, їхній вплив на історіографію Французької революції

Французька історіографія відчувала вплив не тільки неокантіанства, але й марксизму. Французькі історики писали про необхідність вивчати вплив марксистських ідей, виважено враховувати ступінь їхнього проникнення в методологічний арсенал науки в останній третині ХІХ – поч. ХХ ст. З'ясування цього питання неможливо без урахування особливостей поширення марксизму у Франції.

Переклади праць К.Маркса й Ф.Енгельса тут почали з'являтися до сер. ХІХ ст. Так, у 1847 р. було видано французькою мовою "Злиденність філософії", а в 1871 р. "Громадянська війна у Франції", що, на думку Женні

Маркс, "задовольнила всі політичні партії Комуни"⁴⁹. З вересня 1871 до листопада 1875 рр. окремими випусками було здійснено паризьке видання першого тому "Капіталу" (перекладач Жозефа Руа зажадав від автора значних виправлень і видання зафіксувало цю працю)⁵⁰. Французька преса відзначила появу "Капіталу" рецензіями, а Моріс Домманже відмітив, що й "старий борець" Огюст Бланкі читав його⁵¹.

У 1873 р. "Grande Dictionnaire universeil" помістив біографію й характеристику основних праць Маркса. Високо оцінюючи його "дивно синтетичні здібності" і "широку вченість", словник назвав його "небезпечним мислителем"⁵². Історики марксизму зафіксували поворот Ж.Геда до марксизму, починаючи із заснування газети "Егаліте" в 1877 р.⁵³.

Раніше за Геда, подолавши прудоністський вплив, у др. пол. 1866 р. почав освоювати марксизм П.Лафарг⁵⁴. Правда, лафаргівська інтерпретація марксизму змусила К.Маркса вимовити відому фразу: "Усе, що я знаю, так це те, що я не марксист".

У 80-і рр. XIX і до поч. XX ст. зусиллями діячів Робітничої партії здійснювалися переклади праць К.Маркса й Ф.Енгельса французькою мовою⁵⁵, хоча історики марксизму оцінили ці зусилля як недостатні. К.Вілар вказав, що з 1882 до 1889 рр. жоден із марксистських творів не вийшов у Франції.

Французькі переклади праць К.Маркса й Ф.Енгельса публікувалися наприкінці XIX ст. недостатньо (порівняно, наприклад, з перекладами російською мовою), але популяризації ідей марксизму Робітнича партія приділяла значну увагу. У дисертації К.Вілара, захищеній у Сорбонні, відзначено й оцінені зусилля не тільки Ж.Геда й П.Лафарга, але й незаслужено забутого радянською історіографією Г.Девілля⁵⁶, який у 1883 р. в гуртку "Соціалістичної бібліотеки" читав лекції про "Еволюцію капіталу"⁵⁷.

Публіцистичні статті й брошури Ж.Геда, його виступи на робочих зборах (настільки численні, що це стало приводом назвати його "каторжником партії"), його промови в палаті депутатів були пропагандою марксистського світогляду і підходу до оцінки історичних подій.

П.Лафарг був автором декількох конкретно-історичних праць, у яких застосовував марксистську методологію до аналізу історії, роз'яснював принципи діалектичного й історичного матеріалізму, боровся з ідеалістичними концепціями в історіографії.

І все-таки наприкінці XIX – на поч. XX ст. поширення марксизму у Франції йшло повільніше, ніж, наприклад, у Німеччині й Росії. Франція, батьківщина п'яти революцій, ніколи не відчувала нестачі у власних

теоретиках різного масштабу – від Сен-Симона й Фур'є до Прудона й Малона – і в "рецептах розв'язання соціальних питань"⁵⁸. Вплив різних соціалістичних доктрин позначався на долі Робітничої партії, на її робочому й соціалістичному русі в цілому.

У розглянутий період у Франції в певних робітничих колах одержало визнання економічне вчення Маркса, його теорія класової боротьби й неминучості пролетарської революції.

Об'єднана соціалістична партія Франції продовжувала популяризацію марксизму. Ж.Жорес знав К.Маркса "краще, ніж будь-хто інший в ті часи", як стверджують французькі історики⁵⁹, і ніколи до кінця не розумів К.Маркса, як думали радянські вчені⁶⁰. Ж.Жорес (1859–1914), відомий політичний діяч, соціаліст, борець за мир і демократичне відновлення Франції, відомий оратор, виявив себе і як історик. У 1900–1904 рр. вийшла його багатотомна праця "Соціалістична історія Французької революції", яка у Франції перевидавалася двічі: в 1922–1924 рр. А.Матьєзом, у 1969–1971 рр. – А.Собулем (останнє російське видання: Жорес Ж. Социалистическая история Французской революции. – М., 1977–1983. – Т. 1–4). Е.Лабрусс у вступі до останнього французького видання, що називався "Соціалізм і Французька революція", відзначав, що з часу Ж.Жореса в історії Французької революції стали вивчати економіку й поведінку суспільних класів. Концепція революції, відповідно до аналізу Е.Лабрусса, у Ж.Жореса була наступною: підйом буржуазії і ріст матеріальних багатств, починаючи з XVI до XVIII ст., привели до економічного й соціального порушення рівноваги старого суспільства. Вибух стався в 1789 р. тому, що в цей час досягла економічної, інтелектуальної й соціальної зрілості буржуазія. Все це певною мірою співзвучно концепції Ф.Броделя, у якого немає слова "революція" у його капітальній праці "Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe – XVIIIe siècle." (Paris, 1979. – Т. 1–3), але який досліджує функціонування економіки старого типу до того, як повільне нагромадження багатств приводить її до критичної точки вибуху 1789 р. Погляди Ж.Жореса співзвучні поглядам Ф.Броделя і в іншому: Ж.Жорес прагнув зобразити життя в цілому, і це відзначали всі його критики. Його історія – "загальна", "повна", "міжнародна" – "охоплює загальну перспективу двох століть", це "соціологія революції й контрреволюції". Можна сказати, що концепція Ж.Жореса більш багата, ніж концепції Ф.Броделя, у блискучому дослідженні якого немає місця історії класів, соціальних груп, їхнього руху й боротьби⁶¹. Італійський історик Ф.Вентурі відзначив, що Ж.Жорес, створюючи історію Французької революції, надихався ідеями К.Маркса, Ж.Мішле і Плутарха.

Він хотів написати соціальну історію, зберегти "містичне" співвідношення між соціальним світом і своїм натуралістичним і релігійним баченням всесвіту; власний політичний досвід надихав Ж.Жореса на те, щоб показати значення особистості в історії⁶². Методологічні підходи Ж.Жореса до Французької революції пояснювалися його філософськими поглядами, які він, зокрема, виклав у 1895 р. у доповіді "Idealisme et matérialisme dans la conception de L'histoire". Він визнавав вплив економіки на інтелектуальне, моральне й релігійне життя людства; визнавав, що "форма виробництва й власності" є основою історії, але говорив, що існує ще й стан духу, менталітет, людський мозок, у якому одне від іншого невіддільно. Переходячи від однієї форми цивілізації до іншої, більш високої, людство переслідує "ідеї справедливості й права, які носить у собі споконвічно"⁶³.

Погляди Ж.Жореса, його ставлення до марксизму були предметом уваги багатьох учених. У радянській історіографії про них уперше писали М.І.Карєєв і М.М.Лукін. Одночасно з ними до вивчення світогляду Ж.Жореса звертався український історик А.Камишан, що відзначив прагнення французького вченого зняти протиріччя між матеріалізмом і ідеалізмом⁶⁴. М.Домманже вважав, що філософія історії Ж.Жореса все-таки протистояла філософії історії К.Маркса, тому що він "відмовлявся допустити, що розвиток людських суспільств підлягає сліпому детермінізму". Разом із тим М.Домманже відзначив, що "будучи глибоким реалістом, Жорес приймав у марксизмі головне – теорію класової боротьби", а також сприяв його поширенню "пером і словом, у промовах, і суперечках"⁶⁵.

Книга Ж.Жореса "Соціалістична історія Французької революції" з'явилася одночасно із працею А.Олара "Політична історія" і, як справедливо писав Ж.-Р.Сюратто⁶⁶, була багатішою за останню методологічно, тому що давала уявлення про економічні й соціальні межі революції. Ідеї Ж.Жореса вплинули не тільки на оновлення підходів до вивчення революції 1789 р., але й на французьку історичну науку в цілому.

Журнал А.Берра був центром синтезу зусиль істориків, захоплених різною проблематикою. На його сторінках у 1905–1906 рр., тобто вже після появи праці Ж.Жореса, друкувалася серія статей історика П.Буассонада, об'єднаних у книгу. Її матеріали, на які звертали увагу і які оцінювали з різним ступенем суворості й М.І.Карєєв і Є.В.Тарле⁶⁷, були доказом деякої відсталості французьких досліджень з економічної історії Французької революції порівняно з аналогічними російськими і українськими дослідженнями. Одним з аргументів на користь подібної оцінки була праця П.О.Кропоткіна "Велика французька революція. 1789–1793", що побачила світ у 1909 р.

одночасно французькою, німецькою і англійською мовами (перше російське видання вийшло в Лондоні в 1914 р.). Праця П.О.Кропоткіна опинилася на межі двох історіографій революції французької і російської. Концептуально вона була дуже близькою до "Соціалістичної історії" Ж.Жореса, хоча це не виключало і розбіжностей між ними: Ж.Жорес стримано ставився до народних рухів, вважаючи, що народ повинен слідувати за буржуазією, найбільш прогресивним класом французького суспільства XVIII ст. П.А.Кропоткін став істориком революції 1789 р. під впливом своєї революційної діяльності. Так само, як і історики "російсько-української історичної школи", він із співчуттям ставився до селян, "до селянських бунтів, які передували і супроводжували Велику французьку революцію".⁶⁸ П.А.Кропоткін розвинув думку І.Тена про збіг невдоволення в народі з невдоволенням в освічених класах, що породжувало дві основні течії в революції: течію буржуазної думки й народної дії. Як ми вже відзначали, І.Тен поставився різко негативно до народної дії, а П.А.Кропоткін – з великою симпатією. Головна ідея П.А.Кропоткіна полягала в тому, що Французька революція не відбулася б без народного повстання, що її доля вирішувалася в ході нескінченних селянських бунтів, що тривали до 1793 р., а також завдяки руху міського насамперед паризького плебсу.

Картину географічної локалізації повстань, намальовану П.А.Кропоткіним, уточнив великий радянський фахівець А.В.Адо в роботі про селян⁶⁹.

К.П.Добролюбський в історіографічному огляді, поміщеному в книзі "Термідор", пояснив, чому хронологічні межі революції П.А.Кропоткін обмежив 1789–1793 рр.: "Анархіст Кропоткін помилково вважає "скажених" комуністами й думає, що після їхнього розгрому у вересні 1793 р. скінчилася висхідна фаза народної революції"⁷⁰. Загальновідомо, що П.А.Кропоткін уважно студіював працю Ж.Жореса й надихався його концепцією революції як широкого соціального руху, проте своїм учителем його не назвав (це першим відзначив А.Олар)⁷¹.

Під впливом нових ідей, викладених у працях істориків "російсько-української історичної школи", Ж.Жореса, П.А.Кропоткіна, змінювався напрям діяльності Товариства з вивчення Французької революції й напрям наукових інтересів А.Олара, який його очолював. Відомо, що А.Олар відзначив позитивними й навіть хвалебними рецензіями книги Ж.Жореса й П.А.Кропоткіна.

Ще в 1897 р. про наукові висновки І.В.Луцицького з аграрної історії Франції XVIII ст. говорив із трибуни палати депутатів французького парламенту Ж.Жорес. Він також вніс на розгляд палати законопроект про

організацію комісії для видання документів з економічної історії революції. За рішенням палати така комісія була створена в 1903 р.: "Commission chargée de rechercher et de publier les documents relatifs à l'histoire économique de la révolution française". Головою її було призначено Ж.Жореса, але реально справа опинилася в руках А.Олара і набула грандіозного розмаху. Було видано багатотомні колекції, які включали селянські накази, акти продажу національного майна, документи комітетів землеробства й торгівлі по боротьбі з жебрацтвом і т.д. Значення виданих комісією документів не можна переоцінити. Вони послужили основою для нових напрямів історичних пошуків. Російські вчені взяли настільки активну участь у розробці економічної й соціальної історії революції 1789 р., що саме в цей час французи заговорили про "російську школу"*.

Підсумовуючи пророблену роботу А.Олар визнав нестачу вибіркового аналізу в історичному минулому лише політичного й ідеологічного аспектів, і в праці "Французька революція й феодальний режим" (1919) якоюсь мірою наблизився до матеріалістичного пояснення аграрного законодавства й селянських рухів у революційну епоху. До цього ж часу відноситься й випуск ним збірника документів з історії Комітету суспільного порятунку. Сутність зміни кола своїх наукових інтересів А.Олар бачив у зверненні до "економічних реальностей" епохи революції 1789 р. Учений підкреслював вирішальний вплив на нього "російської історичної школи", "соціалізму взагалі й Карла Маркса особливо"⁷².

Після Першої світової війни історична наука Франції переживала новий етап методологічної кризи, викликаній як соціальними, так і загальнонауковими причинами. Повоєнна Франція переживала непростий перехід до виробництва мирного часу, розвал транспорту, дорожнечу й інфляцію. Під впливом революційних подій 1917 р. у Росії на гребені підйому французького робітничого руху в 1920 р. була створена французька комуністична партія.

Історична наука не могла відповісти на злободенні питання сучасності, пояснити світ і ті величезні зміни, які відбулися в ньому. Історіографічна криза мала загальнонаукові причини: зміна на поч. ХХ ст. уявлень про географічні і часові межі історії в результаті археологічних відкриттів і виходу на історичну арену нових народів як суб'єктів історії.

* Ж.Жорес не був би французом, якби не поставив прикметник "французька" на перше місце, визначаючи школу: "l'école française et russe". Є.В.Тарле пояснив, що Ж.Жорес мав на увазі роботи М.І.Карєєва, І.В.Лучицького, М.М.Ковалевського й Ф.Саньяка (див: Тарле Є.В. Рабочий класс во Франции в эпоху революции. – СПб., 1909. – Ч. I. – С. 3).

Старі уявлення істориків про простір і час захиталися і завдяки сформульованій А.Енштейном теорії відносності. Історична наука знову опинилася перед вічними питаннями, на які повинна була дати відповіді: що таке предмет історії і які методи його дослідження.

В умовах, що створилися, французькі історики звертали погляди до марксизму. До "економізму" їх підштовхувала і економічна криза 1929 р., дискусії в економічній науці. Особливу увагу істориків привертала праця соціолога й економіста Ф.Сіміана, який ще в 1903 р. "кинув найважливіший виклик" історикам зі сторінок берровського журналу. У статті "Історичний метод і соціальна наука" він виступив проти трьох ідолів позитивістської історіографії: політики, індивідуального й хронології; наполягав на необхідності вивчення стабільних відносин, "регулярних феноменів" з метою встановлення законів, систем, причин⁷³. Дослідники його творчості відзначили, що вчений боровся на два фронти: з одного боку, він спрямував "брутальність і силу критики" на "історизуючу" історію⁷⁴, активно пропагуючи соціологічний метод в історії, а з іншого боку – вів боротьбу за встановлення зв'язків між соціологією й політичною економією. Його підходи до вивчення суспільно-економічних процесів, стадій економічного росту і спаду відкривали простір для застосування математичних методів дослідження⁷⁵. Л.Февр і М.Блок позитивно оцінили його зусилля зруйнувати межі між науками про людину – історією, соціологією й політичною економією, які "настільки високі", що "закривають огляд"⁷⁶. Уже після смерті обох журнал "Аннали" в 1960 р. знову опублікував статтю Ф.Сіміана, написану в 1903 р. Ф.Сіміан разом із Е.Дюркгеймом заснував "Аппее sociologique", де до кінця свого життя вів рубрику "Економічна соціологія".

У французькій університетській науці тривав розвиток трьох основних ліній: Ж.Жореса, А.Берра й А.Олара. Історики, послідовники Ж.Жореса, А.Матьєз і Ж.Лефевр перебували під більшим впливом марксизму, ніж послідовники А.Берра. Вони першими у практиці дослідження Французької революції подали приклад нового рівня історичного синтезу. А.Матьєз (1874–1932) був учнем А.Олара, але вже в 90-і рр. виступив прихильником соціалістичних ідей. Розрив А.Матьєза з А.Оларом в 1907–1908 рр., створення першим Товариства робесп'єрівських досліджень і журналу "Аннали революції" свідчили про серйозність наукових розбіжностей з учителем. Ж.Лефевр і Ж.-Р.Сюратто бачили причину привабливості для А.Матьєза ідей Ж.Жореса в тім, що останній примиряв французьку демократичну й соціальну традицію з марксистською інтерпретацією історії⁷⁷. Е.Хобсбаум

вважає, що "марксистки набагато більше запозичили з республіканської історіографії революції, ніж внесли в неї нового", указуючи на Ж.Мишле, що першим намагався розглядати її у перспективі "революції низів"⁷⁸. Будучи істориком лівого напрямку, А.Матьєз дав загальну картину перед-революційних рухів і включив революцію в межі економічного пояснення історії.

Сприйняття історичних ідей Ж.Жореса А.Матьєзом посилювалося обставинами його діяльності, які відзначив А.Собуль: на нього сильно впливали війна 1914 р., інфляція, дорожнеча, повернення до регламентації; вони й наштотували історика на вивчення соціального й економічного аспектів Французької революції⁷⁹. Осмисливши досвід війни і російської революції, він, на думку Е.Хобсбаума, дав "більш повний соціально-політичний аналіз" епохи революції, ніж його попередники.

Із 1915 р. А.Матьєз почав публікувати в "Анналах революції" нариси, які склали основу його капітальної праці про дорожнечу й соціальний рух в епоху терору⁸⁰. А.Матьєз зосередив основну увагу на умовах життя й боротьби народу, показуючих у всій їх складності. Найважливіші факти революції, наприклад, законодавство епохи терору, він пояснював класовою боротьбою. А.Матьєз захоплювався яacobінським періодом революції, діяльністю Робесп'єра, і ототожнював яacobінізм із соціалізмом і більшовизмом. Він негативно ставився до Дантона, применшуючи його роль у революції. Найчастішого оцінки принципів моментів в історії революції збігалися з оцінками марксистської історіографії. Однак були й серйозні розбіжності, відзначені в радянській літературі, зокрема Н.М.Лукіним, що виступив першим рецензентом робіт Матьєза⁸¹. На поч. 20-х рр. А.Матьєз зблизився із французькими комуністами й радянськими істориками. У цей період його кращі книги активно перекладалися російською мовою, а його фундаментальна праця "Французька революція" вийшла й українською⁸².

Трохи раніше А.Матьєза – в 1904 р. – почав вивчати соціальний і економічний аспекти Французької революції Ж.Лефевр (1874–1959), великий історик лівого напрямку. Його інтереси остаточно визначилися під впливом чотирьох томів "Соціалістичної історії" Ж.Жореса⁸³, дисертації Ф.Саньяка, праць представників "російсько-української історичної школи", особливо І.В.Луцицького⁸⁴. Соціаліст за переконаннями, Ж.Лефевр, як засвідчив А.Собуль, "часто звертався до праць Маркса, ще в останні роки свого життя він перечитував "Капітал" у новому виданні"⁸⁵. Учений цінував у марксизмі економічне пояснення історії, постановку соціальних проблем і діалектичну

точку зору на розвиток суспільства⁸⁶. Разом із тим йому глибоко імпонувала діяльність А.Берра, якого він назвав "апостолом відновлення"⁸⁷. Ж.Лефевр був професором Страсбурзького університету в той час, коли там працювали Л.Февр і М.Блок, з останнім його пов'язувала велика дружба, він вважав себе багато чим йому зобов'язаним⁸⁸. З 1935 р. Ж.Лефевр викладав у Сорбонні, з 1937 р. завідував кафедрою історії Французької революції. Після смерті А.Матьєза, він у 1932 р. став головою Товариства робесп'єрівських досліджень і редактором "Історичних Анналів Французької революції". Учений симпатизував Радянському Союзу, Народному фронту, надавав допомогу руху Опору в роки Другої світової війни.

Ще на поч. ХХ ст. він брав активну участь у роботі згадуваної жоресівської комісії, що публікувала документи з економічної історії революції. За оцінками М.М.Лукіна, В.М.Даліна, А.Собуля⁸⁹, його опублікована після двадцятилітньої праці дисертація про селян Півночі під час революції – "Les Paysans du Nord pendant la Revolution francaise" (Lille, 1924) – була чудовим внеском у вивчення економічної й соціальної історії Франції ХVIII ст. У цій роботі, а також у роботі "Аграрні питання в часи Терору", що вийшла у Стразбурзі 1932 р., Ж.Лефевр доводив самостійність селянських рухів і їхніх цілей відносно боротьби в період революції буржуазії й міських низів. Учений бачив причини селянської боротьби у нестачі земельної власності, особливості розподілу якої напередодні і під час революції серйозно вивчав.

А.В.Адо відмітив особливості аналізу Ж.Лефевра, підкресливши, що французький історик показав не лише автономність селянської революції за походженням і метою, але й те, що вона опинилася у драматичному протиріччі з вимогами передової агрокультури і капіталістичного виробництва. Він вказав, що Ж.Лефевр дійшов до висновку "про економічно консервативний її характер"⁹⁰.

Радянська історіографія відмітила критичне ставлення А.Адо до концепції Ж.Лефевра про "автономну селянську революцію, яка розвивалася в особливому ритмі і була "антикапіталістичною за своїми тенденціями". У своєму дослідженні про селян радянський історик показав, що рух селян сприяв поглибленню революції, був боротьбою за втілення "селянського варіанту буржуазної революції"⁹¹.

Цикл робіт Ж.Лефевра з аграрної історії Франції ХVIII ст., які вийшли в 30-і рр., а також фундаментальні статті про підсумки продажу національного майна в роки революції, про зміну селянської власності, роль селян у рево-

люції⁹², написані пізніше, були оцінені В.М.Даліним, як "найвагоміший науковий внесок в аграрну історію революції, здійснений ним слідом за І.В.Лучицьким"⁹³.

Що стосується концептуальних особливостей висвітлення Французької революції в цілому, то, на думку Е.Хобсбаума, перед початком Другої світової війни "... майже сталося злиття республіканського, яacobінського, соціалістичного і комуністичного підходів до висвітлення французької революції". Це було природньо в умовах Народного фронту, а пізніше – Опору, які "зробили комуністичну партію найбільшою партією лівих". Праця Ж.Лефевра "Історія Французької революції", яка вийшла перед війною, стала, як пише Е.Хобсбаум, "втіленням ідей не лише Опору, але і принципів III Республіки"⁹⁴.

Ж.Лефевр – особливий історик. У його біографії дослідника Французької революції є віха, яка розділяє у методологічному плані традиційне вивчення революції з тим новим напрямом, що на сьогодні вважається найбільш перспективним у світовій історіографії. Мова йде про його роботу "Le grande Peur 1789" (Paris, 1932). У ній історик ретельно проаналізував вплив економічних і соціальних факторів на політичну, духовну і психологічну сфери життя французького суспільства, вивчив стан його соціальної психології в рік революційного вибуху. Л.Февр у своїй рецензії назвав цю книгу "внеском першочергової ваги в історію Революції" – революції, яка віднині була наділена "тілесним обрисом". Ж.Лефевр, на думку Л.Февра, зумів пояснити психологічний механізм виходу на сцену революції несвідомих мас, інертного селянського люду, подав прекрасний приклад вивчення "колективної психології" революційного натовпу (Л.Февр відмітив, що цей сюжет доповідався істориком на одному з "Тижнів" Міжнародного центру історичного синтезу)⁹⁵.

Ця книга відображала погляди низів на історію, такою вона стала для нинішніх спеціалістів⁹⁶. Сучасний марксистський історик М.Вовель, який є знавцем "історії" суспільної свідомості революційної епохи⁹⁷, також вважає Ж.Лефевра справжнім першовідкривачем "сучасних підходів до історії революційної свідомості". Назвавши "відомою" статтю Ж.Лефевра "Революційні натовпи"⁹⁸, він констатував, що саме у "Le grande Peur" історик" у буквальному розумінні слова відкрив досі не пізнане явище, встановивши за допомогою ледь не "поліцейського розслідування" шляхи розповсюдження паніки, а потім запропонував своє пояснення, беручи до уваги всі обставини, починаючи від соціально-економічної кризи і закінчуючи особливим емоційним кліматом епохи"⁹⁹.

А.В.Адо у праці про селян, спираючись на висновки Ж.Февра, вперше в радянській історіографії дав загальну картину селянських повстань у тісному звязку із хвилями паніки "великого страху". В його книгу включена й карта "великого страху" 1789 р., вилучена з книги М.Вовеля (*La Chute de la monarchie: 1787–1792* – Р., 1972. – Р. 129)¹⁰⁰.

Праця Ж.Лефевра "Великий страх" (Ж-Р.Сюратто зазначив, що "багато хто вважає її кращою книгою історика" і сам приєднався до цієї оцінки¹⁰¹) стовила перед істориками нові завдання: вивчати не тільки події, факти минулого, але й уявлення людей минулих епох про ці факти і події, оскільки люди діяли відповідно до цих уявлень, отже, вони і були причиною подальших подій¹⁰².

Новому розумінню історії сприяла і діяльність учня А.Матьеза Е.Лабрусса, який займався дослідженням тривалих економічних циклів французької економіки. Він пов'язував їх з економікою старого типу і показав, що ці її особливості стали причиною революційного вибуху 1789 р. (*Esquisse du mouvement de prix et révenue en France an XVIII s.* – Paris, 1933; 2-ème éd. – 1984). Аналіз коротких циклів французької економіки, здійснений Е.Лабруссом пізніше, підтвердив висновки його першої праці. Мова йде про роботу "La crise de l'economie francaise a la fin de l' Ancien Regim et an debut de la Revolution" (Paris, 1944; 2-eme ed. 1990). У його працях прослідковувалася динаміка соціально-економічних процесів у Франції протягом XVIII ст. Використовуючи статистичний метод, учений на підставі даних джерел обчислив рух цін, доходи і витрати різних верств населення, зарплати, обсяги виробництва. Фундаментальні праці Е.Лабрусса є класикою світової історіографії. Лише останніми роками вони були піддані критиці істориками школи "Анналів"¹⁰³. Ця критика викликана зміною не тільки проблематики досліджень (переміщенням центра ваги з економічно-економічних на історико-культурні процеси), але й "зрушеннями у самій парадигмі історичного пізнання", переходом від позитивістського принципу інтерпретації фактів, що нібито виникає з їх "прямого прочитання у джерелах, до неокантіанської вимоги граничної активізації пізнавальних функцій історика"¹⁰⁴, його ініціативи у виробленні гіпотез, запитальника, яким він звертається до минулого й історичних джерел.

Отже, на французькій історіографії, представленій Ж.Жоресом і його послідовниками А.Матьезом, Ж.Лефевром, Е.Лабруссом, вплив марксизму виявився в розробці соціальних і економічних аспектів Французької революції й створенні у 20–30-і рр. таких її класичних концепцій, які значно

зблизили республіканську, соціалістичну й комуністичну історіографії цієї найважливішої проблеми. Навколо Товариства з вивчення робесп'єризму об'єдналися ліві історики, послідовники Ж.Лефевра.

3. Створення школи "Анналів" Л.Февра і М.Блока. Ставлення французьких інтелектуальних кіл до марксизму в 30-і рр. ХХ ст.

До кін. 20-х рр. позитивізм міцно втримував свої позиції в Сорбонні й вищих столичних школах.

"Коли я прибув у Сорбонну в 1925 році, – пише професор А.І.Марру, – я був зустрінутий ослабленим уже, але, як і раніше впевненим голосом старого Ш.Сеньобоса. Позитивізм залишався у Франції офіційною філософією вчених"¹⁰⁵. Перед обличчям світу, що пережив великі зміни внаслідок Першої світової війни, революційних подій у Росії 1917–1920 рр., Ш.Сеньобос, начебто не помічаючи цих змін, не помічаючи настійної потреби суспільства зрозуміти їхнє походження і сутність, потреби, задовольнити яку могли тільки соціальні науки, і передусім історія, як і 30–40-х років тому вчив майбутніх істориків у Сорбонні "виключати з їхніх дослідницьких планів все те, що наперед будило їхній інтерес"¹⁰⁶.

Але внаслідок зазначених обставин ці поради не могли більше сприйматися всерйоз мислячими істориками. Історія, позбавлена "пояснювальної сили"¹⁰⁷, що виявила свою повну неспроможність у нових історичних умовах, не приваблювала більше молодих істориків, "молоді люди, які шукали тоді пояснення світу, що настільки змінився на їхніх очах, відверталися від історії"¹⁰⁸. Молоді історики тяжіли, зокрема, до географічних досліджень. Це пояснювалося тим, що історія і географія викладалися на одному факультеті й саме вчителі-географи ставили проблеми, які хвилювали суспільство в той період. Такими проблемами були "демографія, міграція, колонізація, роль промислового розвитку й росту міст, зміна землекористування, прогрес енергетики, питання кризи Британської імперії, майбутнє великих американських просторів, пробудження мас в Азії, народження радянських планів"¹⁰⁹.

Стан історії у Франції, що аналізується у розглядаємий період характеризувався не тільки відходом молодих в інші галузі досліджень, але й походом проти історії, одним з активних проповідників якого став поет і публіцист Поль Валері. В 1931 р. П.Валері опублікував книгу "Погляди на сучасний світ"¹¹⁰, у якій, відзначивши протягом короткого часу абсолютну зміну світу, обвинуватив історію в тім, що вона не змогла передбачити

цього, а тому не є наукою. П.Валері не можна відмовити в глибині аналізу змін, що сталися, тому що він констатував не просто зміни "безприкладного масштабу", а зміни "порядку речей"¹¹¹. Той факт, що історія не передбачила цих змін, викликав у нього обурення не певними принципами історичних пошуків, а історією взагалі, де, "починаючи із ХІХ ст. дослідження випереджає пояснення"¹¹². Він відмовляє історії в здатності передбачати будь-що, вважаючи, що ця "претензія" назавжди спростована "останньою війною"¹¹³. У вогні Першої світової війни згоріла ілюзія про важливу соціальну функцію історії, її здатності передбачати, а також, вважає П.Валері, з'ясувалося, що історія небезпечна. Небезпечна тому, що "вона змушує мріяти, сп'яняє народи, породжує в них неправильні уявлення про минуле, роз'ятрює їхні старі рани, заважає їхньому спокійному життю, приводить їх до манії величності або манії переслідування й робить нації жовчними, зарозумілими, нестерпними, марнолюбними. Історія виправдовує все що завгодно. Вона абсолютно нічому не вчить, тому що вона містить у собі все й дає приклади чого завгодно"¹¹⁴.

Висновок П.Валері категоричний і звучить як смертний вирок історії, її праву називатися наукою: "Будь-яка історія є літературою і не більше, ніж основою для роману". Немає різниці між творами Таціта, Мішле, Сен-Сімона й Бальзака.

Похід П.Валері проти історії мав великий резонанс, він заторкнув багатьох французьких істориків, особливо людей, що замислювалися над необхідністю вдосконалення своєї науки відповідно до вимог часу. Цитати з розглянутого твору П.Валері були дуже поширені у французькій історичній літературі. Це пояснюється тим, що історики-професіонали, розходячись у визначенні самого поняття "криза історизму", замислювалися над ним, описували його симптоми, пропонували свої пояснення і шляхи виходу з цієї кризи¹¹⁵.

Найбільш серйозна і плідна така спроба була зроблена послідовниками А.Берра, Л.Февром і М.Блоком. Вони були університетськими професорами, засновниками "Анналів". Л.Февр (1878–1956) народився в інтелігентній французькій родині в м.Нанті й тут одержав початкову освіту. Потім він закінчив Вищу нормальну школу (1898–1903). Будучи в 1903–1907 рр. стипендіатом фонду Тьера, він підготував і захистив докторську дисертацію, написану під керівництвом Г.Моно (присвячена Філіпові II і Франш-Конте). Захист відбувся у грудні 1911 р. у Сорбонні. У 1912 р. Февр став професором Діжонського університету, де викладав історію й мистецтво Бургундії.

Його діяльність була перервана війною, у ході якої він пройшов шлях від телефоніста до капітана, заслуживши подяки, військові нагороди, у тому числі й орден Почесного легіону. Після закінчення війни його запросили в Страсбург, де створювався французький університет "звільненого" Ельзасу.

У 1919 р. сюди прибув М.Блок. Незабаром, незважаючи на різницю у віці, обох істориків поєднала тісна дружба. Вони разом задумали й почали видавати "Аннали економічної й соціальної історії", журнал, що зіграв дуже велику роль у їхньому житті. Л.Февр і М.Блок віддали багато сил і енергії для того, щоб підтримати його існування протягом десятиліть. Журнал кілька разів змінював свою назву, але продовжував виходити, правда, нерегулярно, і в роки Другої світової війни¹¹⁶. Після загибелі М.Блока в 1944 р. Л.Февр один продовжував його редагувати до своєї смерті.

У 1933 р. Л.Февр став професором історії в Колеж де Франс. Він, як і А.Берр, був одним із видатних організаторів історичної науки у Франції. Він не тільки видавав журнал, який багато зробив для зближення істориків, економістів, соціологів, географів і вчених, що представляв інші суспільні науки, але й сприяв поширенню нових поглядів на свій предмет серед істориків.

З 1935 до 1940 рр. Л.Февр був президентом комітету Французької енциклопедії. Ним був задуманий план і здійснювалося керівництво редакцією багатьох томів енциклопедії. Історик помістив у ній чимало своїх статей. Він хотів дати в ній єдину інтерпретацію науки сучасної Франції й пишався тим, що вона вийшла енциклопедією "проблем, а не довідок"¹¹⁷. За життя Л.Февра не встиг вийти том, присвячений історії, але саме його вважають "натхненником" і автором основних ідей цього тому¹¹⁸.

Л.Февр активно співробітничав у комісії із проведення реформи освіти у Франції. Він зіграв помітну роль у створенні й діяльності Національного центру наукових досліджень – установи, що координує й фінансує наукові дослідження в країні. У Практичній школі вищих знань у 1947 р. з ініціативи Л.Февра було створено VI секцію (економічних і соціальних наук), яку він і очолив. Він був членом Академії моральних і політичних наук, одним з організаторів Історичного комітету Другої світової війни. З його ініціативи Комітет випускав "Огляд історії Другої світової війни" і серію "Дух опору". Цими установами було чимало зроблено для збирання матеріалів і документів з історії антифашистського руху Опору.

Л.Февр брав активну участь у роботі міжнародних історичних конгресів, часто їздив в інші країни у справах культури. Він активно співробітничав з ЮНЕСКО, зокрема, редагував журнал "Зошити всесвітньої

історії". Як писав А.Я.Гуревич, після Другої світової війни Л.Февр був уже визнаним керівником французької історичної школи¹¹⁹; його діяльність одержала всесвітнє визнання.

Л.Февр був відомим продовжувачем кращих традицій французької історичної науки. Сам він уважав своїми вчителями Ж.Мишле, захоплення працями якого проніс через усе життя; Ж.Жореса, ініціатора вивчення економічного й соціального аспектів історії Французької революції; Г.Моно, що вселяв своїм учням повагу до історичних документів. Його захоплювали П.Відаль де ла Блаш, географ, керівник нового і впливового напрямку французької географічної науки, і колега останнього А.Боліг. Ми вже відзначали, що Л.Февр був палким шанувальником ідей Е.Дюркгейма, теорії "історичного синтезу" А.Берра. На Л.Февра, як і на всю європейську суспільну думку, радикально вплинули події, пов'язані з Першою світовою війною й революційними потрясіннями в Росії, крах колоніалізму, науково-технічна революція, яка змінила світ у ХХ ст. Як історик, Л.Февр відрізнявся розмаїтістю й широтою інтересів. Його дисертація "Філіпп II і Франш-Конте"¹²⁰ присвячена дослідженню "політичної, релігійної, економічної і соціальної історії" цієї маленької провінції¹²¹. Значну увагу в цій роботі Л.Февр приділив дослідженню ролі географічного положення Франш-Конте в її історичній долі. Висновки Февра були суворо документовані, чого і варто було очікувати від учня Г.Моно. До 808 сторінок тексту додавалося 336 сторінок "Заміток і документів про Реформацію й інквізицію у Франш-Конте"¹²². У 1912 р. учений видав "Історію Франш-Конте"¹²³. Цей твір охоплював більш широкі хронологічні межі, ніж дисертація. В 1912–1913 рр. Л.Февр почав писати географічний вступ в історію для беррівської "Еволюції людства". Перервана війною робота була продовжена в 1919 р. у співробітництві з Л.Батайоном і видана в 1922 р.¹²⁴. Головні ідеї книги спрямовані проти географічного детермінізму й затверджували географічний поессибілізм. Подібні ж ідеї Л.Февр розвиває і у праці "Рейн: проблеми історії й економіки"¹²⁵, створеній у співробітництві із прогресивним французьким географом А.Деманжоном.

Але все-таки головним полем досліджень Л.Февра була історія XVI ст. Л.Февр був знавцем історії релігії й історії Реформації XVI ст. У 1928 р. він пише першу зі своїх книг з цією теми: "Доля: Мартін Лютер"¹²⁶. Л.Февра цікавила психологія політичних, літературних і релігійних вождів XVI ст. У цій книзі він зробив спробу розв'язати питання про роль особистості в історії. На відміну від традиційної історіографії, що беззастережно оголошувала особистість творцем історичного процесу, Л.Февр зумів

показати, що М.Лютер зіграв настільки значну роль в історії тому, що його діяльність була необхідна, виходячи з економічних, суспільних і політичних умов Німеччини XVI ст. Робота Л.Февра була серйозною спробою вивчення історичної психології XVI ст. Ця проблема одержала розробку і в інших працях Февра, таких як "Проблема невір'я в XVI столітті: релігія Рабле"¹²⁷ і "Навколо Гептамерона – любов свята, любов мирська"¹²⁸. Перша з названих книг, присвячена релігії Рабле, заслужено вважається шедевром Л.Февра. Вона одержала високу оцінку й у радянській історіографії¹²⁹, хоча радянські дослідники, наприклад М.М.Бахтін, не прийняли висновки Л.Февра¹³⁰.

Останньою в житті Л.Февра була робота "Поява книги"¹³¹. Йому належав задум і план цієї книги, але виконана вона була майже виключно А.-Ж.Мартеном, бібліотекарем Національної бібліотеки у співробітництві з іншими її працівниками. Книга вийшла у світ через два роки після смерті Л.Февра.

Життя й діяльність другого засновника "Анналів" М.Блока були більш короткими. М.Блок (1886–1944) народився в Ліоні у родині професора римської історії Г.Блока. Він став слухачем Вищої нормальної школи в 1904 р., тобто відразу після того, як Л.Февр закінчив її. В 1908–1909 рр. удосконалював знання історії й географії в Лейпцизі й Берліні, спілкувався з Ріккертом, відчув вплив його ідей. Таким чином, він одержав блискучу освіту і став фахівцем з історії європейського феодалізму й аграрної історії Франції. Працюючи до Першої світової війни викладачем провінційних ліцеїв, він уже в 1913 р. опублікував свою першу монографію "Іль-Де-Франс – країна навколо Парижа"¹³². У Страсбурзькому (з 1919 р.), а потім у Паризькому (з 1935 р.) університетах Марко Блок викладав історію Середніх віків.

У роки Першої світової війни М.Блок перебував на військовій службі. Після деякої перерви вийшла у світ його книга "Королі й серви: глава капетингської історії"¹³³. В 1931 р. М.Блок видав велику роботу "Характерні риси французької аграрної історії"¹³⁴. В 1939–1940 рр. учений випустив велику двотомну працю, присвячену загальним проблемам історії феодалізму "Феодальне суспільство"¹³⁵. У роки Другої світової війни вийшла велика колективна робота "Кембриджська економічна історія" з історії Середньовіччя. М.Блок був автором шостої глави її першого тому, присвяченого питанню про загальноєвропейський генезис сеньйорії.

Друга світова війна була останньою і яскравою сторінкою в житті М.Блока. Мужній патріот і антифашист, М.Блок, будучи вже літньою людиною й батьком шістьох дітей, став до лав учасників Опору, щоб своєю боротьбою наблизити світлий день звільнення. Його глибоко хвилювала

доля батьківщини, а гіркота поразки змусила взятися за перо. У написаній ним книзі "Дивна поразка"¹³⁶ (1940) М.Блок розмірковує про причини поразки Франції перед зовнішнім ворогом і доходить висновку, що його Батьківщина була зраджена власним урядом "мюнхенців" у страху перед демократією. Автор критикує урядову й військову "геронтократію" (переважання старих у вищих ешелонах цивільної й військової влади Франції наприкінці 30-х рр.)¹³⁷, виражає впевненість у тім, що мужність і боротьба чесних французів приведуть до відновлення незалежності країни. М.Блок віддав життя за свої ідеали. В 1944 р. він був арештований гестапо як заручник у своєму рідному місті Ліон, підданий звірячим катуванням, мужньо переніс їх і 16 червня 1944 р. розстріляний разом з товаришами по зброї.

М.Блок був представником передової частини французької інтелігенції.

Методологічні погляди засновників "Анналів" чітко викладено в книзі М.Блока "Апологія історії, або Ремесло історика"¹³⁸, а також у ряді статей М.Блока й Л.Февра, зібраних пізніше в збірки, наприклад, двотомну "Історичний збірник"¹³⁹ М.Блока, виданий VI секцією Практичної школи вищих знань (1963), збірники статей Л.Февра "Бої за історію"¹⁴⁰ (1953), "У релігійному серці XVI століття"¹⁴¹ (1957), "За історію, що охоплює все"¹⁴² (1962). Крім того, у 1963 р. фахівці різних галузей знання на честь 75-річчя Л.Февра видали два томи статей, у яких спробували виразити основний вплив "Анналів" на розвиток багатьох соціальних наук¹⁴³.

Книгу "Апологія історії" М.Блок писав у тяжкі роки фашистської окупації Франції, коли багато істориків, розгубившись перед "несподіванкою" французької поразки, почали серйозно сумніватися у практичній користі своїх занять. М.Блок виступив із захистом історії як науки. Його книга наповнена вірою в прогрес історичного знання. Робота М.Блока залишилася незакінченою. Уже після смерті автора її підготував до передруку й видав Л.Февр (1949).

Перший збірник статей Л.Февра "Бої за історію" включає статті, написані автором у різний час і зібрані ним в один том. Це критичні статті, у яких Л.Февр розвивав свої методологічні погляди, а також висловився щодо принципів наукової творчості своїх колег-істориків – А.Берра, К.Жюліана, Л.Альфана, Ш.Сеньобоса, Г.Рупнеля, М.Блока, Ж.Лефевра й ін.

Із метою викладу своєї концепції історії Л.Февр відібрав ряд статей із проблем релігії XVI ст., для яких він збирався написати передмову, але не встиг. Ф.Бродель опублікував ці статті в тому порядку, як планував Л.Февр, під заголовком "У релігійному серці XVI століття".

Збірник "За історію, що охоплює все" також був виданий учнями Л.Февра VI секції Практичної школи вищих знань. Добірка статей у ньому відповідала традиційній схемі "Анналів". Він починається серією статей Л.Февра, присвячених проблемам взаємин історії й географії, які склали своєрідне введення. Друга частина статей присвячена економічним проблемам, третя – проблемам суспільства, четверта – цивілізації. Групуючи в такий спосіб статті Л.Февра, його учні хотіли підкреслити основні напрями пошуків учителя.

Л.Февр і М.Блок не були академічними істориками, вони активно пропагували свої погляди. Особлива роль у цьому належала журналу "Аннали". Саме на його сторінках уперше побачили світ їхні статті методологічного характеру, об'єднані пізніше у виназвані збірники. Журнал став центром, навколо якого групувалися однодумці. В 1950 р. Л.Февр назвав поіменно лише тих, хто на той час уже пішов з життя. Крім М.Блока, це – А.Піренн, Ж.Еспінас, А.Сайу, А.Деманжон, А.Озе, Ж.Сіон¹⁴⁴. Ф.Бродель писав: "Февр із його універсальною допитливістю прекрасно вмів слухати й чути; Блок був організатором, головою генерального штабу. Февр зовсім не в змозі був замінити Блока, тому що молоді, які перебували довкола нього – Фрідман, Моразе і я, – абсолютно ним подавлялися". "Співробітництво Блок – Февр було унікальним, абсолютно унікальним!" – переконано казав він через кілька десятиліть. Пропаганда нових поглядів на історію була не просто спокійною академічною роботою, а боротьбою двох істориків за розуми молодих колег. Їхній журнал із часу своєї появи був "єретичним", "журналом поза законом", що викликав до себе ненависть із боку інакомислячих і, насамперед, з боку університету"¹⁴⁵. На схилі життя Ф.Бродель згадував: "І який тільки визнаний авторитет не паплюжив "Аннали" у журналі "Revue historique", – і відзначав, що "ця атмосфера боротьби багато в чому сприяла винятково високому рівню "Анналів" перших років їхнього існування". Це була боротьба за те, щоб "об'єднати фахівців із найрізноманітніших сфер; створити єдину науку", "охопити найширокий спектр питань – від суспільної ієрархії до ідеології й соціальної психології", але "головна увага приділялася історії економічній"¹⁴⁶. Поступово журнал завоював свою аудиторію: на поч. 30-х рр. його читали 300–400 французів і до 100 італійців¹⁴⁷.

Дослідники, що писали про "Аннали", одностайні в тім, що прихильники цієї школи завжди були байдужі до теорії. І разом із тим неможливо заперечувати той факт, що ця впливова й загально визнана школа ХХ ст. не

могла не нести на собі відбиток тих філософських доктрин, які панували над розумами сучасників, принципи яких принаймні дебатовалися й обговорювалися. І такими філософськими доктринами були позитивізм, неокантіанство і марксизм. Якщо еволюція перших двох нами вже розглядалася, то про марксизм і його вплив на "Аннали" необхідно сказати окремо.

Немає сумнівів у тім, що незалежно від марксизму, протягом ХІХ ст. "економізм" проникав у суспільні науки й породжував "плідні думки про матеріальні основи історичного процесу"¹⁴⁸.

І, безумовно, правий був Ж.Лефевр, який писав, що сама марксистська філософія історії є "луною тріумфу капіталістичної економіки й великого машинного виробництва, так само, як і її соціальних наслідків (головним чином – створення революційного пролетаріату) й ідеологічних наслідків (поява численних соціалістичних доктрин)"¹⁴⁹. Ця ж думка висловлена й дослідником А.І.Фурсовим, який відзначив, що "виникнення марксизму відобразило" перелом, глибоку багатшарову кризу в розвитку західно-європейського суспільства, у цих умовах економіка настільки різко виходить на перший план, що приголомшує сучасників-спостерігачів. У суспільстві відбувається зрушення в бік матеріально-речовинних факторів людського буття (усвідомлення цього факту приводить до змін у культурі й суспільній думці)"¹⁵⁰.

Поширення марксизму на поч. ХХ ст. у Франції, у тому числі й в університетській науці, було відносно слабким. Однак революційні події в Росії, суспільний підйом у країні після Першої світової війни, створення ФКП радикально змінили становище. Про особливості поширення і сприйняття ідей К.Маркса в цей період у Франції писали М.Домманже, Ж.Брюа, В.Бертольд, П.Віллар, Ж.Гленіссон, Е.Сестан, М.Ферро, Е.Леруа Ладюрі й інші автори. Ж.Брюа відзначив, що поворот до Маркса й Енгельса "відбувся у Франції 30-х рр. безперечно, під подвійним впливом: Радянської революції й Французької комуністичної партії"¹⁵¹, М.Домманже вказав на матеріальні основи цього повороту, підкресливши, що "СРСР затопив світ періодичними виданнями і працями, які давали можливість ознайомитися з марксизмом", а "філіали Комуністичної партії масово поширювали цю продукцію у Франції".¹⁵² В 20–30-і рр. з ініціативи ФКП французькою мовою було перекладено багато праць К.Маркса й Ф.Енгельса¹⁵³, здійснено перші переклади творів В.І.Леніна, почате видання повного зібрання його творів. "Аннали" систематично відзначали вихід цих праць короткими анотаціями, що найчастіше належали перу Ж.Лефевра. З'явилися оригінальні роботи французьких авторів. Ж.Поліцер у книзі "Бергсоніанство – філософська

містифікація" (1929) з марксистських позицій критикував віталізм А.Бергсона, що панував в офіційній філософській науці. У працях М.Пренана "Біологія й марксизм", П.Лаберенна "Походження світів" і ін., лекціях по філософії марксизму Ж.Політцера, які читалися в заснованому робочому університеті (1932), здійснювалася спроба роз'яснити зв'язок діалектичного матеріалізму з конкретними науками. В 1934 р. О.Корню захистив у Сорбонні першу марксистську дисертацію¹⁵⁴.

В 1927 р. почали виходити французькою мовою філософські твори К.Маркса, в 1933 – "Економіко-філософські рукописи 1844 року", написані К.Марксом у Парижі¹⁵⁵. В 1937 р. з'явився переклад "Німецької ідеології"¹⁵⁶. Щодо праць Ф.Енгельса М.Домманже відмітив, що більша частина їх "була настільки пізно перекладена французькою мовою, що не могла посправжньому сприяти поширенню марксизму в нашій країні". "Анти-Дюринг" у перекладі французькою мовою був опублікований у 1931 р., "Становище робітничого класу в Англії" – в 1933, "Селянська війна в Німеччині" – в 1936, "Діалектика природи" – в 1950 р.

В умовах, що коли фашизм, який панував у Італії й Німеччині, почав піднімати голову й у Франції, антифашистська діяльність ФКП, спрямована на створення Народного фронту, також притягувала увагу вчених до марксизму. Симпатії діячів науки й культури викликала доповідь Ж.Дюкло "Права інтелігенції" (1 липня 1938 р.)¹⁵⁷. Багато хто з них пройшли шлях "від підтримки народного фронту в 30-х роках до вступу у Французьку комуністичну партію"¹⁵⁸. Комуністами стали письменники й поети А.Франс, А.Барбюс, Л.Арагон, П.Елюар, П.Вайян-Кутюр'є, художники П.Пікассо, Сіньяк, Леже, музикант Е.Саті, знамениті фізики П.Ланжевен і Ф.Жоліо-Кюрі – дійсно цвіт нації! Загальний інтелектуальний клімат епохи впливав на французьку університетську науку.

Говорячи про виникнення нових історико-методологічних концепцій в історіографії кін. 20-х рр., Е.Сестан відзначив: "Проблеми економічні і соціальні ставали більш реальними, навіть незалежно від марксизму, величезну роль якого в цьому відновленні історичних досліджень неможливо заперечувати"¹⁵⁹. Подібних визнань французьких істориків і дослідників спадщини К.Маркса й Ф.Енгельса можна привести безліч. Незважаючи на те, що університетська наука Франції мала інші порівняно з марксизмом ідейні джерела, у 20–30-і рр. навіть в університетських колах "мовчання щодо наукової спадщини Маркса" стало важким¹⁶⁰. Показником інтересу цих кіл до Маркса може стати факт появи двотомного збірника "У світлі марксизму", виданого "Товариством друзів нової Росії" з ініціативи й за

редакцією професора Колеж де Франс Анрі Валлона (перший том вийшов у світ у 1935, другий – у 1937 р.)¹⁶¹. Автори збірників оцінили "результати радянської науки в багатьох галузях" як "безперечні й чудові за багатством й розмахом". Оскільки, оцінюючи їх, вони постійно зіштовхувалися з питанням про "методи проникнення й пояснення, які проповідував Маркс",¹⁶² то друга частина першої книги була присвячена викладу основ марксистської теорії. У другому томі їхні зусилля "подати у справжньому світлі принципи марксизму, які настільки часто спотворювалися"¹⁶³, були продовжені. Думка Маркса й Енгельса порівнюлися з думкою Канта, соціалістів-утопістів, Прудона, Бергсона, Дюркгейма й Майерсона. Редактори журналу "Аннали" жваво відгукнулися на появу цих збірників. Листопадовий номер "Анналів" за 1935 р. був присвячений проблемі "Техніка, історія, життя". У були поміщені статті Л.Февра "Техніка, наука, марксизм", "Роздуми з історії техніки". Засновник "Анналів" писав, що збірник "У світлі марксизму" у цілому залишив у нього враження "надзвичайно цікавого зусилля"¹⁶⁴; він із захопленням обговорював проблеми, порушені на його сторінках, такі як організація наукових досліджень у СРСР, їхня планомірність і підпорядкованість потребам практики. У зв'язку з роздумами над значенням загальної теорії для конкретних досліджень Л.Февр прямо висловився про вчення марксизму: "Сьогодні історик, навіть якщо він малоосвічений, повинен перейнятися марксистською манерою мислення, розуміння фактів і зіставлення прикладів. Навіть якщо він не читав жодного рядка Маркса, навіть якщо він вважає себе "антимарксистом" у всіх інших галузях, крім науки. Багато з ідей Маркса, які він виразив з очевидною майстерністю, давно вже ввійшли в загальний фонд, що утворює інтелектуальну скарбницю нашого покоління"¹⁶⁵.

Журнал "Історик-Марксист" у 1936 р. помістив на своїх сторінках маленьку замітку, підписану ініціалами "ВД"¹⁶⁶. Її автор високо оцінив факт появи першого тому "У світлі марксизму", відзначаючи, що це "якщо не поворот, то наближення деяких французьких істориків до марксизму". Тут же згадується відгук "Анналів" на вихід збірника. Це була перша в радянській науці інформація про школу "Анналів", що належала перу В.М.Даліна.

Один із кращих дослідників школи "Анналів" А.Я.Гуревич підкреслив, що й М.Блок, не будучи марксистом, завжди з повагою згадував Маркса й виявляв інтерес до його праць. Історик приводить наступний уривок із листа М.Блока до Л.Февра: "Ви, мабуть, не знаєте "Капітал". Для історика це повчальний досвід"¹⁶⁷.

Відтоді, як Л.Февр висловив своє ставлення до марксизму, у світі багато чого змінилося й багато чого переосмислене по-новому. 30-і рр. були не тільки часом масових сталінських репресій, Гулага, тоталітаризму, але й часом романтизму, оптимістичних оцінок можливостей розвитку суспільства, побудованого на соціалістичних засадах. СРСР у цей період більш-менш послідовно очолював боротьбу з фашизмом, що представляв загрозу демократії і завоюванням людської цивілізації. Все це зміцнювало міжнародний авторитет країни, викликало прихильність до неї і до марксизму, ідеї якого були в нас офіційною ідеологією, симпатії передових інтелектуальних кіл Заходу. Але й у сучасних історичних умовах "Аннали" не відреклися від необхідності вивчення ідейної спадщини К.Маркса. Один із лідерів школи – Е.Леруа Ладюрі – у доповіді на Міжнародній конференції, присвяченій 60-річчю школи "Анналів" (Москва, 1989), констатував наступні найважливіші моменти щодо співвідношення "Анналів" і марксизму":

– відсутність загальної історії марксистської історичної думки як у країнах, де марксизм "був примусовим", так і в тих, де він відкидався; невелике поширення марксизму на час виникнення "Анналів" (до сер. 30-х рр. важко назвати великі історичні праці, засновані на марксистській методології, які задовольняли б професійному рівню);

– поверхнєве ознайомлення з марксистською історією у Франції, оскільки основні твори, засновані на марксистській методології, публікувалися норвезькою, голландською і російською мовами, на яких багато західних істориків не читали (цікаво, що Е.Леруа Ладюрі називає всього три роботи й серед них тільки одного радянського автора – Є.О.Космінського (Англійське село в XIII столітті. – М., 1935). "Соціалістичну історію" Ж.Жореса він згадує в посиланні, підкреслюючи, що це не була професійна праця, але вона вплинула на молодого Л.Февра.

Висновок Е.Леруа Ладюрі однозначний: поширення марксистської концепції історії й концепцій "Анналів" відбувається у Франції більш-менш одночасно, незважаючи на різну хронологію їхнього виникнення¹⁶⁸. Немає сумнівів у тім, що вчений має на увазі появу праць професійних істориків, заснованих на марксистській методології. Ми вважаємо його думку справедливою. І, забігаючи наперед, можна констатувати збіг піка популярності марксизму й школи "Анналів" у Франції припадає на сер. 60-х рр.

Отже, інтелектуальний клімат епохи спонукав представників французької університетської науки звернутися до марксизму, що відбулося у Франції на кілька десятиліть пізніше, ніж у Росії. Марксизм слабше вплинув на французьку університетську історіографію 20–40-х рр. XX ст., ніж на

"російсько-українську історичну школу" 70-х рр. XIX – на поч. XX ст. Немає ніяких підстав думати, що парадигма марксизму, складовими частинами якої є матеріалізм, діалектика, історизм, системність, суб'єктно-об'єктний підхід до реальності¹⁶⁹, могла бути сприйнята Л.Февром, який запевняв, що він і вмере, не прочитавши жодного рядка К.Маркса. Ключем до розуміння ставлення до Маркса французьких інтелектуальних кіл може служити, здається, зауваження Ж.Гленіссона: "Немає потреби не примикати до доктрини, ні глибоко вивчати філософську систему, щоб носити її відбиток". Він же відзначив, що "французькі історики були більш-менш чутливі до вульгарного марксизму, а це сприяло тому, щоб прийняти в поясненні особливу цінність економічного фактора"¹⁷⁰.

Отже, французькі університетські історики 30-х рр. заслуговують того ж докору, який Г.В.Плеханов свого часу адресував М.І.Карєєву. Особливості сприйняття марксизму в 30-і рр. (визнання економічного фактора) були загальними як для немарксистських істориків Заходу (у цьому випадку Франції), так і для марксистських істориків СРСР. Як помітив А.І.Фурсов, у нашій країні відбувалася десуб'єктивізація марксистської теорії внаслідок ряду обставин – обсягу економічних завдань, що постали перед суспільством в 30–50-і рр., через що людина була "виштовхнута" з економічної проблематики; внаслідок специфіки сталінського режиму, антигуманної десуб'єктивуючої соціальної реальності цього часу, внаслідок того, що марксизм у Росії, а потім у СРСР накладався на позитивізм зі здатністю останнього заземлюватися на "емпіричне, конкретне, на економічні фактори, маскуватися під матеріалізм і марксизм"¹⁷¹.

І якщо французька історична наука не тільки не втратила уваги до дослідження суб'єктності, а й, навпаки, дала блискучі зразки таких досліджень, що належать М.Блоку Ж.Лефевру, Л.Февру, то цим вона зобов'язана впливу неокантіанства, який ставив людину в центр світобудови й підкреслював значення особистісних якостей суб'єкта, що пізнає, у рішенні епістемологічних проблем науки. Природний, спільний з іншими країнами, у цьому випадку із Францією процес розвитку методології історичного знання в СРСР, що знаходив відбиття у творчості В.М.Хвостова, Д.М.Петрушевського, М.А.Бердяєва, Л.П.Карсавіна, Р.Ю.Віппера, С.Л.Франка, М.І.Карєєва, М.М.Ковалевського, був перерваний, у тому числі й репресивними заходами сталінської системи проти вчених, в 1929 р. Надалі розвиток історичної науки в СРСР відбувався на методологічній основі марксизму, спрощеного, вульгаризованого, що зімкнувся із позитивізмом. Відновлення

цих недоглядів, кореляція взаємин системності й суб'єктності, розпочаті після XX з'їзду КПРС, відбуваються в наші дні й знаходять втілення в працях насамперед істориків Росії, а також і України. При цьому втілюються в життя думки Л.Февра, який вважав, що все корисне в марксизмі потрібно взяти і йти далі, творчо розвиваючи й доповнюючи його; тріумфує його переконаність у тім, що ідеї Маркса повинні жити, "змішуючись з іншими ідеями, породженими в той же час і в тій же історичній атмосфері"¹⁷². Позиція Л.Февра в даному питанні, що було донедавна лише об'єктом критики, нині, в умовах нової суспільної атмосфери у країнах СНД, стає загальноприйнято в міру того, як міцніє свідомість необхідності входження нашої історичної науки в науку світову.

РОЗДІЛ IV

РОЛЬ ШКОЛИ "АННАЛІВ" У РОЗРОБЦІ НАУКОВИХ ПРИНЦИПІВ ІСТОРІОГРАФІЇ (20-і – поч. 40-х рр. XX ст.)

1. Л.Февр і М.Блок про предмет і методи історії

Школа "Анналів" Л.Февра й М.Блока здійснила справжню революцію в історіографії, що нині визнано світовою наукою. Вплив розроблених нею методологічних парадигм простежується в європейській і американській історіографії XX – поч. XXI ст.¹ Позитивним моментом, що характеризує засновників школи "Анналів", був їхній виступ на захист історії як науки, що у контексті ідейних суперечок 20–30-х рр., набувало особливого значення. Л.Февр і М.Блок визнавали реальність і пізнаванність історичного минулого, але вважали, що історія як наука не може залишатися незмінною, вона повинна змінювати свої методи, удосконалювати засоби пошуку істини, підкоряючись загальному ритму розвитку наук.

Заперечення, розвінчання старої емпіричної, фактографічної, "історизуючої" історії й постулювання своєї концепції історії засновниками "Анналів" відбувалися паралельно. Виступи Л.Февра проти старої традиційної історіографії часто мали характер особистих зіткнень із Ш.Сеньобосом і Карлом V (прізвисько Ланглуа*, що вживалося Л.Февром і М.Блоком, у полеміці з ним

* Прізвисько пояснюється французькою транскрипцією ім'я Ланглуа (Charle-Victor).

і іншими істориками, які дотримувалися старих концепцій). Статті Л.Февра, внаслідок особливостей його темпераменту відрізнялися полемічним запалом і навіть різкістю** (він не злився, а розважався сам та розважав інших)².

М.Блок був більш помірний щодо тону і навіть в "Апології історії" підкреслював, що є учнем Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобоса, особливо останнього. Він писав, що зобов'язаний їм не тільки своїм вихованням як історик, але й своєю сміливістю їх критикувати, адже саме вони не приховували від своїх учнів, що сам прогрес досліджень виникає з необхідної суперечності між поколіннями трудівників. Він залишався, таким чином, вірним їхнім урокам критикуючи їх. Але М.Блок, як і Л.Февр завжди підкреслював те, що розділяло його із традиційною історією.

Ж.Лефевр був учасником того широкого руху за відновлення методології історії, що розгортався у Франції. Учений також критикував традиційну історіографію, але його критика за тоном була ближчою до критики М.Блока.

М.Блок і Л.Февр неодноразово писали про значення величезних соціальних змін, що сталися у світі після Першої світової війни, для долі історії як науки; у цьому ж плані вони постійно підкреслювали вплив загального прогресу наук, наприклад, відкриття теорії відносності, яка "повному порушувала традиційне питання про причинність ..., ламала теорію детермінізму – цього непохитного стовпа класичної історії"³. Незважаючи на те, що засновники "Анналів", на думку їх французьких і російських послідовників, були "традиційно далекі від історії й досить неприхильні до епістемологічних штудій"⁴, саме в їхніх працях раніше всього виявилися нові погляди на предмет історії, її методи досягнення істини, на проблеми соціальної значущості цієї науки.

Багато положень програми "Анналів", висловлені в 20–30-і рр., були прогресивними і справедливими. До таких насамперед варто віднести питання соціальної значущості історії як науки, зв'язок між минулим і сучасністю. На противагу традиційній історіографії, яка під виглядом об'єктивності вимагала від істориків усуватися від усіх проблем сучасності, бути вище політичних, релігійних, ідеологічних симпатій і антипатій свого часу, Л.Февр і М.Блок з усією рішучістю заявили, що така історія позбавлена соціальної користі, а, отже, і будь-якого змісту. Л.Февр із властивою йому

** Е.Леруа Ладюрі пише, що лише один учений може бути поставлений на один щабель із Л.Февром за силою полемічного таланту – це Ф.Сіман з його нападками на "ідолів племені істориків" і на вождя племені – Шарля Сеньобоса" (*Le Roi Ladurie E.The Annales in Global Context*).

іронією висміював істориків, які "добре працюють, роблять історію з такою же старанністю, як їхні старі бабусі вишивають по канві", з єдиною метою "точно знати, як вона відбувалася, з усіма подробицями"⁵.

Протягом усього життя Л.Февр ставив собі запитання, чи має він право присвячувати історії своє життя, вести за собою молодь, тоді як стільки інших справ вимагалися від громадян⁶. І завжди відповідав на це запитання ствердно. Л.Февр вважав, що заняття історією мають високу громадянську користь і цінність. "Історія повинна пояснити світ світові"⁷, відповісти на запитання, які ставить собі людина сьогодні, пояснити складну обстановку, в якій вона буде боротися не так сліпо, якщо "буде знати походження речей"⁸. Історик, гідний цього імені, повинен правильно розуміти сучасність через минуле, а минуле – через сьогодні. Цю важливу методологічну тезу відстоювали Л.Февр і М.Блок. Останній справедливо відзначав: "Сама ідея, що минуле як лише таке могло бути об'єктом науки, абсурдна"⁹. Ця теза була безсумнівною заслугою засновників "Анналів": вони розуміли факт єдності історичного процесу, взаємозв'язку й взаємозумовленості всіх історичних подій, гаряче бажали поставити історію на службу сучасності, зробити історика громадянином¹⁰.

Про щирість цих бажань свідчать долі М.Блока й Л.Февра, які в суворий для їхньої батьківщини час випробувань стали учасниками руху Опору, а М.Блок, мужній патріот і антифашист, загинув у боротьбі за незалежність і волю Франції.

Історія здатна стати наукою, що відповідає потребам людей свого часу, якщо вона вдосконалюватиме свої прийоми й методи дослідження. Традиційна історіографія не піднімалася вище за оповідання про політичні події і пояснення намірів і дій учасників, вона стала "мертвою й висохлою річчю в руках невірних спадкоємців Мішле"¹¹.

"Аннали" вважали за необхідне вивчати людське суспільство у всій його повноті, взаємозв'язку й взаємозумовленості всіх його компонентів – матеріального економічного життя, соціального життя й людини в природному, соціальному, історичному контексті; всі прояви духовного життя суспільства на різних рівнях і ментальності людини, зумовленої історичною епохою¹².

Які підходи історика до цієї всеохоплюючої проблематики? Традиційна позитивістська історіографія відповідала на це питання однозначно: "історія робиться за документами", "тексти, нічого, крім текстів", ніяких висновків і узагальнень; коли всі документи будуть вивчені, майбутні покоління істориків скомпонують створені праці в узагальнювальні побудови

"наукового характеру"; ніяких теорій, законів, причин, міркувань про уроки історії*.

"Аннали" рішуче повстали проти історії-оповіді, і в цьому сенсі вели боротьбу як проти О.Конта, так і проти В.Віндельбанда й Г.Ріккєрта з їхнім поділом наук на ідеографічні (науки оповідальні про одиничне, специфічне, неповторне) і номотетичні (науки про природу, де присутня повторюваність і можливо встановлювати закони). Можна відзначити, що цю боротьбу французькі історики розгорнули на два-три десятиліття пізніше, ніж історики Росії, тому що вже М.І.Карєєв і вся "російсько-українська історична школа" з кін. ХІХ ст. виступали проти такого поділу й визнавали за історією право на висновки, узагальнення теоретичного характеру.

В історіографії Росії цей рух ішов скоріше від сприйняття марксизму, а на французьку історичну думку радикально впливали ідеї Е.Дюркгейма, А.Бєрра, Ж.Жорєса, Ф.Сіміана. Розвиваючи ці ідеї, Л.Фєвр і М.Блок наполягали на необхідності тісного співробітництва історії й філософії, прищеплювали історикам "смак до загальних ідей", наполегливо пропагували думку про те, що "історичне дослідження" повинне керуватися загальною ідеєю. Історик не повинен боятися узагальнень, теорії, вважав Л.Фєвр, справедливо думаючи, що "теорія є саме вираження науки" і повинна служити для пояснення фактів.

На відміну від Л.Фєвра Ж.Лефєвр визнавав і за політичною, оповідальною історією право на існування, але перевагу все-таки віддавав історії-синтезу, поєднанню історії й філософії, вважаючи необхідним для історії знаходження пояснювальних функцій¹³.

У своїх рецензіях, статтях, книгах Л.Фєвр був безжалісним до істориків, які хапали "не розрізняючи, все, що траплялося в купі документів"¹⁴, і пов'язували незначні деталі без робочої гіпотези.

М.Блок був так само, як і Л.Фєвр, непримиренний щодо емпіризму. Критикуючи прихильників традиційної історії, М.Блок писав, що історичні праці "серйозного характеру" автор обов'язково супроводжує списком архівів, які він використовував, збірників документів, які він вивчав, але цього недостатньо. "Будь-яка історична книга, гідна цього імені, повинна містити розділ, що називався б приблизно так: "Як я можу знати те, що я хочу сказати"¹⁵, – писав М.Блок.

* Див. перший розділ даної роботи.

Найважливішою методологічною парадигмою перших "Анналів" була теза про історію-проблему. Історична дійсність складніша за усі реальності, писав Л.Февр. "Чи може історик поринати в її дослідження без компаса, покладаючись на "випадок", як на бога?"¹⁶.

Відповідь Л.Февра, як і М.Блока, не залишає місця для сумнівів.

Л.Февр неодноразово заявляв, що історик не повинен вештатись в історичному минулому, як ганчірник, випадково нахилиючись над тим або іншим залишком¹⁷, тому що в цьому випадку він стає гіршим за останнього селянина, який не випускає тварин пастися, де завгодно, а обгороджує ділянку, прив'язує їх там і знає, чому він так робить¹⁸. Перш ніж іти в архів, історик, зауважує Л.Февр, повинен мати "проблему, яку потрібно вирішити", "робочу гіпотезу, яку потрібно перевірити", "точний задум". "Немає проблеми, немає історії", – вважає він¹⁹.

Л.Февр бачив різницю між дослідником і науковцем. Перший, пояснював він студентам, іде попереду науки, він не впорядковує добуте – це завдання науковців. Дослідник намагається знайти щось нове. У цьому сенсі дослідженню навчити не можна, воно не може бути продуктом методу або рецепту, відзначав він.

Засновники "Анналів" уважали більш плідним для розвитку історичної науки гарну постановку й формулювання назрілих проблем, ніж прагнення до створення "монографій", "особистих книг". М.Блок з упевненістю заявляв про те, що для розвитку науки одна синтетична робота з добре сформульованими проблемами буває набагато корисніша за цілий ряд аналітичних досліджень. Л.Февр був зразком історика, що вмів бачити й ставити проблеми; цю якість високо цінували його колеги й послідовники. Р.Мандру, рецензуючи збірник Л.Февра "За історію, що охоплює все", писав: "Люсьєн Февр завжди схоплював через кожну вивчену ним книгу напрям пошуків. Його думка – це постійний і потужний заклик до пошуку; проблеми, які потрібно вирішувати, логічно вибудовуються під його пером навколо теми праці"²⁰. Продовжувачі справи Л.Февра й М.Блока, що групуються навколо журналу "Аннали", вважають, що їх поєднують "загальне занепокоєння дослідника, пошук нового"²¹. Це головна традиція, якої вони й сьогодні прагнуть дотримуватися.

Що ж повинен серйозно вивчати історик? Засновники "Анналів" розуміли предмет історії дуже широко. Уявлення про його глобальність, тотальність, необхідність вивчати все багатство минулого життя, всі аспекти історичного процесу, фактори, що взаємодіють у ньому, зв'язки минулого із

сучасністю були однією з основних парадигм школи. Властиво, для французької науки це було відкриттям формули К.Маркса й Ф.Енгельса, які писали в 1847 р. про те, що вони знають "тільки одну-єдину науку – науку історії". Історію, вважали основоположники марксизму, "можна розглядати із двох боків, її можна розділити на історію природи й історію людей", які, взаємно обумовлюють одна одну"²².

Л.Февр вважав, що предметом історії повинне бути вивчення людської цивілізації. Розмірковуючи над еволюцією слова "цивілізація", Л.Февр відзначав, що воно означає два дуже різних поняття, майже протилежних. Перше – це "сукупність властивостей, особливостей, які відкривають погляду спостерігача колективне життя певної людської групи: життя матеріальне, інтелектуальне, моральне, політичне й соціальне"²³. (Сам Л.Февр називав це визначення "етнографічною" концепцією цивілізації.) Друге тлумачення слова, писав учений, з'явилося разом з успіхами філософського знання XVIII ст., в епоху формування великої ідеї "раціональної й експериментальної науки, єдиної у своїх методах і підходах" як до природи, так і до людських суспільств, які наука слідом за Монтеस्क'є намагалася "зводити в абстрактні категорії"²⁴.

Не схильний до теоретичних досліджень учений, проте, цілком виразно окреслив коло проблем історика, що звернувся до вивчення конкретної цивілізації.

Він гостро критикував книгу "Історія сучасної Росії", що вийшла в 1932 р. за редакцією П.М.Мілюкова, Ш.Сеньобоса й Ш.Ейзенмана, назвавши її "анекдотичною нісенітницею", "мертвонародженою", оскільки, на думку вченого, вона зводилася до оповіді про "придуркуватих царів, трагедії палаців, хабарників-міністрів, бюрократів-папуг". Колективу авторів Л.Февр докоряв тим, що повз їхню увагу пройшло "сильне, самобутнє й глибоке життя цієї країни, життя лісу й степу, припливи й відливи непосидючого населення, великий людський потік, що з перебоями ішов через Уральську грядку і розтікався Сибіром аж до Далекого Сходу; могутнє життя рік, рибалок і човнярів, річкові перевезення; сільськогосподарська практика селян, їхні знаряддя й техніка, сівозміна культур, пасовища, лісові розробки, роль лісу в російському житті; ведення господарства у великих садибах, поміщицьке землеволодіння й спосіб життя знаті; зародження міст, їхнє походження, розвиток, їхні установи й зовнішній вигляд, російські великі ярмарки, повільне становлення того, що ми називаємо буржуазією, – але чи була коли-небудь буржуазія в Росії?

Усвідомлення всього цього населенням всім цим людом Росії як якоїсь єдності – які саме образи при цьому виникають? Етнічні? Територіальні? Політичні? Роль православної віри в колективному житті росіян і, якщо таке іноді траплялося ... у формуванні окремих особистостей; лінгвістичні проблеми, регіональні протиріччя і їхні причини ... та мало ще чого?"²⁵

Л.Февру був найвищою мірою властивий історизм, розуміння специфіки і конкретики кожної епохи або цивілізації. Він жорстко, із сарказмом критикував А.Тойнбі за те, що той змішував в одне ціле факти з життя двадцяти однієї цивілізації, вчинивши тим самим тяжкий для історика гріх – гріх анахронізму²⁶.

Л.Февр визнавав можливість застосування порівняльно-історичного й соціологічного методів для вивчення цивілізацій, не виходячи при цьому за межі розумного. Ділові люди, писав він, також часто користуються аналогією, але "я не радив би їм засновувати свої розрахунки на найближчий урожай на коливаннях цін на зерно на берегах Нілу в епоху царювання Рамзеса II". Навіть факти п'ятдесятилітньої давнини не можуть служити підставою для висновків про закони сучасного європейського життя", – писав Л.Февр у рецензії на книгу "Осягнення історії" А.Тойнбі²⁷.

Л.Февр і М.Блок звертали увагу на те, що життя на Землі єдине й існування цивілізацій взаємозалежне. Цивілізації – варварська, римська, азіатська, європейська²⁸ – борються одна з одною, але не тільки. Кожна з них випромінює думку й життя через діяльність людей. Сприйняття їх іншою цивілізацією є життям. Вивчення зниклих цивілізацій дає можливість оцінити підсумок, спадщину, які вони залишають людям перш ніж піти в небуття.

Отже, перші "Аннали" наполягали на необхідності вивчати історію не політики, дипломатії й воєн, а історію культури в широкому розумінні. Однак між глобальним визначенням предмету історії, що міститься в "Німецькій ідеології", і розумінням його Л.Февром є й істотне розходження: останній замикає його на людині. Згадуючи про появу у французькому перекладі твору Е.Канта "Уявлення про те, чим могла б бути всесвітня історія з погляду громадянина світу" (1796), Л.Февр відзначає, що в книзі багато говорилося про "культурний стан", а це нічим іншим, як "збільшенням суспільної цінності й значущості людини"²⁹. Йому ж належить і антропологічне за своєю суттю визначення цивілізації: "Цивілізація – це рівнодійна сила матеріальних і духовних, інтелектуальних і релігійних, що впливають у даний відрізок часу, у даній країні на свідомість людей"³⁰.

Ця думка Л.Февра має загальнонаукове значення і в наш час. Історики М.Наринський і В.Карев вважають, що в загальній системі цінностей європейської цивілізації "її осередком, нервовим центром була і залишається Людина", і підкреслюють "великий вплив на європейську думку категоричного імперативу І.Канта, заснованого на переконанні, що може особистість – самоціль ..."; у цьому контексті, слідуючи за логікою їхнього аналізу, набуває загальноєвропейського звучання "Декларація прав людини й громадянина ..." 1789 р.³¹

Ф.Бродель, що замінив у 1956 р. Л.Февра як глава школи й уособлював "Аннали" другого покоління, говорив про те "нововведення з нововведень", яким була програма "Анналів": "Боротьба розвивалася тепер на одному-єдиному бойовищі (поле історії. – Л. Т.), куди стягалися всі галузі дослідження: єдина наука протистояла всім іншим ...". Торкаючись історичної проблематики, Ф.Бродель відзначив "... прагнення охопити найширший спектр питань – від суспільної ієрархії до ідеології й соціальної психології", і все-таки головна увага "приділялася історії економічній"³². Здійснивши аналіз джерел і предтеч цього головного напрямку інтересів "Анналів", Е.Леруа Ладюрі вказав на те, що в Англії (з 1903 р.) і Німеччині (з 1927 р.) уже існували журнали "Economic History Review", "Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte", які ставили завдання вивчили життя суспільств, структур, а не подій, але відразу відзначив, що "Аннали" 1929 р. "не були засновані як ще один журнал економічної історії, а з метою боротьби з певним (вузьким) поглядом на економічну історію"³³.

Звичайно, "Аннали" заповнили лакуну, що існувала у французькій історичній науці, звернувшись до вивчення економічної й соціальної історії; якщо зусилля А.Матьєза й Ж.Лефевра в цьому напрямі зосереджувалися на одному дослідницькому полі – історії Французької революції, то "Аннали", по-перше, це поле значно розширили поле, охопивши всесвітню історію, а, по-друге, їхньою самоціллю й було осягнення історії економічної й соціальної в контексті всесвітньої, глобальної, тотальної історії. І тут починалися розбіжності між "Анналами" і А.Берром, який відзначив, що вони "висвітлюють лише один аспект життя суспільства". Цей "шпильковий укол" А.Берра викликав відповідь Л.Февра, що, як писав Ф.Бродель, "згадав про досить слабе знайомство Анрі Берра зі змістом "Анналів"³⁴. Школа "Анналів" стала найбільшим у західноєвропейській історіографії центром вивчення економічної історії. Уважаючи так само, як і А.Берр, що історик не може не порушувати питання про причини подій і явищ, які він описує,

"Аннали" указували, що ці причини потрібно шукати у сфері економічній. Л.Февр писав, що переважання економіки над політикою так само старе, як світ, але особливо ясно воно виявилось в др. пол. ХІХ ст. "Покупка Дізраелі акцій у хедіва Ізмаїла була головним фактором англійської політики в Єгипті з 1875 р., залізниця в Гераті допомогла вибухнути конфлікту, який часто пророкувався, між Росією й Англією"³⁵. Великими рушіями світу Л.Февр називає "капітал, кредит, індустрію, організацію купівлі й обміну"³⁶. Реалістичною є оцінка Л.Февром причин Першої світової війни. Він пише, що "проблема мінералів, пального, збуту товарів і промислових кредитів – це було головним у визначенні становища людей і країн у 1914 році"³⁷.

Зробивши журнал й інші засновані й очолювані ним центри, про які мова йтиме нижче, потужними засобами вивчення економічної історії, Л.Февр свою працю вченого присвятив історії соціальної психології. Дослідницьким полем М.Блока було вивчення аграрної історії Середньовіччя на основі міждисциплінарного методу. Природність, логічність застосування такого методу відзначалися численними французькими, іншими закордонними і російськими дослідниками творчості Л.Февра й М.Блока³⁸. Тотальна історія не могла не стати міждисциплінарною, не розвинути таку найважливішу методологічну парадигму, в якій є метод міждисциплінарного підходу до вивчення історії, у тому числі історії економічної. Нові принципи підходу до економічної історії були викладені в першому номері журналу "Аннали", що відкривався зверненням "До наших читачів"³⁹.

Поставивши перед істориками завдання вивчення соціально-економічної історії, Л.Февр і М.Блок об'єктивно не могли не вести діалог з марксизмом. На виклики марксизму вони відповідали створенням широких узагальнювальних робіт у цій галузі. Наприклад, фундаментальне дослідження М.Блока "Характерні риси французької аграрної історії" було, по суті, книгою про історію французького села, що охоплює період від раннього Середньовіччя до кін. ХVІІІ ст. Підкоряючи виклад матеріалу хронологічному принципу, М.Блок оповідає про наступні сюжети: процес землеробського освоєння території країни, типи общинних порядків у різних районах, історія сеньйорії, історія селянства, зародження капіталізму в сільському господарстві, пережитки общинних порядків у долях великої й дрібної земельної власності в новий час. У центрі його уваги опинилися історія знарядь праці, історія форм полів, історія форм залежності феодалного селянства, причому "при розгляді еволюції селянства М.Блок

обґрунтовано висуває на перший план не юридичний статус окремих груп ..., а соціально-економічну диференціацію"⁴⁰.

Як вважала А.Д.Люблінська, книга М.Блока виділялася серед французьких досліджень з цієї теми⁴¹ не тільки тому, що вона відрзнялася широтою огляду аграрного ладу всієї країни, не тільки тому, що цей огляд поданий на тлі розвитку європейського феодалізму в цілому, з використанням того багатого фактичного матеріалу, що був накопичений європейськими істориками, а й тому, що тут М.Блок по-новому підійшов до аналізу поставлених ним проблем, що дало йому можливість помітити важливі особливості французького феодалізму, прийти до нових висновків щодо даного питання.

Дослідницька майстерність М.Блока повною мірою виявилася у його останній роботі "Феодальне суспільство"*, присвяченій загальним проблемам історії феодалізму. Два томи цієї роботи написані на підставі величезного, переважно нового, фактичного матеріалу. Книга охоплює широкі географічні рамки: М.Блок розглядає історію розвитку феодалізму в декількох європейських країнах.

Ця праця й запропонована М.Блоком концепція феодалізму були високо оцінені радянською історіографією⁴². Рецензенти підкреслювали плідотворність ідеї "всесвітньої феодальної стадії"⁴³, взаємозалежності (нехай не до кінця досягнутої) різної суспільної організації⁴³.

М.Блоку належить заслуга постановки значних проблем, що розширило обрії й намітило шляхи розвитку соціально-економічної історії і проблеми боротьби за так званий аграрний індивідуалізм у Франції XVIII ст., значення золота в середні віки – ролі сеньйоріального господарства в рамках загальної економіки, яке пов'язувало структури сільськогосподарського виробництва із структурами обміну, грошей, ринку; поява і розповсюдження водяного млина. Постановка цих проблем давала блискучі зразки "інтеграції техніки в соціально-економічну історію".

М.Блоку належить заслуга постановки значних проблем, що розширило обрії і намітило нові шляхи розвитку.

* Друга книга першого тому цієї праці "Умови життя й духовна атмосфера" двічі виходила російською мовою. Удруге на честь 100-річчя від дня народження вченого. Див.: Блок М. Апологія історії. – 2-е вид., доп. – М., 1986. – С. 122–181.

** Ця думка на сьогодні застаріла. Див. Таран Л.В. Роздуми про долю історичної науки в СРСР і Росії (нотатки на полях книги А.Я.Гуревича "История историка") // Укр. іст. журн. – 2007. – №4. – С. 200.

Праці М.Блока дали могутній поштовх розвитку медієвістики, яка "задає тон у західноєвропейській історіографії в розробці проблем феодалізму"⁴⁴.

Концепції Ж.Дюбі, який є найвизначнішим продовжувачем справи М.Блока, а також учнів Ж.Дюбі – П.Тубера і Р.Фоссе, які використали низку марксистських понять і розкрили з їх допомогою "внутрішній взаємозв'язок деяких суттєвих сторін середньовічного суспільства", змусили і російських істориків уточнити і скорегувати їхні уявлення про процес переростання ранньої форми феодалізму у зрілу, який ішов у Франції та в сусідніх з нею регіонах Західної Європи в X–XI ст.⁴⁵

Погляди Ж.Дюбі і П.Тубера набули суспільного визнання. Вони знайшли відображення в доповідях національних делегацій на VIII Міжнародному конгресі з економічної історії в Будапешті (серпень 1982 р.); у виступах на Міжнародній конференції в Москві (1989 р.).

Цінність праць М.Блока з медієвістики далеко не вичерпується його концепцією історії феодалізму. Вони визнані як чудовий зразок наукового діалогу, який учений увів з економічною наукою, соціологією, психологією, але насамперед з географією. Останнє цілком зрозуміле. Рівень розвитку географічної науки наприкін. XIX – поч. XX ст. був високим, вона була представлена школою "географії людини" – Відаля де Лаблаша, М.Сорра, А.Деманжона, Ж.Сіона й ін. – і займала одну із провідних позицій у географічній науці світу у зв'язку з розвитком у своїй галузі нових ідей. Основною парадигмою школи було уявлення про те, що Земля є складним комплексом взаємозалежних явищ, і завдання наукової географії полягають у тому, щоб вивчити їхню взаємодію. Засновники школи підкреслювали важливість принципу еволюції, розвитку природних явищ, розглядали людину як географічний факт першого порядку, одну з наймогутніших дієвих сил зміни поверхні земної кулі, а тому наполягали на необхідності враховувати в географічних дослідженнях досягнення історії й соціології. Пропаганда міждисциплінарності під егідою географії, якій відводилася б роль сполучної ланки між науками про природу й науками про людину, активно велася зі сторінок журналу "Annee géographique". Так само, як і в історіографії на рубежі XIX–XX ст., методологічною основою розробок учених школи "географії людини" був позитивізм, що еволюціонував, підкоряючись загальному ритму розвитку наук.

Історія й географія у Франції тісно пов'язані в системі викладання. Історики й географи мають спільних учителів. Увага до географії, як науки,

була властива Л.Февру. У праці "Земля й людська еволюція. Географічне введення в історію" (1922) він розвинув деякі корисні й плідні для своєї науки думки. Виходові великої роботи Л.Февра передували цілий ряд статей на цю тему, надрукованих у "Revue de Synthese historique". У статтях і праці Л.Февр так само, як і представники школи "географії людини", відстоював ідеї географічного посібілізму, розглядав географічне середовище лише як об'єктивні межі історичного розвитку людських суспільств, але не його визначальну причину.

Л.Февр уважав, що "все життя людей і не тільки політичне життя, – всі їхні установи й особливо – але не виключно – їхня економічна організація, підтримує тісні зв'язки із середовищем"⁴⁶. Основна мета його дослідження полягала у вивченні впливу середовища на людину й людину на середовище. Причому головним тут він уважав вплив людини на середовище, а не навпаки. "Труд людини, розрахунок людини, рух людини, постійний приплив і відлив людства: людина на першому плані, завжди, а не ґрунт і не клімат"⁴⁷. Виступ Л.Февра проти географічного детермінізму ратцелівського тлумачення зустрів схвалення А.Берра, що написав передмову до цієї книги. Вірний своїй ідеї шукати внутрішні рушійні сили розвитку історичного процесу, А.Берр підкреслив, що географічний детермінізм – "це грубо, це механічна причинність, що виходить із зовнішнього середовища"⁴⁸, це причинність, що не відповідає внутрішній логіці розвитку історії.

Сама постановка Л.Февром питання про необхідність зближення історії й географії, вивчення розвитку суспільства з урахуванням впливу географічного середовища, а також вивчення людського впливу на природу була прогресивною й плідною для розвитку й історії, і географії. Його праця ставила й проблеми історичної географії. Л.Февр уважав важливим для правильного розуміння історичного процесу відновити "зв'язки", які "підтримувалися між людськими суспільствами удавнину... з географічним середовищем їхнього часу"⁴⁹. Праця в цілому була спрямована проти традиційної історіографії, що вивчала історію людства поза зв'язком з історією природи.

Праці М.Блока також були яскравим зразком інтеграції аграрної історії й історично географії. Принциповою настановою автора було вивчення "суспільства в тісному зв'язку із природним середовищем, зв'язку безумовно двосторонньому, коли люди постійно впливають на навколишній світ і одночасно зазнають його впливу"⁵⁰. М.Блока-медієвіста цікавили: "...загальні особливості ландшафту, форми землекористування й поселень,

які склалися у взаємодії між географічним середовищем і продуктивними силами, властивими даній сільській громаді"⁵¹. Таким чином, на думку П.Тубера, М.Блок висував проблеми вивчення "аграрних систем", "аграрних режимів" або "аграрних цивілізацій".

М.Блок пропагував нові методи (зокрема порівняльний, у вивченні генезису сеньйорії й ретроспективний метод вивчення форм полів), які Е.Леруа Ладюрі характеризував як найважливі "новаторські зусилля", здійснені "Анналами" першого покоління. Застосування цих методів зумовлювало перегляд принципів німецького історизму, сформованих у ХІХ ст.⁵² Учений був ентузіастом створення й використання досвіду сільських музеїв, залучення нових видів джерел (наприклад, речових), він організував проведення першої колективної анкети (1929) "присвяченої вивченню планів земельних ділянок і кадастрових документів". Його найближчі послідовники вже в 30-і рр. ХХ ст. ставили проблеми використання даних етнографії й лінгвістики у вивченні аграрної історії⁵³. Це був заклик до "конвергенції компетенцій" (Ж.Сіон, П.Тубер). Аграрна історія М.Блока ґрунтувалася "на найтіснішій і паритетній взаємодії декількох спеціальних дисциплін": археології, лінгвістики, історії техніки, фольклору й етнології, агрономії, історії права, але особливо географії в плані вивчення природного середовища, біогеографії, "географії людини" у найширшому розумінні⁵⁴.

Історія, досліджувана на стику з географією, ризикує віддати перевагу статичності над динамікою. М.Блок це прекрасно усвідомлював.

Вивченню статичності, "часу великої тривалості", тобто майже нерухомої історії, що розгортається на стику з географічним середовищем проживання людини, присвятив свою працю Ф.Бродель, який очолював школу "Анналів" другого покоління. Марксистська наука, та й автор цих рядків свого часу, критикували концепції як Ф.Броделя, так і його найближчого колеги – Ш.Моразе⁵⁵ за ідеї "географічного детермінізму", визнання паритетності в співробітництві історії й географії⁵⁶. Лише останнім часом, у зв'язку з початком в науці країн СНД розробкою цивілізаційних підходів до вивчення історії, була визнана не слабкою, а сильною стороною засновників "географічного матеріалізму" в історіографії спроба простежити вплив природного фактора в чистому виді, з'ясувати, коли він діє безпосередньо на суспільну свідомість, коли є первинною ланкою в ланцюзі історичних подій. Професор Є.Б.Черняк відзначив, що "формаційний розвиток як детерміністський процес входить складовою частиною в більш широкий потік цивілізованого розвитку, впливаючи на нього, але не підкоряючи своїм законам і

тенденціям"⁵⁷. Плідним прикладом вивчення вищезазначених проблем, у тому числі дослідження "плаваючих" зв'язків між детерміністськими й індетерміністськими компонентами, учений вважає теорії "глобальної історії" і "концепції структур великої тривалості Ф.Броделя"⁵⁸.

Праці М.Блока визнані зразками структурної й соціальної історії, історії класів, соціальних груп. В основі уявлень М.Блока й Л.Февра про природу класів лежали погляди Сіміана, який уважав, що розподіл на класи відбувається відповідно до того, що люди даної епохи вважають найціннішим. Л.Февр писав: "Якщо мова йде про суспільства, засновані на релігії, то тут класи будуть розрізнятися й ізолюватися одні від інших за ступенем "чистоти", якщо мова йде про войовничі суспільства, про військову основу, то тут класи розрізняються за тим, чи є вони носіями чи зброї ні, і по тому, чи походять вони від переможених або від переможців, і тільки в капіталістичному суспільстві класи набувають економічний характер"⁵⁹. М.Блок писав, що слово "клас" є одним з найдвозначніших в історичному словнику"⁶⁰. Він фактично не бачив різниці між класами й внутрішньокласовими прошарками. В історіографії пострадянського періоду, зокрема в працях А.Я.Гуревича⁶¹, здійснена реальна спроба переглянути проблему природи класів у різних суспільствах і врахувати точку зору засновників "Анналів". Концепції, які раніше були лише предметом негативної марксистської критики, виявляються прийнятними для вітчизняної науки, що розвивається в новій суспільній атмосфері.

Л.Февр і М.Блок не тільки теоретично доводили неспроможність історії подій і пропагували необхідність досліджень у соціально-економічній галузі, а й чимало зробили на практиці для того, щоб організувати такі дослідження.

Зокрема, у Практичній школі вищих знань, її VI секції вивчалися економічні й соціальні науки на основі міждисциплінарності. Заснування цієї секції мало надзвичайно важливе значення для поширення методологічних концепцій "Анналів".

Уплив економічного напрямку сучасної французької історіографії відобразився й у структурі університетів: до традиційних кафедр стародавньої, середньої, нової й сучасної історії приєдналася кафедра економічної й соціальної історії. З 1935 р. її очолив М.Блок, а пізніше – Ернест Лабрусс, який також керував у Сорбонні Інститутом соціально-економічної історії. У вивченні соціальної історії, історії класів, соціальних структур, становище різних класових прошарків у суспільстві чимала заслуга Е.Лабрусса й колективів, які він очолював. Ж.Лефевр, будучи головою робочої групи з

вивчення соціальних структур у новий й новітній час, створеної Е.Лабруссом, плідно трудився для організації досліджень.

Утілення в практику історичних досліджень ідей Л.Февра й М.Блока почалося після Другої світової війни⁶². Статистика дисертацій наочно показує напрямок досліджень у післявоєнному університетському світі Франції. В 1961 р. роботи з економічної й соціальної історії становили в галузі нової й новітньої історії 41% всіх дисертацій і 40% дипломів⁶³. Зовсім по-іншому переписана історія середніх віків, завдяки працям М.Блока⁶⁴. Крім того, економічна хвиля до 60-х рр. ХХ ст. торкнулася античності. Як писав Ж.Гленіссон, "установи, релігії грають там ще головну роль"⁶⁵, але вже тоді почали з'являтися праці, які ставили проблеми економічної історії.

Вивчення соціально-економічної історії було, за виразом Ю.Л.Безсмертного, "флюсом" у творчості М.Блока⁶⁶. Але при цьому ні М.Блок, ні тим більше Л.Февр на дослідженні економічних процесів не замикалися. Джерелом розвитку цивілізацій, вважали засновники "Анналів", є прагнення людей до самовдосконалення й робили висновок, що в центрі історії – людина, люди, але не абстрактні люди, а взяті в межах того суспільства (М.Блок) або тієї цивілізації, культури (Л.Февр), членами якої вони є. У підході до розуміння цивілізації Л.Февр виходив із загальнометодологічних ідей, які створювали інтелектуальний клімат його епохи: історик цивілізації повинен вивчати як її об'єктивні характеристики й процеси, які йдуть на різних рівнях, так і її вище виправдання – людину. Глибока специфічність історії, її головне призначення полягає в тому, що це наука про людину. Даний постулат є лейтмотивом школи "Анналів".

Французька історіографія 20–30-х рр. ХХ ст. не тільки робила повторні (після марксизму) відкриття наукових парадигм, але, зазнаючи більшою мірою вплив ідей неокантіанства, вона відстоювала найважливішу методологічну тезу про історію як науку про індивідуальне, про природу людини, соціальну багатфакторну детермінованість його вчинків, соціальну й індивідуальну свідомість історичних епох, світобачення соціальної людини*. М.Блок, Л.Февр, Ж.Лефевр увели в історичну науку ключове поняття ментальності, дали зразки його вивчення й намітили шляхи подальших

* Було б несправедливим не відзначити, що К.Маркс у "Тезах про Фейєрбаха", "Німецькій ідеології", "Економічних рукописах 1861–1863 рр." звертався до проблеми суб'єкта. Однак його головна праця була присвячена дослідженню об'єктивних економічних процесів і розробці економічної теорії капіталізму. Див. про це докладніше: Фурсов А.И. Революция как имманентная форма развития европейского исторического субъекта. Размышления о формационных и цивилизационных истоках Французской революции // Французский ежегодник. 1987. – М., 1989. – С. 290–291.

досліджень у цій галузі. Постановка проблеми ментальності логічно приводила М.Блока й Л.Февра до співробітництва із психологією й соціологією. "Історія, – писав Л.Февр, – аристократична за своїм походженням", тому "вона мала очі лише для того, щоб бачити королів, принців, вождів народу й армій"⁶⁷. Щоб віддати належне "анонімним масам", чия діяльність була "присвячена великим потребам історії", історія повинна вступити в тісне співробітництво із двома дисциплінами – психологією, що допоможе їй пізнати індивідуум, і соціологією, що вивчає групу. Заслугою Л.Февра й М.Блока був їхній заклик до істориків звернутися до вивчення не великих людей, а людини, узятої з маси. При цьому вони справедливо підкресливали, що індивідуум випробовує на собі "співробітництво мас", думки середовища, тому що він є лише те, що дозволяє йому його епоха і його соціальне середовище⁶⁸. Зрозуміти умонастрій індивідуума, писав Л.Февр, значить зрозуміти сам час, у якому він жив. Критикуючи книгу Ж.Лагарда "Дослідження про політичний дух Реформи" (1926), Л.Февр відзначав, що головне зусилля історика, що бажає зрозуміти реформацію XVI ст., повинне зосередитися на тім, щоб зрозуміти її людей, але зовсім не на тім, щоб відновлювати весь арсенал юридико-схоластичної діалектики. Цю точку зору розділяв і М.Блок. "За рисами пейзажу, знаряддями або машинами, за текстами й установами, мабуть, найбільш ізольованими від тих, хто їх створив – люди, яких потрібно схопити"⁶⁹, – писав він.

Історія, звичайно, вивчає і не може не вивчати "реальні, глибокі і численні мотиви руху великих мас", які примушують "національні колективи об'єднуватися і співробітничати", або "протиставляють одні проти інших до смертельної ненависті". Ці мотиви, за Л.Февром, "географічні, економічні, соціальні, такою же мірою, як і інтелектуальні, релігійні і психологічні"⁷⁰. Але, будучи наукою про людину, історія повинна займатися пошуком змісту діяльності людини (Г.Риккерт). І в цьому найвище виправдання необхідності для історії вести діалог з психологією.

Для Л.Февра "палка гра духовних або психічних сил", виявляється у всіх проявах людської діяльності, – як "у дипломатії й політиці, так і в економічному житті ..." ⁷¹. Нагадаємо, що М.Блок також уважав об'єктом історичної науки "людський дух", а історичні факти уявляв собі як "психічні реальності"⁷².

Дослідники творчості Л.Февра давно визначили причини, які змусили його присвятити свою творчість не економічній історії, історичній психології – створити прекрасні твори про Рабле і його "атеїзм", про Лютера й інтелектуальну епоху, що його народила, про Маргариту Навааррську і

любов небесну та земну⁷³. "Економічна і соціальна історія, звичайно, заперечувана, ігнорована, невизнана, тим не менше мала намічені шляхи, якими могла йти, можливо, не без труднощів, але, у всякому випадку, без великих тривог щодо свого об'єкту і статусу"⁷⁴. Іншим був стан з дослідженням соціальної психології. Кидаючи виклик традиційній історіографії на одному з його привілейованих полів, Л.Февр займався дослідженням індивідуальної долі і вбачав у цьому можливість вловити "гру взаємних причин"⁷⁵, встановити взаємодію "між економікою, політикою і культурою", між "манерою думати і відчувати і засобом виробництва", не випустивши з виду той факт, що всі виклики історичного середовища "мають один кінцевий результат, який називається життям"⁷⁶.

М.Блок іще раніше за Л.Февра дав блискучий і єдиний у цій галузі зразок вивчення соціальної психології середньовіччя в книзі "Королі-цілителі" про Капетингів, які зцілювали хворих золотухою методом накладання рук. Сюжет книги був підказаний досліднику братом, лікарем. Логіка аналізу М.Блока така: – предмет історії – люди, люди у часі, тобто в певному середовищі, їхні взаємовідносини – відображення соціальної структури суспільства, атрибутом якої є соціальна психологія. Соціальна сфера у М.Блока виступає як результат взаємодії об'єктивних умов та їх психічного сприйняття⁷⁷. Увага до проблем ментальності середньовіччя проявилася і у великому дослідженні М.Блока "Феодалне суспільство", хоч Л.Февра цілком не задовольнили сторінки, присвячені релігійній психології⁷⁸.

Л.Февр обґрунтував необхідність міждисциплінарного підходу до вивчення ментальності людини певного суспільства. Розмірковуючи над причинами підвищеної емоційності людей європейського Середньовіччя, так блискуче дослідженої голландським істориком І.Хейзінгом, книга якого "Осінь Середньовіччя" (1932) була перекладена на російську мову лише в 1988 р., Л.Февр звертає увагу колег-істориків на багато моментів. Він міркує над значенням різко розчленованих ритмів пори року, добових ритмів, контрастів умов матеріального життя, відзначає особливості психіки людей, що перебувають у стані постійного недоїдання і т. ін. Скільки ж наук повинні підтримувати співробітництво історії й психології? Звичайно, це науки, що вивчають матеріальне життя минулого: від археології до економічної науки, що опирається, у свою чергу, на дані історичної географії, медицини, історія харчування, науки, предметом яких є дослідження технічних матеріалів, використовуваних у певну епоху в окремому суспільстві, тому що вони теж "породжували певні перекручування й

прогалини в уявленнях людей про світ, життя, релігію, політику"; філологія й семантика, спроможні дати найцінніші відомості про життя як давніх цивілізацій, так і сільських громад; іконографія, що "дасть можливість зрозуміти перехід від однієї знакової системи до іншої і відновити історію "релігійних почуттів" і т. ін.⁷⁹

У тісному зв'язку з постановкою проблеми ментальності у французькій історіографії безпосередньо критикувалася марксова теорія "базису-надбудови" як така, що спрощує історичний процес і механізм історичного руху, як парадигма, що припускає протиставлення матеріального й ідеального, що висуває класову боротьбу як універсальний фактор "пояснення історії" і зводить її "до безпосередніх зіткнень у сфері економіки". Теорію Маркса критикував навіть такий учений, як Ф.Бродель⁸⁰, який, проте, цілком виразно висловив у листі до В.М.Даліну свою глибоку повагу до К.Маркса, до його головного твору "Капітал", і який уважав, що у своїй "Матеріальній цивілізації" він творчо розвиває й доповнює зусилля попередника*.

Теорія "базису-надбудови" давно викликала сумніви й у російських дослідників. Як згадувала Є.В.Гутнова, академік С.Д.Сказкін "указував на недостатню розробленість марксового вчення про базис і надбудову". Учений підкреслював опосередкованість впливу соціально-економічних структур на ідейне життя суспільства, наявність між ними багатьох проміжних сфер людського духу, відзначав, що кожний з елементів ідеології – право, мораль, соціальні вчення, філософські побудови й, нарешті, релігія – мають свою особливу історію". Дані думки вченого були висловлені в 1943 р. у вступі до його книги "Основи середньовічного світогляду". У ті часи це була "небезпечна тема"⁸¹.

Нині критику здійснюють спільно французькі й російські вчені, такі як Ж.Ле Гофф, Р.Шарт'є, А.Я.Гуревич, Ю.Л.Безсмертний та інші (тут мова йде про російських істориків, які вступили в діалог зі школою "Анналів").

Навіть якщо "вчення про залежність духовного й політичного життя від економіки має сенс у гранично широкому й всеосяжному філософському плані, то що робити з ним історикам?" – ставить запитання А.Я.Гуревич⁸². Якщо історія – продукт діяльності людини, соціально детермінованою людиною⁸³, то нею рухають емоції, ідеї, культурні традиції, вірування, стереотипи⁸⁴, – продовжують Р.Шарт'є й Ж.Дюбі. Із закликом зняти

* Завдяки люб'язності покійного професора В.М.Даліна автор цих рядків мала у своєму розпорядженні текст листа й використувала його у своєму виступі на конференції "Марксизм-ленінізм і історична наука ХХ століття" (Москва, 1983). Лист потім було опубліковано в роботі: Dalin V. *Hommes et idées*. – М., 1983. – Р. 428–429*.

традиційні перешкоди виступив Ж.Ле Гофф, який вважає, що "історико-культурні явища несуть у той же час і явищами соціальними" і "... явища культури становлять більшу частину тієї сфери, яку традиційно називають політикою"⁸⁵. Дана аргументація видається переконливою. Ментальні уявлення людей далекого й близького минулого, "найчастіше не вербалізовані" (А.Я.Гуревич), повинні стати (і вже стають) предметом дослідження, пильної уваги істориків кінця ХХ – поч. ст. і насамперед у тих країнах, де десятиліттями панував визнаний як офіційна ідеологія спрощено трактований марксизм.

2. Епістемологічні проблеми історичного знання в дослідженнях засновників школи "Анналів"

"Історія робиться за документами" – це класичне формулювання старої школи позитивістської історіографії, яскравими представниками якої були Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобос, викликала до себе двоїсте ставлення Л.Февра й М.Блока. З одного боку, вони вважали подібний підхід до історії єдино правильним, оскільки, як писав Л.Февр, "протиставляти фахівця, автора монографій, справжньому історикові, будівникові синтезу, виходить, воістину відставати. Фахівець чи творець синтезу? Можна бути тільки відразу двома"⁸⁶. Формула – "історія робиться за документами" була, таким чином, в очах Л.Февра запорукою сумлінності історика, міцності створених ним праць на противагу легковажним творам на історичні теми. Кропітка праця збирання, критики документів, витяг з них історичних фактів є необхідна робота, справедливо вважав Л.Февр; це "повільні", "важкі", "тяжкі" підходи до тієї вершини – історичного синтезу, – на яку історик не може підхопитися одним стрибком⁸⁷. З іншого боку, ця формула позитивістської історіографії викликала до себе негативне ставлення засновників "Анналів". Вони вбачали в ній, причому справедливо, відмову від уваги до проблем методології історії, вузькість проблематики, безпроблемну історію, поверхове фактографування замість того дослідження історичного процесу, відкидання як об'єктів дослідження цілих епох історії людства, після яких не залишилося писемних джерел.

Зміст поняття "історичне джерело" або "документ" – останній термін більше вживається у французькій історіографії – у Л.Февра й М.Блока значно розширився, порівняно із традиційним розумінням. Вони вважали абсолютно невиправданим виключати з історичного вивчення цілі століття історії людства тільки тому, що від них не залишилося писемних джерел.

Критикуючи згадувану вище "Історію сучасної Росії" Ш.Сеньобоса й П.М.Мілюкова, Л.Февр з обуренням відзначав той факт, що в трьох об'ємних її томах (1416 сторінок), російській історії з VII до XVII ст. відведено лише 200 сторінок. Відкидаючи думку Ш.Сеньобоса, що історія цих десяти століть не може бути написана через "брак документів" і "брак подій", Л.Февр писав, що "вона має все для того, щоб бути добре відомою". Вона вже з успіхом вивчається тими істориками, які вважають своїм обов'язком не переписувати документи, але "відтворювати минуле у всій його повноті за допомогою близьких дисциплін, що підтримують одна одну"⁸⁸. Л.Февр уважав, що прогрес допоміжних дисциплін та інших наук про людину значно розширив можливості вивчення періодів, для яких не вистачає писемних джерел і надав у розпорядження історика нові види документів. "Металева сокира, обпалена глиняна ваза, ваги й гирі, всі речі, яких можна торкнутися й потримати у своїй руці, опір яких можна випробувати й вилучити аналізом форм сто конкретних даних про саме життя людей і суспільство", – все це – історичні джерела, справедливо вважав Л.Февр⁸⁹.

Історію, підкреслював учений, можна й треба відтворити й без писемних документів, використовуючи все те, що є в людини, залежить від неї, служить їй, видає людину, означає її присутність, діяльність, види, манеру бути людиною. "Це, – за Л.Февром, – слова. Символи. Пейзажі. Черепиця. Форми полів і бур'яни. Місячні затемнення й хомути для упряжі. Експертизи каменів і шпаг, зроблені геологами й хіміками..."⁹⁰

На думку Л.Февра й М.Блока, історики, які формуються, повинні вміти "читати" і "критикувати" статистику, знати право і його еволюцію, знати економічні науки, розуміти, що "відбувається за фасадом банку", щоб, як писав М.Блок, "баланс банку не був для них більше недоступним, ніж ієрогліфи"⁹¹. Залучення нових видів джерел в обіг історичної практики Л.Февра і М.Блок зв'язували не тільки з необхідністю дослідження століть, що не залишили про себе писемних свідчень. Навіть для епох, які переповнені такими свідченнями, недостатньо обмежуватися тільки вивченням останніх. Нове розуміння завдань, що стоять перед істориком, спрямування уваги істориків до вивчення минулого й сьогодення у всій його повноті, висування значних проблем соціально-економічної історії, історії культури й ментальності – це ті причини, які змусили Л.Февра й М.Блока жадати від справжнього історика звернення до аналізу даних економічної науки, статистики, демографії, психології й т. ін.

Л.Февр уважав, що "статистика, демографія займають місце генеалогії тією самою мірою, як Народ займає місце королів і принців в історії"⁹².

Особливого значення Л.Февр надавав географічному факторові в історії, співвідношенню географічного й історичного досліджень, постановці проблем історичної географії, закликав широко використовувати дані географічної науки в історичному дослідженні.

Така постановка питань джерелознавства була безсумнівною заслугою засновників "Анналів" і різко відрізняла їх від традиційного джерелознавства. Нове розуміння питань методології й джерелознавства логічно змушувало Л.Февра й М.Блока висувати нові вимоги до професійної підготовки істориків. Стара школа позитивістської історіографії вважала, що для історика досить уміти читати й тлумачити тексти. Л.Февр і М.Блок жадали від істориків уміння "широко бачити речі", правильно розуміти сьогодення, активно жити інтелектуальним життям свого часу, почувати відразу "до всього дрібного, дріб'язкового, жалюгідного й відсталого"⁹³. Вони вимагали, щоб історик насамперед мав широку загальну культуру. Для нього вона так само важлива, як, наприклад, для архітектора, відсутність якої не замінить останньому практика віртуоза в кам'яній справі⁹⁴.

Боротьба Л.Февра й М.Блока проти вузького професіоналізму зіграла значну роль в історії французької історичної науки й вплинула на її подальший розвиток. Книга "Історія і її методи" (1961), підготовлена групою французьких істориків під керівництвом Ш.Самарана, так визначає завдання, які стоять перед істориком: "Щоб досягти рівня справжньої історії, недостатньо мати у своєму розпорядженні документи, ретельно відібрані, розташовані в просторі, певні щодо їхнього роду, піддані критиці на предмет імовірності, потрібно ще показати себе здатним увести їх у працю, вилучити з них всі уроки, які вони можуть дати. Це передбачає розуміння істориком справжніх проблем, для вирішення питань, по-справжньому цікавих. Необхідно мати певне внутрішнє багатство, широку людську культуру, бути здатним зрозуміти, відчувати й відтворити все багатство й життя минулого"⁹⁵.

Цей збірник, що претендував замінити старе керівництво Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобоса, містить розділи, які висвітлюють методика роботи з фото-, фоно-, кіно- і телесюжетними документами, описує методи опрацювання істориком даних археології, лінгвістики, психології, історичної географії, статистики, демографії і т. ін. У тім, що сучасна французька історіографія поставила собі на службу настільки різноманітні види джерел, була велика заслуга Л.Февра й М.Блока.

Що розуміли Л.Февр і М.Блок під історичним джерелом? Потрібно відзначити, що М.Блок так само, як і Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобос, уважав, що документи – "сліди, залишені думками й діями, людей, які жили колись"⁹⁶.

Л.Февр і М.Блок утверджували об'єктивність історичного минулого. "Минуле, – писав М.Блок, – є дане, де ніщо не зміниться більше"⁹⁷. Вони виступали проти ірраціоналістичного тлумачення історичного процесу, проголошували історію "позитивною наукою", метою якої є досягнення об'єктивної істини⁹⁸.

Засновники "Анналів" уважали за можливе описати, відтворити минуле таким, яким воно було. Подібне завдання ставили перед істориками й Ш.-В. Ланглуа й Ш.Сеньобос. Але, якщо у вустах останніх це була проповідь емпіризму, острах узагальнень, проповідь збирання й опису абсолютно всіх фактів, що збереглися й дійшли до історика, то Л.Февр і М.Блок по-іншому підходили до цього питання. Вони виходили зі своїх поглядів на хід історичного процесу, під яким розуміли розвиток і зміну суспільств або цивілізацій, стрижнем якого є взаємодія різних факторів, а зовсім не сума індивідуальних учинків, дій людей. Тому, якщо для метрів старої школи всі факти були однаково важливими, жодним вони не вважали за можливе зневажити, то Л.Февр і М.Блок, визнаючи збирання фактів істориком необхідною роботою, проте порушували питання про відбір фактів, про розрізнення серед них головних і другорядних. Висміюючи острах відбору фактів, Л.Февр писав, що вся історія вже є вибір тому, що вона випадково зруйнувала таке-то свідчення, такий-ось ансамбль документів і зберегла інші⁹⁹. Засновники "Анналів" справедливо вказували, що на ґрунті ідіографізму не можна прийти до пізнання сутності минулого життя. Втім це розуміли й представники традиційної історіографії, тому що вони вважали історію всього лише заняттям, сприятливим для розвитку людського розуму.

Л.Февр і М.Блок вважали, що історики повинні не займатися описом, але прагнути проникнути "під поверхню фактів"¹⁰⁰. Робити це потрібно так само, як чинить логік, поступово піднімаючись від незнання до знання, "від простого до складного й відтворювати сходинку за сходинкою, які ведуть від найпростішого завдання до найвеличнішого... Це наказ генетики"¹⁰¹, писав Л.Февр. Метою проникнення історика під поверхню фактів є пізнання, розуміння минулого життя й життя сучасного. Для засновників "Анналів" головним змістом заняття історією було пояснення сьогодення через минуле, через постійний діалог "нині суцхих людей з людьми інших епох і

культур"¹⁰². Сучасність, сучасна істориківі культура, її система ціннісних орієнтацій дає вченому "критерії його наукового аналізу". І якщо А.Я.Гуревич при цьому пише: "Важко сказати, якою мірою вони (Л.Февр і М.Блок. – Л. Т.) були знайомі з ученням Ріккєрта про "відношення до цінностей" як умови існування наук про культуру, то можна ще раз згадати зауваження французького історика Ж.Гленіссона: "Немає потреби не примикати до доктрини, ні глибоко вивчати її, щоб носити її відбиток". Це зауваження було висловлено із приводу впливу марксизму на французьку історіографію. Але ж, крім марксизму, складовою частиною інтелектуального клімату епохи було неокантіанство. Його ідеї вплинули не тільки на світогляд Л.Февра й М.Блока, а й на А.Марру, який справедливо вважає, що зміст історичного джерела залежить "стільки ж, скільки від минулого, представленого матеріалами всіх видів, що дійшли до нас, і від самого історика, його ініціативи, уміння використовувати інструменти роботи, його знання й насамперед від того, який він сам, його інтелект, сприйнятливість і культура"¹⁰³. Л.Февр різко негативно висловлювався про традиційне позитивістське розуміння історичних фактів, як про щось дане істориківі безпосередньо. Факти не є кубиками мозаїки, – писав він, які розкидав й удавив у землю землетрус і які істориківі потрібно всього лише "відкопати, почистити й представити якнайкраще читачам"¹⁰⁴. Л.Февр завжди підкреслював складність процесу пізнання, характерну для всіх наук. "Гістолог, приставляючи око до окуляра свого мікроскопа, чи схоплює безпосередньо непідтверджені факти? Головна частина його праці полягає в тому, щоб, так би мовити, створити об'єкти свого спостереження за допомогою техніки, найчастіше досить складної"¹⁰⁵. Л.Февр стверджує, що свій об'єкт створює не тільки гістологія, а й усі інші науки, у тому числі й історія. От його хід міркувань: "Убивство Генріха IV Равальяком – факт? Нехай захочуть його аналізувати, розкласти на елементи – одні – матеріальні, інші – духовні, з'єднаний результат загальних законів, особливих обставин часу й місця, обставин, властивих, нарешті, кожному з індивідуумів, набагато більше зрозумілих, – побачать як ділиться, розкладається, роздрібнюється заплутаний комплекс." З даного? Ні, зі створеного істориком. З вигаданого й зі сфабрикованого за допомогою гіпотез і припущень тонкою й захоплюючою працею"¹⁰⁶.

Дійшовши до висновку, що історія створює свій об'єкт, Л.Февр іде далі, говорячи, що властиво "історії не існує. Є тільки історики, кожен з яких

відповідно до потреб своєї країни, свого віку й свого століття демонструє ту або іншу частину гігантського фільму минулого"¹⁰⁷.

Таким чином, історія в Л.Февра є "організуючою формою людського досвіду"¹⁰⁸. Кожне нове покоління істориків "організує", "конструює" своє минуле (Кант, Віндельбанд, Ріккерт). "Конструює", "спрощує", до певної міри "спотворює". Як відзначив біограф Л.Февра Г.-Д.Манн, усвідомлення цього Л.Февром було "одним з найдорожчих його переконань", переконаний у тому, що об'єкт історика, об'єкт соціолога або вченого є створений об'єкт¹⁰⁹. За цим переконанням Л.Февра стояло розуміння глибокої специфічності наук про культуру, надзвичайної складності тієї істини, що вони добувають, істини, що відноситься стільки ж до минулого, скільки й до сьогодення. Не можна не погодитися з А.Я.Гуревичем, що Л.Февр і М.Блок уводили "в історичне розуміння принцип релятивізму". У радянській історіографії давно відзначався цей факт, у тому числі й автором цих рядків, однак, нині йому дана інша оцінка*. А.Я.Гуревич пише, що "релятивізму не варто страшитися" і "бачити в ньому ознаки кризи історичної думки". Із часу відкриття теорії відносності А.Ейнштейна була усвідомлена "одна з таємниць" не тільки фізики, але й "сучасної культури в цілому" – таємниця відносності наших знань про минуле, про їхні зміни в міру того, як "загальний погляд на ту або іншу епоху змінюється відповідно до картини світу, яку поділяє нове покоління істориків"¹¹⁰.

Історик має справу з "мислячим і суб'єктом, що почуває, минулого, а історична наука в цілому має своїм об'єктом "людський дух"¹, її факти – це "психічні реальності"¹¹². Цим пояснюється глибока специфічність наук про культуру, конституювана баденською школою. Розуміння "тісної взаємозалежності фактів всіх порядків, які формують дану цивілізацію"¹⁶³, обумовило постановку засновниками "Анналів" проблеми вивчення ментальності людей минулих епох, як необхідної умови розуміння й цих епох, і сучасності. Праця, яка здійснюється з метою вивчення ментальності, – це праця, якій "неявно зіставляються дві картини світу – картина світу історика, виходячи з якої він проводить дослідження, і бачення світу людьми досліджуваної епохи"¹¹⁴. Це допомагає зрозуміти, осмислити, пояснити мотивацію їхньої поведінки, в якій, зрештою, найтісніше переплетені матеріальне й ідеальне; протиставлення цих сфер у закінченій метафізичній формі бере свій початок у марксизмі й веде до значного спрощення

* Цю точку зору висловив Б.Г.Могильницький. Див: *Новая и новейшая история*. – 1993. – №5. – С. 3.

дійсності. Марксистському розумінню історії суспільства як історії боротьби протилежних класів, історії філософії як боротьби матеріалізму й ідеалізму, об'єктивно протистоїть анналістська ідея тотальності, глобальності предмета історії, визнання необхідності вивчення ментальності як сфери, в якій втілена нероздільна єдність всіх складових елементів історичного процесу – як матеріальних, так і ідеальних¹¹⁵. Про це писали Г.Д.Манн і Р.Шарт'є. Вони відзначили ключову ідею Л.Февра про те, що "цивілізація організує своїм специфічним чином різні елементи, які її складають, і саме цей її устрій визначає для її членів набір можливого з реально існуючого".¹¹⁶

3. Висновки російської і французької історіографії 20–40-х рр. ХХ ст. щодо проблем Французької революції у світлі сучасних дискусій

Л.Февр і М.Блок не займалися проблемами Французької революції. Вивчення Ф.Броделем економіки Франції XV–XVIII ст. лише логічно виводило його читачів на розуміння механізмів функціонування Старого порядку і його кризи в передреволюційний період.

У II пол. 60-х рр. ХХ ст. до керівництва "Анналами" прийшли нові діячі, такі як Е.Леруа Ладюрі, Ж.Ле Гофф, М.Ферро, Ф.Фюре й ін. Третє покоління школи впритул зайнялося переглядом історіографічних концепцій революції 1789 р. Перш ніж буде розглянуте питання про сутність цього перегляду й тих наслідків, які він мав для формування сучасних наукових уявлень про Французьку революцію, необхідно, на наш погляд, зробити деякі зауваження загального характеру.

Визначаючи нинішню історіографічну ситуацію, Ж.Ле Гофф у доповіді, представленій на вже згадувану міжнародну Московську конференцію (1989), говорив про такий сучасний феномен як "histoire nouvelle" або "nouvelle histoire". У вузькому значенні слова цей феномен був позначений ним як орієнтація праць останніх двадцяти років, а в широкому – як оновлення історичного знання, пов'язане з виникненням школи "Анналів" у 1929 р. Від цього терміну "histoire nouvelle" і походить назва нової історіографічної течії – модернізму.

Ю.М.Афанасьєв відзначив, що крім "нової історичної науки", що йде від Л.Февра, М.Блока до Ф.Броделя, до перетворення школи "Анналів" у панівний напрямок французької історіографії, існують, "марксистська історична школа", "течія істориків-ерудитів, які продовжують розробляти традиційні сюжети з царини політичної історії"; в окрему школу ним виділені учні і послідовники П.Ренувена, спеціалісти з історії міжнародних

відносин, і в особливу школу – історики на чолі з Р.Муньє, які вивчають "соціальні структури і народні рухи в Новий час"¹¹⁸. Провідним напрямком французької історіографії – з цим згодні і французькі, і російські фахівці – протягом майже семи десятиків років, виникає "нова історична наука". Під впливом цього потужного історіографічного руху ХХ ст. змінювався зміст й інших напрямків французької історіографії.

Після Другої світової війни продовжив роботу з дослідження міжнародних відносин П.Ренувен. У співавторстві з учнем, відомим істориком Ж.-Б.Дюро-зелем, французький учений підготував теоретичну працю "L'introduction à l'histoire des relations internationales" (Paris, 1964), у якій виклав своє розуміння впливу на міжнародне життя "глибинних факторів" – економічного, демографічного, географічного й фактора соціальної психології. Оновлені погляди П.Ренувена на предмет і методи історичного дослідження* втілювалися в колективних багатотомних працях з історії міжнародних відносин, у тому числі й періоду Французької революції, створенням яких він керував¹¹⁹.

Марксистська історична школа в післявоєнний період значно зміцнила свої позиції. Проблема Французької революції була пріоритетною в її дослідженнях. Головну роль у марксистській історіографії Французької революції грав видний історик-комуніст А.Собуль (1914–1981).

Не можна не відзначити його визначального внеску в оформлення класичної історіографії Французької революції, основні риси якої склалися в довоєнний період.

А.Собуль був автором фундаментальних праць з історії революції. Його новаторське зусилля мало на меті дослідження рухів паризьких санкюлотів у період якобінської диктатури, з'ясування їхнього соціального складу, суперечливості політичних і соціальних устремлінь, складності й неоднозначності відносин з якобінською владою. Незійшовшись у поглядах з А.З.Манфредом, В.М.Даліним і багатьма іншими радянськими фахівцями,

* У кандидатській дисертації автора, захищеній у 1970 р., і в ряді її публікацій була розглянута еволюція дослідницьких принципів П.Ренувена. Див.: Таран Л.В. Критика трактування П'єром Ренувеном причин Першої світової війни // Тези доповідей на ХХ наукову конференцію. Кафедра історії КІРС. – Ужгород, 1966; ІІ ж. Деякі питання французької буржуазної історіографії та творчий шлях П'єра Ренувена // Український історичний журнал. – 1970. – №2; ІІ ж. П'єр Ренувен як історик міжнародних відносин // Питання нової та новітньої історії. – Вип. 2 – К., 1970. Idem. Pierre Renouvin // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1975. – №7; ІІ ж. П'єр Ренувен про роль економічного фактора в міжнародних відносинах // Вісник Київського університету: історичні науки. – Вип. 25. – К., 1983. ІІ ж. Французька історіографія... – С. 76–96.

він уважав соціальною основою якобінської диктатури революційну буржуазію. У працях французького історика обґрунтовувалася теза, згідно з якою санкюлоти, тобто плебс і дрібна буржуазія, їхні вожді – ебертисти й "скажені", були зародком революційно-демократичної диктатури, що перебуває на більш високому рівні демократизму, чим "чисто буржуазна якобінська диктатура"¹²⁰.

А.Собуль і інші французькі марксистські історики відстоювали класичні концепції французької революції: тези про її закономірність, історичне значення як рубіж між середньовіччям і новою історією.

Особливу увагу вони звертали на феодальну експлуатацію французького села й захищали положення про незавершеність аграрної революції з огляду радикальних, зрівняльних вимог селянства.

Висновки марксистських істориків щодо проблеми співвідношення реформаторства освіченого абсолютизму й тих перетворень, які здійснила революція, "працювали" у тім же плані.

А.Собуль проводив чітке розрізнення між "республікою народу", "республікою II року..." і "республікою нотаблів, що зародилася в 1795 р., але залишалася під різними найменуваннями, формою правління у Франції протягом більшої частини XIX ст."¹²¹, що також вписувалося в класичну концепцію революції.

Концепції А.Собуля вплинули й на російську історіографію Французької революції, що відбилося в працях професора Ленінградського університету В.Г.Ревуненкова. Із середини 1960-х років учений почав переглядати класичну концепцію якобінської диктатури. Він уважав, що в Конвенті панували угруповання, які виражали інтереси великої й середньої буржуазії, що діячі якобінізму були виразниками їхніх інтересів, а представниками інтересів народних низів виступали Паризька комуна та її секції¹²².

В.М.Ревуненков уперше в російській історіографії осмислив "у теоретичному плані" і фактологічно проблему якобінського терору, знов-таки використавши проведеній А.Собулем аналіз соціально-класової природи санкюлотської, дрібнобуржуазної маси.

Учений захищав положення про те, що терор якобінців "дисциплінував" і народний рух, його не можна ідеалізувати, замовчуючи тіньові сторони: він був спрямований не тільки проти роялістсько-жірондистської контрреволюції, а й придушував виступи радикальних плебейських елементів¹²³. Ця теза відстоювалася вченим у роботах початку 80-х років.

У двох книгах "Нарисів з історії Великої французької революції"¹²⁴ ленінградський професор повертався до тієї історичної традиції в російській

(і радянській) історіографії – традиції М.І.Карєєва, згідно з якою хронологічні рамки революції охоплювали 1789–1799, а не 1789–1794 рр. – останнє відбилося в радянських узагальнюючих роботах з історії революції й не було характерним для всієї марксистської історіографії. В.Г.Ревуненков опирався на висновки не тільки А.Собуля, а й В.Маркова, В.Блоса та інших дослідників, що виділяли дві фази революційного періоду: висхідну – від 14 липня 1789 р. до 9 термідора 1794 р. і нисхідну – від 9 термідора 1794 р. до 18 брюмера 1799 р. Цю точку зору поділяв і К.О.Джеджула¹²⁵. Вважається, що праці В.Г.Ревуненкова можна розглядати як перехідний етап між класичним і сучасним трактуванням революції.

Класична історіографія революції стала зазнавати критики американських, англійських і французьких істориків ще в 1850-і рр., коли увагу дослідників було звернено "на число й одночасність революційних рухів наприкінці XVIII ст." у різних країнах Європи й США. Історики заговорили про першу всесвітню революцію й про Французьку революцію, як про "революційне потрясіння, загальне для Європи й Америки"¹²⁶; про це писав Р.Р.Палмер у 1954 р. у книзі "The World Revolution of the West. 1763–1801" і в 1956 р. – Ж.Годшо в книзі "La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le Monde. 1789–1799" (2 vol.)

Однак справжня "ревiзiя" Французької революції була зроблена в 1960–70-і рр. істориками школи "Анналів", і насамперед Ф.Фюре в роботі "Penser la Révolution française" (Paris, 1978) й інших його працях. Він був підтриманий колегами – Е.Леруа Ладюрі, який "переглядав" американську революцію, і М.Ферро, що переосмислював "більшовицький переворот".

Французькі й американські вчені наполягають на невідповідності Французької революції поняттю "буржуазна революція", тобто ставлять під сумнів можливість визначення її як буржуазної в класовому сенсі слова¹²⁷. При цьому американський соціолог Б.Мур вважає, що революція мала не вузько буржуазний, а селянський і макросоціальний характер. У працях "ревiзiонiстiв" наполегливо проводилася думка про те, що революція не означала категоричного розриву зі Старим порядком; у ході її взяла верх тенденція наступності суспільного розвитку, а біля керма державного правління відбулася "зміна варті", у результаті чого головним позитивним підсумком революції було торжество нових політичних принципів, які були передбачені "Декларацією прав людини і громадянина"* . Президент Франції

* Нині до цієї точки зору наближається С.Б.Черняк, уважаючи, що революція виникає завжди як результат зіткнення "капіталістичного сектора економіки з урядом, частіше з кардинальних, але політичних" питань. Див.: Черняк Е.Б. Цивілізація и революція // Новая й новейшая история. – 1993. – №4. – С. 58–60.

Ф.Міттеран, виступаючи в Сорбонні, визнав за необхідне заявити: "Без розриву зі Старим порядком, яким ознаменувалася революція, наша країна не стала б батьківщиною прав людини"¹²⁸.

У ході полеміки по-новому було поставлене питання про класи, соціальну структуру французького суспільства XVIII ст.: звернено увагу на динаміку формування ділової буржуазії, на те, що буржуазія, що входила в революцію й вийшла із неї, мала різні якісні характеристики. Перегляду піддалася роль дворянства напередодні й у ході революції. Зіставляючи шлях реформаторських перетворень соціально-економічного й політичного ладу в США, проведених у др. пол. XVIII ст., і підсумки Французької революції, що виразилися в закріпленні економічно консервативного (А.В.Адо), селянського шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві, який лише через багато десятиліть, унаслідок болісних (насамперед для самих селян) мутацій вивів Францію на стовпову дорогу цивілізації, "ревізіоністи" рішуче висловилися на користь першого. Історики-"ревізіоністи" звернули увагу на ціну, яку заплатила Франція за перетворення своїх підвалин шляхом революції: багаторічний економічний занепад¹²⁹ (ця проблема залишається спірною й дебати навколо неї тривають); кров, пролита в період якобінського терору. Вони прийшли до загального висновку, що заперечує необхідність революційних потрясінь для корінних перетворень суспільства, сформувавши негативне ставлення до якобінізму й Робесп'єра.

Сучасна епоха бурхливих політичних і суспільних змін у житті країн СНД надала історикам унікальну можливість переглядати, уточнювати свої концепції й погляди, зважаючи на світовий рівень розвитку історіографії. Історики Французької революції не залишилися осторонь від цього процесу, у тому числі й тому, що в ході передовілейних дискусій уже змушені були відповідати на виклики немарксистської історіографії. Було б перебільшенням стверджувати, що полеміка між марксистськими й немарксистськими істориками відразу носила конструктивний характер¹³⁰.

Розуміння феномена цієї революції було піднято на якісно новий щабель історизму завдяки новому рівню культури, свободі наукових дискусій, для істориків Росії й, як наслідок, можливості виявити більшу лояльність стосовно суджень опонентів, можливості не враховувати офіційних трактувань проблем революції, критикувати марксизм¹³¹.

І все-таки було б несправедливим не відзначити, що в марксистській критиці "ревізіоністів" навіть з самого початку були присутні і конструктив-

ні елементи. До числа таких можна віднести аргументи А.Собуля, А.В.Адо, Ю.М.Афанасьєва¹³², що звертали увагу на те, що "ревізіоністи" опираються не на дослідницькі роботи, не на джерела, а на праці історіографічного характеру, на матеріали спеціальної літератури, в яких концентрується увага на складних проблемах, на аспектах, що одержали нове, нетрадиційне висвітлення, на "болючих точках" історії й історіографії революції.

На неконструктивні елементи марксистської критики звернув увагу історик А.І.Фурсов, який здійснив нову спробу зіставити формаційні й цивілізаційні джерела Французької революції. Він вважає, що марксистська історіографія сама грішила спрощеним класовим підходом, вульгаризацією марксистського методу дослідження такого феномена, як революція. Підкреслюючи думку К.Маркса про те, що клас, який робить революцію, повинен представити свій інтерес – як позитивний інтерес суспільства в цілому, А.І.Фурсов зробив справедливий висновок про "антропологічну по суті і міжкласову за функцією характеристику революційної діяльності класу, що вершить революцію"¹³³, яка міститься в цій марксистській тезі. Історик справедливо відзначив, що в нашій історіографії розробка таких підходів до феномена Французької революції (й інших революцій) стримується невивченістю таких категорій: формації, укладу, "держава й революція", ідеологія, класи; тим часом як західні немарксистські вчені їх активно дебатують і у зв'язку з цим "обійшли нас як мінімум евристично"¹³⁴.

У ході полеміки було звернено увагу на необхідність вивчення перехідної епохи від феодалізму до капіталізму й місця в ній Французької революції. Як відзначалося вище, в американській і французькій історіографії ця проблема дебатується давно, правда, під трохи іншим кутом зору. Ж.Годшо, що дав спеціальний огляд літератури з проблем перехідної епохи, починає її родовід з Барнава (1793), який уважав, що існувала "європейська революція", О.Конта, що в ХІХ ст. говорив про "східну революцію", Ж.Жореса, який писав про європейську революцію, що досягла свого "вищого рівня у Франції". Сам Ж.Годшо, характеризуючи свої праці й праці Роберта Палмера, присвячені обґрунтуванню гіпотези спільності більшості революцій, що спалахнули в західному світі з 1770 до 1815 рр., вказує на розходження в підходах до проблеми: "Намагаючись установити загальні причини цих одночасних революцій, я наголошую на "повільні й глибокі течії", на занепад "феодального" ладу, на зміни соціальних структур, викликані, особливо, бурхливим ростом народонаселення. Роберт Палмер, навпаки, наполягає на важливості боротьби ідей, на філософській пропаганді, на

політичному протиборстві між законно встановленою владою... вимогами деяких свобод, і государями, які, прагнучи до необмеженої влади, намагаються їх скасувати"¹³⁵.

Д.Робен, історик, що зробила перехід від марксизму до немарксистських методологічних принципів, запропонувала вважати Французьку революцію рубежем перехідної епохи, початковий період якої визначила XIV–XV ст., а кінець – утворенням III Республіки у Франції.

У ході жвавих дискусій, у яких брали участь О.Л.Нарочницький, М.А.Барг, Є.Б.Черняк, В.Н.Малов та інші вчені, була визнана надзвичайна евристична цінність категорії "перехідна епоха", запропоновані Д.Робен хронологічні межі епохи прийняті не були. О.Л.Нарочницький уважав, що перехідна епоха для Франції охоплює період від XVI ст. до 1860-х років і виникнення III Республіки¹³⁶. Останнім часом з'явилися серйозні праці М.А.Барга і Є.Б.Черняка про великі соціальні революції XVII–XVIII ст., досліджувані в контексті всесвітньо-історичної епохи переходу від середньовіччя до капіталізму, але не відокремлено, як у попередній марксистській історіографії¹³⁷. Дослідники уточнили й переосмислили роль і значення Англійської й Французької революцій, зробивши ряд новаторських висновків. Зокрема, вони вважають, що країною класичного переходу від феодальної формації до капіталістичного може бути визнана Англія, Франція, на цю роль претендувати не може¹³⁸.

Піддавши аналізу вперше в історіографії названу так "класичною" Англійську революцію, виявивши її класичні й некласичні риси, особливості, наслідки, М.А.Барг і Є.Б.Черняк дали характеристику Французької революції в зіставленні її з іншими ранніми буржуазними революціями. Ця характеристика враховує й розвиває висновки радянської марксистської історіографії 20-х рр. XX ст., що вперше звернула увагу на мануфактурну стадію розвитку капіталізму. Дослідники прийшли до такого висновку: Французька революція є класичною революцією мануфактурного періоду розвитку капіталізму, як і всі ранні буржуазні революції. У Франції, як і в більшості європейських країн, мануфактурний капіталізм був "лише капіталістичним укладом у межах феодального суспільства", яке ставало перешкодою розгортанню промислової революції й власному прогресу¹⁴⁰. Тому класичний шлях розвитку феодалізму у Франції не сприяв, а перешкоджав "класичній" буржуазній революції, яка, у свою чергу, не "забезпечувала" класичного шляху розвитку капіталізму.

Відзначивши особливості колоніальної системи, системи державних позик, податкової й протекціоністської системи, зовнішні умови, характерні

ознаки складання ринку після перемоги Англійської революції, відзначивши попередні революційні перевороти в торгівлі, фінансах, транспорті, зрушення в сфері соціальної, політичній й ідеологічній, автори визначили етапи розвитку мануфактури, відзначивши, що останній етап припадає на перші дві третини XVIII ст.¹⁴¹ Співіснування феодалізму й мануфактурного капіталізму обумовило їхнє економічне змагання й боротьбу двох соціальних систем, що знаходило відображення в ідеології Просвітництва¹⁴².

М.А.Барг і Є.Б.Черняк відзначили, що головна особливість економічного розвитку Європи в XVIII ст. полягала в тому, що "на континентальному рівні вона переживала постреволюційний період, а на регіональному й національному рівнях, у більшості випадків, ще дореволюційний етап перехідної епохи"¹⁴³. Останнє відносилось до Франції, де мануфактура досягла такого ступеня зрілості, що вступила в конфлікт із феодальним ладом¹⁴⁴.

Автори докладно досліджували проблему криз епохи мануфактурного капіталізму, у тому числі, опираючись на погляди Е.Лабрусса, згідно з якими "більш короткі етапи підйому й кризи зумовлювалися чергуванням урожайного й неурожайного років". Однак дослідники відзначили, що цей вплив "природних факторів" "здійснювався в рамках соціально-економічних закономірностей, які зумовлювали найбільш глибокі причини криз"¹⁴⁵. Ці глибокі причини вони шукають, відповідно до марксизму, у протиріччі між суспільним характером виробництва й приватнокапіталістичною формою привласнення, а у межах однієї країни – у взаємодії різних устроїв, що "створювало внутрішні причини криз"¹⁴⁶.

У праці М.А.Барга й Є.Б.Черняка "Великие социальные революции..." всебічно вивчені особливості складання й функціонування світового ринку, його стадій, структури, основних показників розвитку, які характеризують ступінь залучення національних економік у міжнародний обмін, ступінь волі конкуренції на світовому ринку, співвідношення промислового й торговельного капіталу, ступінь розвитку інфраструктури світової торгівлі, швидкості обігу й централізації капіталів, залучених у міжнародний обмін, розвиток кредитно-грошової системи. У ході з'ясування цих проблем учені використовували висновки Ф.Броделя¹⁴⁷ щодо темпів росту в XVIII ст. французької й англійської промисловості – найважливішого показника, що свідчить про механізм розвитку передреволюційних криз, що мали різні наслідки для Англії, де вони сприяли зміцненню великої машинної індустрії за рахунок ремесла й мануфактури, і для Франції, де "кризи ставили

додаткові перешкоди розвитку капіталістичного устрою, загострювали несумісність цього розвитку з подальшим існуванням старого порядку"¹⁴⁸.

Визначивши Французьку революцію як внутрішньоформаційну у світовому масштабі, міжформаційну та міжстадіальну для Франції, М.А.Барг і Є.Б.Черняк зробили висновок про те, що вся перехідна епоха перебуває в полі тяжіння двох великих революцій і це, зокрема, знаходило вираження в "ступені розвитку революційних класів та їхньої ідеології"¹⁴⁹. Революційний клас буржуазії досліджується ними в плані внутрішньої структури, що є ієрархією "революційності" усередині цього класу; ця ієрархія вміщала "Гору" і "Жиронду"¹⁵⁰.

Аналіз внутрішньої структури буржуазії кінця XVIII – I пол. XIX ст. був продовжений істориком А.В.Ревякіним, який вважає, що в цей період глибоких структурних змін способу виробництва, які йшли, згідно з К.Марксом, двома шляхами в умовах поширення капіталізму "ушир", народжувалися "два основних типи капіталістичних підприємців – виробник-промисловець й торгівець-промисловець"¹⁵¹. Російський історик погоджувався із французьким дослідником Л.Бержероном¹⁵², що прийшов до висновку про дуальність цього типу капіталіста, здатного, залежно від обставин, "прийняти вигляд рантьє, аристократизуватися й відтворювати "архаїчну модель поведінки буржуазії Старого порядку", що надавала перевагу спекулятивній наживі й земельній ренті, а не "продуктивним інвестиціям", або, навпаки, заснувати династії промислової буржуазії". Цими обставинами й пояснюється тернистий і довгий "шлях промислової буржуазії до влади й тривалість епохи міжформаційного переходу, що є нині загальноновизнаним положенням наукової історіографії революції"¹⁵³.

М.А.Барг і Є.Б.Черняк зуміли по-новому висвітлити її традиційне – селянське питання революції, висловивши думку, що боротьбу селянства в рамках французького абсолютизму не можна кваліфікувати як класичне явище¹⁵⁴. Дослідники справедливо вказали на те, що країна не знала "жодного великого власне селянського повстання", і в ній до Французької революції "немає жодного приклада" розробки програми селянської антифеодальної революції"¹⁵⁵. У період революції членування селянства "мало відрізнялося від типу диференціації цього ж класу на ґрунті феодальних відносин", "панування феодальних відносин у селі залишалося визначальним фактором її життя", тому майнові градації усередині селянства припускали його загальнокласову солідарність у боротьбі з феодалізмом¹⁵⁶. Буржуазна й селянська революційність, таким чином, відповідно до представленого ана-

лізу, мала глибокі соціальні коріння: обидва типи революційності доповнювали один одного. "Політична зрілість буржуазії настільки ж перевершувала політичну свідомість селянства, наскільки революційна енергія останнього перевершувала сміливість і рішучість буржуазії в боротьбі". Тому буржуазія зіграла вирішальну роль на початку революції, а селяни й міські "низи" – у завоюванні її перемоги¹⁵⁷.

Таким чином, у працях істориків А.В.Адо, М.А.Барга, Є.Б.Черняка, А.В.Ревякіна, Є.М.Кожокіна¹⁵⁸ на новому документальному й евристичному рівні була розвинена й аргументована проблема соціальних рухів революційної епохи, у тому числі й з урахуванням досягнень немарксистської історіографії. Сутність цього перегляду показує, що автори не розділяють переконання Ф.Фюре в тім, що "революційний вибух 1789 року не був породжений економічними й класовими протиріччями. Його джерело – політична динаміка".¹⁵⁹

У працях істориків школи А.В.Адо – Л.В.Піменової¹⁶⁰ і Є.Л.Лебедевої¹⁶¹ перегляду піддавалася роль дворянства напередодні революції, була виявлена його неоднорідність, звернено увагу на те, що частина дворян підтримувала ідеї Просвітництва, вона формувала ту інтелектуальну еліту, що підготувала революцію ідейно й примкнула до неї.

Сучасна російська історіографія переосмислила не тільки сутність глибинних революційних процесів, а й класичні концепції революції 1789 р. Є.Б.Черняк у доповіді "1794 рік: актуальні проблеми дослідження Французької революції"¹⁶², на засіданні вченої ради Інституту загальної історії 5 липня 1988 р. дав оцінку марксистської історіографії Французької революції, починаючи з 20-х рр. При цьому справедливо відзначив необхідність насамперед переосмислити 1794 р. – початок Термідора – щоб не затемнити "весь образ революції". Уперше в марксистській історіографії в цій доповіді була висловлена думка, що "Термідор був формою відмови буржуазії від того, що заважало "нормальному" капіталістичному розвитку"¹⁶³. Уперше було підкреслене значення в цілому подань про історію Французької революції для історії СРСР: Французька революція залишалася еталоном для порівняння й оцінки подій вітчизняної історії. Тому з початку 30-х рр. ХХ ст. її образ "доповнився рядом директивних вказівок, що містили обов'язкове офіційне трактування її історії...". Марксистська закордонна історіографія також не уникла відбитка офіційних трактувань.

Автор доповіді виділив три тенденції, що впливали на марксистську історіографію соціальних революцій нового часу у 1930–50-і рр. й пізніше –

прагнення "міряти буржуазні революції, у тому числі й ранні, мірками революцій пролетарських"... "абсолютизація самого стану революції як вищої цінності навіть після рішення нею історично можливих завдань..."; – "...абсолютизація прогресивного значення плебейських методів рішення завдань буржуазної революції"¹⁶⁴.

Акцентувавши увагу на проблемі реально досяжного для ранніх буржуазних революцій, Є.Б.Черняк дійшов висновку, що "до кінця 1793 р. революція досягла всього, що було історично можливим" у поваленні феодалізму, рішення соціально-політичних проблем, перемоги над зовнішніми й внутрішніми ворогами. Розглянувши три реально існуючі альтернативи історичного розвитку Франції – у короткостроковій перспективі – у випадку перемоги робесп'єристського угруповання – "якобінського центру", лівих якобінців – ебертистів і керівників Клубу кордельєрів, – дантонистського угруповання, – історик, таким чином, зміщає центр ваги відомої суперечки про природу якобінської диктатури¹⁶⁵ і констатує глибоку нечесність терору 1794 р., його виродження (що підтверджується даними досліджень П.А.Кропоткіна й В.Г.Ревуненкова, які свідчать про масові страти представників третього стану¹⁶⁶), а також те, що Робесп'єр нічого не міг запропонувати жодному класу Франції після перемоги над інтервентами.

Автор критикує Матьєзовський культ Робесп'єра, вважає, що з ним необхідно покінчити, покінчити з тим положенням, що цей революціонер виявився поза критикою й то лише "почасти з вини істориків"; вважає неправомірними спроби А.Матьєза й інших лівих істориків розірвати зв'язок між Непідкупним і пароксизмами терору¹⁶⁷. Точка зору Є.Б.Черняка близька концепції Ф.Фюре, а також французького історика початку ХХ ст. О.Кошена, погляди якого аналізувалися А.В.Чудиновим¹⁶⁸. Є.Б.Черняк піддає перегляду традиційний для класичної історіографії погляд на 9 термідора, вважає несправедливим представляти "нібито – лівими" лівих термідоріанців, оскільки в їхню програму "входило зведення до можливого мінімуму історично неминучого відступу революції"¹⁶⁹. Історик переглядає традиційно позитивне для марксистської й взагалі лівої історіографії відношення до виступів народних низів, вважає, що, навіть якби вони "досягли тимчасового успіху в 1794 р., це могло б призвести лише до негативного результату: до конфлікту з Конвентом, до повного розколу усередині сил, що підтримували якщо не якобінську республіку, то все-таки основні завоювання революції"¹⁷⁰.

Таким чином, Є.Б.Черняк дискутує не тільки з немарксистськими істориками, але й з марксистськими, такими, як А.Собуль і В.Г.Ревуненков, які думали, що плебс і дрібна буржуазія протистояли революційній буржуазії,

що становила соціальну базу якобінізму, і були єдиною силою, здатною рухати революцію шляхом історичного прогресу. Учений уперше в історіографії позитивно оцінює суть програми "дантонистів", що складалася "у встановленні "нормальної" буржуазної влади, уважає самого Дантона (героя А.Олара й III Республіки) втіленням тенденції до "створення максимально сприятливих умов для розвитку капіталізму при збереженні можливих при капіталізмі інститутів політичної демократії"¹⁷¹. Висловивши критичне відношення до зрівняльних вимог епохи революції, до плебейських методів боротьби, історик переглядає й позитивно оцінює потенціал лібералізму, що, відповідно до логіки представленого аналізу, виступає і як продовження, і як зняття ідеології просвітництва¹⁷². Цей аналіз переглядає відношення до лібералізму й "буржуазного радикалізму" тільки як до сили, що перешкоджала "складанню й посиленню революційної течії в робітничому русі", як до напрямку, який намагався "за допомогою реформ запобігти соціалістичній революції"¹⁷³. Отже, тут почата новаторська для російської історіографії спроба виявити позитивні аспекти лібералізму.

Загальний висновок ученого є логічним завершенням попереднього аналізу відомої формули К.Маркса про революції як локомотиви історії: революції виконували цю роль на тих етапах, коли "дійсно вели суспільство вперед"¹⁷⁴.

До всього вищевикладеного залишається додати зауваження загального характеру. Незважаючи на те, що класичне трактування революції 1789 р. піддалося сильному перегляду, марксистський напрямок в історіографії революції залишається авторитетною складовою частиною загальноісторичного руху у Франції. Ніколи не будучи у становищі офіційної історіографії, і розвиваючись поряд із найупливовішою школою ХХ ст. – школою "Анналів", цей напрямок був протягом всієї своєї історії більш відкритим для дискусій, уник багатьох слабкостей марксистської думки в нашій країні; французькі марксистки по-іншому ставили проблеми про соціально-класову природу якобінської диктатури і її відносини з народними низами (А.Собуль); вийшли за межі традиційної соціально-економічної проблематики й вивчали проблеми ментальності французького суспільства епохи революції (М.Вовель і ін.). І в російській історіографії революції 1789 рр., у ході третього етапу її розвитку, уже з'явилися роботи З.І.Іванової, Є.М.Кожокіна, Є.О.Обічкіної, присвячені дослідженню соціальної психології різних класів французького суспільства ХVIII ст. Напрямок дослідження, уперше накреслений Ж.Лефевром, має прихильників не тільки у Франції¹⁷⁵ і Росії¹⁷⁶, а й в інших країнах. Однак Є.І.Федосова, рецензуючи роботу польського історика Я.Башкевича з історії французької революційної

свідомості 1789–1794 р.¹⁷⁷, все-таки констатувала той факт, що цей сюжет залишається "слабко розробленим" і "недооціненим" істориками¹⁷⁸.

У цілому введення такої евристичної категорії, як ментальність, дало можливість історикам змінити кут зору на поведінку соціальної людини, суспільних груп, класів і навіть держав. Якщо до її появи в історіографії, починаючи з XVIII ст., панував раціоналізм, і рушійними силами історичного процесу вважалися матеріальні інтереси або ідейні переконання, то відтепер у такій же ролі виступили й соціально-психологічні фактори, що перебувають у тісному зв'язку зі структурними особливостями конкретних суспільств або цивілізацій. Уведення категорії "ментальність" дало можливість зв'язати соціальну й економічну історію з історією подій, пояснити, як у діяльності конкретної людини, у способі надавати нею змісту своїм діям, знаходить конкретне втілення спосіб виробництва, перетворюючись – у результаті відбиття в його свідомості матеріальних, ідейних і інших факторів – у раціональні або емоційні установки поведінки.

У зв'язку із цим про долю "російсько-української історичної школи" можна сказати таке: до 1960–70-х рр. вона вичерпала себе тому, що загальний підхід до аграрної історії й методи її дослідження, які не зв'язували соціально-економічні відносини із загальним розвитком, культурою й соціальною психологією, зжили себе. Кращі представники шкіл аграрної історії в Росії, Франції й у всьому світі пережили методологічну перебудову, а історики України – ні. Звернення істориків 1970-х рр. до нової проблематики для російської науки не було безпрецедентним: її методологічні пошуки в ХХ ст., були дуже непростими. Передчуття ідей школи "Анналів" відзначалося дослідниками в працях Л.П.Карсавіна з історії церкви й книгах П.М.Біццлі з історії культури, написаних на початку сторіччя; їхнє продовження після жовтня 1917 р. стало практично неможливим. Удруге в цьому ж напрямку рухалася думка М.М.Бахтіна, втілена в згаданій вище праці про народну сміхову культуру XVI ст, опублікованій лише в 60-х рр. ХХ ст., хоча написана вона була набагато раніше.

Чи стало звернення до проблем ментальності універсальним засобом вирішення корінних проблем методології історії? Аж ніяк. Ці важкі запитання не вирішені тому, що надзвичайно важко вловити загальний взаємозв'язок явищ, конкретно відтворити цілісну картину минулого. Французькі історики знову заговорили про кризу своєї науки; якщо не про кризу, то "критичний поворот", "переломний етап".

"На переломному етапі" перебуває й історична наука Росії й України. Учені цих країн своїми начальними завданнями вважають не тільки запов-

нення "чорних" або "білих" плям історії. Незважаючи на важливість цих завдань, їхнє вирішення не виведе історіографію з методологічних ускладнень. Перед російською й українською історичною наукою стоїть проблема природного входження у світовий історіографічний процес.

* * *

Тепер я прощаюся на сторінках цієї книги з проблематикою Великої французької революції. За В.А.Дунаєвським, другий етап розвитку радянської історіографії революції охоплює період з 40-х до 80-х рр. ХХ ст. у даній книзі йому не приділена спеціальна увага за таких причин: по-перше, 1920–30-х рр., як нами писалося вище, склалася класична концепція французької революції. Її особливості, причини появи цих особливостей, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, викладені на сторінках цієї книги. Ці особливості мали як методологічний, так і концептуальний характер. У другий період радянської історіографії революції 1789 р. вони розроблювалися, деталізувалися, поглиблювалися в працях блискучої плеяди радянських істориків – таких, як Є.В.Тарле, А.З.Манфред, В.М.Далін, В.П.Волгін, В.А.Дунаєвський, К.П.Добролюбський, В.С.Алексєєв-Попов, Б.Ф.Поршнев, А.В.Адо, Г.С.Кучеренко, М.А.Барг, І.Б.Черняк, К.О.Джуджула, Л.С.Гордон, В.Г.Ревуненков, Г.С.Черткова й багатьох інших. А.В.Гордон на сторінках "Одіссея" дав глибокий аналіз як загального, так і розбіжностей у поглядах радянських істориків Французької революції, пріоритетного сюжету для вітчизняної історіографії після 1917 р.¹⁷⁹ Майже з половиною перерахованих вище істориків, я мала особисті стосунки, одержували офіційні відгуки на свої дисертації, книги, статті, поради, чула критику на свою адресу, що допомагало мені тримати гідний рівень власних наукових досліджень. З В.М.Даліним листувалася з 1969 до 1985 рр. і завдяки йому познайомилася із німецькими відомими істориками – Вольтером Марковим і Герхардом Розенфельдом. Про кожного з перерахованих істориків можна було б писати спеціальне дослідження, або принаймні добротну статтю. По-друге, все ж-таки, головна мета цієї книги – не історіографія Великої французької революції, а еволюція теоретико-методологічних засад світової, в першу чергу, французької, а також російської, української, радянської, пострадянської історіографії. Тому, в останньому розділі ми не будемо торкатися проблем французької революції 1789 р., вважаємо, що вони вичерпані. Як поступово відбувалася ревізія класичної концепції революції і яким тепер є образ цієї великої історичної події, на попередніх сторінках написано достатньо. А от зміна теоретико-методологічних засад світової і української історіографії – це нескінченний процес, який, як і все в наші стрімкі часи, швидко розвивається, еволюціонує і потребує аналізу і уваги.

РОЗДІЛ V

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В СУЧАСНІЙ СВІТОВІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Розвиток історіографії є процесом зміни спокійних періодів періодами криз, коли вичерпується евристичний потенціал старих парадигм наукового знання і відбувається їх заміна новими методологічними парадигмами. І це, звичайно, є наслідком зміни соціальних та наукових умов розвитку історіографії. Коли я вперше 3 квітня 1997 р. заговорила про кризу сучасної української історіографії на засіданні Вченої ради інституту історії України НАН України, мені заперечували, називаючи нинішній стан науки історії "відродженням", "розквітом" її. Але це терміни поезії. Наукова термінологія – суворя річ, і період зміни парадигм в усьому світі називається кризою. Вона настала в історіографії країн світу і СРСР майже одночасно – з кінця 80-х рр.

Радянська, марксистська історіографія протягом усього свого існування займалася вивченням глобальних процесів, базисних. Дві основні метаморфози, які пережила світова історична наука ХХ ст. – звернення до вивчення ментальності та лінгвістичний поворот – можуть розглядатися як суттєві спроби показати дію надбудованої сфери, як "самостійної та рівноправної" підсистеми єдиної системи суспільно-історичного розвитку. Сутнісна характеристика формацій включала лише базисні ознаки, і тому сучасна філософська думка цілком справедливо вважає формаційний підхід методом типізації й періодизації, заснованим на комплексному і фундаментальному, але все ж таки особливому компоненті історичного розвитку¹.

Світова гуманітарна наука ХХ ст., не зв'язана марксистськими парадигмами, прагнула показати механізм взаємодії загального, особливого та одиничного, зв'язати в конкретно-історичному дослідженні дію фундаментальних компонентів історичного розвитку з дією конкретних людей.

Ментальність – "квітка науки ХХ століття" – пересунула акцент досліджень з центральної високої політики до периферії, повсякденності, залишила в тіні науку і звернулася до окультизму, підсвідомого, до історії "маленьких людей" у "великій історії"². Так сформувалася і стала профільною лінією досліджень "нова соціальна історія".

Англійський історик Т.Зельдін убачав завдання "нової соціальної історії" в тому, щоб стати всеохоплюючою – особистості, умонастроїв та

суспільства одночасно. Французький історик А.Буро на сторінках журналу "Аннали" виклав двоїсте бачення функції "нової соціальної історії". Це тотальна історія, що вивчає стосунки між об'єктами та між різними сферами історичного буття, або нове уявлення про співвідношення соціального цілого та його частини. На думку А.Буро, останню точку зору поділяли Л.Февр та М.Блок, для яких ментальність завжди була особливим кутом зору на "соціальне"³.

Відома книга М.Блока "Королі-цілителі" (1924), яка завжди вважалася одним із перших французьких досліджень з історії ментальності, нині кваліфікується як приклад соціальної історії середньовіччя, приклад нового бачення соціальної історії. Для М.Блока – медієвіста історія відносин землеволодіння, сеньйоріальної влади, форм селянської залежності та експлуатації ставала зрозумілою лише через тогочасну людську свідомість⁴.

Одним з найвідоміших сучасних соціальних істориків Англії є Е.П.Томпсон, який вважає себе марксистом, а на практиці далеко відійшов від ортодоксального марксизму. Широковідомою стала його книга "Становлення англійського робітничого класу" (1963). Про нетрадиційність підходів дослідника до соціальної історії свідчать навіть назви його статей: "Моральна економія нижчих верств англійського населення XVIII ст.", "Патріціанське суспільство, плебейська культура", "Англійське суспільство XVIII ст. Класова боротьба при відсутності класу?", "Rough music або англійська кошача музика", "Етнологія, антропологія, соціальна історія", "Час, трудова дисципліна і промисловий капіталізм" та ін.

Досліджуючи різні події і явища, що відбувалися в Англії XVIII ст., яке Е.П.Томпсон характеризує як епоху перемоги вільного ринкового господарства та переходу до індустріального суспільства, вчений показав ставлення людей до праці, часу, дисципліни, висвітлив, як змінювалися уявлення народних мас про те, що є законним і незаконним на ринку, на млині, у пекарні. Як змінювалися традиційні соціальні норми, а також уявлення про господарські функції і обов'язки деяких членів суспільства, зрештою, як зникли старі патерналістські моральні норми, "моральна економія бідноти" і на зміну благодійності, допомоги бідним висунулася вимога до них терпіти, працювати, вірувати, виявляти поміркованість⁵.

Під пером Е.П.Томпсона традиційна соціально-економічна історія змінювалася, набуваючи характеру історико-антропологічного дослідження.

Відомий історик школи "Анналів" Р.Шарт'є (його праці "Читачі та читачки у Франції старого режиму" та "Типи читання"), як історик менталь-

ності акцентує увагу на співвідношенні в духовному світі людини стереотипів пануючої культури (три чверті детермінізму) із її можливістю будувати власний внутрішній світ "(чверть [її] свободи)"⁶.

Таким чином, на протиположності більшості істориків, зосереджених на "владі звичаю", учений досліджує творчу здатність індивідууму відстояти свою частку свободи. Р.Шарт'є дає блискучі зразки аналізу того, як у суспільстві Старого порядку друкована продукція керувала розумом, впливала на форми суспільного життя, модифікувала стосунки влади. Він йшов до цього через дослідження проблеми конструювання читачем (наприклад, таким, як фріульський мельник Меноккьо) змісту прочитаного.

Немає необхідності розкривати всі нюанси поглядів Р.Шарт'є на співвідношення культурної і соціальної історії. Його основний висновок полягає в тому, що необхідно відмовитися від протиставлення незаперечної об'єктивності суспільних структур (у марксизмі – базис) відображеному світлу суб'єктивних уявлень (надбудова), тобто від структурного підходу феноменологічним демаршам, так би мовити, соціальної фізики і соціальної феноменології⁷.

Розуміння тісної взаємозалежності фактів, які формують дану цивілізацію, зумовило постановку істориками школи "Анналів" проблеми вивчення ментальності людей минулих епох як необхідної умови розуміння і цих епох, і сучасності. Праця, здійснена з метою вивчення ментальності – це праця співставлення двох картин світу – картини світу "історика, виходячи з якої він проводить дослідження, та бачення світу людьми епохи, що вивчається"⁸. Це допомагає зрозуміти, осмислити, пояснити мотивацію їхньої поведінки, в якій, зрештою найтісніше переплетено матеріальне й ідеальне; протиставлення цих сфер у закінченій метафізичній формі походить від марксизму та веде до значного спрощення дійсності.

Марксистському розумінню історії суспільства як історії боротьби протилежних класів, історії філософії як боротьби матеріалізму та ідеалізму об'єктивно протистоїть анналістська ідея тотальності, глобальності предмету історії, визнання вивчення ментальності як сфери, в якій утілена нероздільна єдність усіх елементів, що складають історичний процес – як матеріальних, так і ідеальних. Історія звернулася до вивчення поведінки людини в суспільстві, систем її світосприйняття, *mentalite* – останній термін був у Франції введений у науковий обіг Леві – Брюлем, а в історіографії – М.Блоком і Л.Февром в 20-х рр. ХХ ст., а в Росії – А.Я.Гуревичем у 1960-х рр. Він трактувався як "колективний зміст індивідуальної свідомості". До

розуміння і вивчення його рухалися одночасно семіотики, медієвісти, історики раннього нового часу. Це була по суті докорінна зміна відносно предмета знання про минуле, його методології. Все це вело до зміни ставлення до проблем епістемології історії, до джерел. Так, за останні 30–40 років сталося докорінне оновлення знання минулого, утвердилася історична антропологія, яка втілює в собі нове бачення предмета⁹. Такої точки зору дотримуються історики як близького, так і далекого зарубіжжя (А.Л.Гуревич, Г.Д.Манн, Р.Шартье та ін.)¹⁰. Вони переконані в тому, що проблема тотальної історії – це проблема сполучення спільного, особливого та одиничного. В антиномії спільного й особливого Л.Февр та М.Блок зробили свого часу вибір на користь спільного.

Л.Февр, М.Блок, Ф.Бродель мали протягом 60 років у Франції (і не лише у Франції) найвищий авторитет, численних прихильників, які створили величезну кількість праць. У них аналізувалися довготривалі процеси, великі соціальні структури, глобальні закономірності, що потребували формування серійних даних з історичних джерел; була написана історія великих людських мас, мовчазної більшості, середньої людини, масових уявлень. Такі самі підходи покладені в основу історії ментальності, яка висвітлювала масові уявлення, залишаючи осторонь індивідуальне.

З кінця 70-х рр. ХХ ст. в світовій історіографії відбувався критичний поворот, кризу переживав модернізм. У цей час в Італії склався такий сучасний варіант соціальної історії, як мікроісторія, представлена Дж.Леві, К.Гінзбургом, К.Поні, Е.Гренді. Її витоками були деякі тенденції школи "Анналів". Дослідники виявили її зв'язок з такою течією, як французька історія "повсякденного життя". Разом з тим методологічні підходи італійців були підтримані французькими анналістами, серед яких особливо виділяють Ж.Ревеля та В.Лепеті¹¹.

Подібні до італійської мікроісторії школи існують у Німеччині, Англії, Австрії, Іспанії та Росії. Всі вони є проявами постмодерністського виклику.

Постмодернізм оформився наприкінці 60-х рр. ХХ ст. у працях французьких та американських письменників і вчених – Ж.Дерріда, М.Фуко, Р.Барта, П. де Мана, Х.Уайта, Х.Міллера. Він впливає на історіософію, як ми вже зазначали з кінця 70-х років, на історіографію – з 80–90-х років. Постмодерністська історіографія у Франції веде родовід від Л.Февра, М.Блока, Ф.Броделя. Як зазначав на Московській конференції 1989 р. Ж.Ле Гофф, на цьому етапі вона підтримувала діалог з економічною наукою та соціологією. З поч. 70-х рр. широко використовуючи концепцію менталь-

ності, вона шукала контакти з етнологією та антропологією¹². Але повторюся, це була історія довготривалих процесів, глобальних закономірностей, великих соціальних структур, а звідси і великих мас, мовчазної більшості, масових уявлень; аналіз індивідуального та суб'єктивного в історії залишався поза її увагою¹³.

Сутність нового повороту у французькій історіографії не одразу була помічена самими його творцями. Як пише Ю.Л.Безсмертний, коли він заговорив про цей поворот на Московській конференції 1989 р., його не зрозуміли лідери школи¹⁴. Тим часом для мікроісторії характерним було прагнення поєднати загальний погляд на певне історичне явище з аналізом дій його учасників, мотивацією їхньої поведінки, переживань тощо. Для мікроісторії предметом уваги ставали не структури і механізми, які поза будь-яку суб'єктивність начебто упорядковують соціальні відносини¹⁵, а поведінка в певному соціальному контексті родинних груп, сімей, індивідів, визнання за ними здатності шляхом прийняття нестандартних рішень щоразу по-своєму актуалізовувати ці структури¹⁶. Саме це оновлювало інтерес до біографії як відображення свідомого вибору, свободи дії суб'єкта в історії, можливості відтворити динамізм міжособистісних, сімейних, емоційних стосунків.

Одним з проявів постструктуралізму, постмодернізму в сучасній західній історіографії став вищезгаданий "лінгвістичний поворот", який розглядається як друга (після звернення до проблеми ментальності) величезна метаморфоза історичної науки ХХ ст. В основі "лінгвістичного повороту" лежать одвічні суперечки істориків про природу історичного пізнання, які розчарувалися в тому, що об'єктивне, раціональне дослідження дасть змогу розкрити справжній зміст історичних текстів. Мова є не інструментом пізнання світу, а є складовою частиною світу, історична реальність не є зовнішньою щодо пізнаючого суб'єкта, а конструюється мовною та дискурсивною практикою¹⁷.

Німецький історик У.Рауль вважає, що вся "надбудовна" сфера дискурсивно організована, маючи на увазі, що дискурс – це специфічний характер постановки проблем та набір методів їх вирішення. Наприклад, пише вчений, в історії науки про виникнення нового напрямку можна говорити тоді, коли складається властивий йому тип дискурсу¹⁸.

У межах постмодернізму поставлене під сумнів саме поняття історичної реальності, критерії вірогідності історичних джерел, традиційні, що беруть початок ще з епохи гуманізму, моделі розуміння й пізнання минулого. Адже

якщо історик шукає зв'язки всередині тієї реальності, яка організована мовою, лінгвістичними структурами, які входять у ті чи інші дискурси, то чи є різниця між фактом і вигадкою, що містить історичне джерело? Чи можливе досягнення об'єктивної істини історичною наукою?¹⁹.

Свого часу Ж.Ле Гофф був переконаний у тому, що оповідна історія є архаїзмом, який "остаточно вийшов з моди"²⁰. У межах "лінгвістичного повороту" теза про історію-розповідь здобула нове обґрунтування: після великої підготовчої роботи над джерелом, історик відбирає та групує факти відповідно до законів "інтриги", законів оповідання. Зміст історії-розповіді залежить від форми, риторики оповідання; мова, стиль викладу позначаються на інтерпретації історії не менше, ніж наукові та ідеологічні позиції автора²¹.

Постмодернізм якнайменш заслуговує звинувачення в тому, що є "... засобом самомилування, самоутвердження істориків"²². З одного боку, він повинен бути оцінений як поглиблене розуміння вченими опосередкованості природи пізнання, опосередкованості мовою. Це розуміння виводить на теорію середнього плану; про необхідність напрацювання таких теорій давно веде мову і світова і російська наука²³.

З другого боку, російський учений Л.М.Баткін слушно вважає, що "критика деструкціонізму", як і критика "позитивізму, структуралізму, М.Бахтіна" повинна вестися "... не як відторгнення їх, а як входження в блискучу і необхідну однобічність, в цілому будь-якої вартої методологічної позиції". Розмотування до кінця "можливостей і парадоксів" деструктивізму приводить до кордонів цього методу²⁴. Якщо є тільки тексти джерел, на підставі яких пишуться історичні тексти, то де сама історія? Примара її кінця знову – вкотре! – здається маячить на обрїях науки початку ХХІ ст. Критики деструктивізму заговорили про те, що в його межах можна звести саму історію нанівець, якщо немає різниці між текстом документу та історичним текстом. Але елементарний здоровий глузд протистоїть цьому. Від нескінченної суперечки про постмодернізм, пише анналіст П.Рікер, історики перейшли до питання небезпечного, але цілком конкретного: чи є текстом Холокост, Шоа? Чи доступний дискурсу світ Освенціма? – запитує Г.Штайнер.

У середині таких подій є кати, жертви, свідки. Що робити історичнику? Як писати історію? Як і класичні "Аннали" Л.Февра і М.Блока, "Аннали" 2000-х рр. пишуть: "історичнику належить розуміти, не звинувачуючи і не виправдовуючи"²⁵.

П.Рікер у книзі "Час і розповідь" (М.: – СПб, 2000. Гл. 1–2) запропонував вживати термін "репрезентування минулого", пояснюючи, що це

означає одночасно і "заміщення" (особа, яка заміщає монарха, не є сам монарх) і приблизність (намістник не рівний тому, кого заміщає)²⁶. Уважаючи таку інтенцію претензією на прорив, на рух уперед, П.Рікер знову ставить одвічне запитання, що стосується правдоподібності історичного тексту. І пропонує дві відповіді: 1) порівнювати потрібно два або кілька текстів. Той факт, що Французькій революції присвячено "цілу бібліотеку", говорить про бажання істориків якомога ближче підійти до оригіналу, самої події; 2) репрезентація минулого – це не проблема історії, а проблема пам'яті. Історичні конструкції є реконструкціями, тобто результатом інтенцій, претензій, побажань, а ступінь їхньої вірогідності залежить не від людської порядності історика, а від тих причин, за якими історик задає документу те чи інше запитання, виявляючи причину чи мотивацію вчинків, надає перевагу тій чи іншій мові²⁷.

Таким чином, "Аннали", як і раніше шукають метод написання історії, аби відповіді на запитання, як циркулювати між минулим, теперішнім і майбутнім.

Здійснюючи "наприкінці 80-х "критичний поворот", "Аннали" дійшли висновку, що історія повинна на рівних вести діалог із соціальними науками. Символічною в цьому розумінні є зміна назви журналу, який з 1989 р. називається "Аннали. Історія і соціальні науки". Жодна дисципліна не може претендувати на гегемонію в галузі соціальних наук. Міждисциплінарність стала рутинною практикою вчених, хоча розробка компоративного методу, який застосовується лише спорадично, як і раніше, залишається проблемою. Ментальності зараз закидають невизначеність, двозначність, багатозначність, одвічний компроміс із поняттям первісного мислення. Забути цю категорію допомагає міждисциплінарність, яка дозволить побачити речі з різних точок зору²⁸.

У світовій історіографії пройдені етапи і модернізму і постмодернізму, пройдені, щоб залишитися із сучасниками у кращій своїй частині. Від постмодернізму, від метафори суспільства, як тексту, нам залишилася уява про полісемію й активну участь читача у створенні змісту тексту. Від моделювання хоча б думка про те, що хороша історична книга – це система міцно зв'язаних між собою концепцій. Разом з тим книга – це не мініатюрне відображення реальності, а відображення структури, яка робить цю реальність більш-менш проникливою, залежно від вихідних гіпотез і прийнятих правил експерименту²⁹. Отже, як така, вона підлягає перегляду. Історія переписувалася і буде переписуватися. Сучасні "Аннали", так само, як і Л.Февр і М.Блок в 30–50-х рр. пишуть, що історія створює свій об'єкт вивчення.

Історики сучасності мають спільну думку в тому, що необхідно відмовитися від протиставлення мікро- й макроаналізу, і на підтвердження цього можна привести ще одне із сучасних визначень історії. Воно таке: "Процеси, в кордонах яких соціальні персонажі заново визначають устрій соціуму, відповідно до того, що вони мають намір зробити і що роблять, самі того не відаючи, і складають предмет історії"³⁰.

Незадовго до своєї кончини А.Я.Гуревич підкреслив гідну рису французької історіографії... "безперервна наступність історіографічної традиції і прихильність високим стандартам ремесла..."³¹. Як цього бракує українській історіографії! Бракує професійної гідності, інтелігентності, без якої не можливо увійти в новий контекст інтернаціоналізації історичного дослідження.

На наших очах складається пост-постмодернізм. Директор Будинку наук про людину, М.Емар, високо оцінив діяльність "Анналів", керованих Жаком – Івом Греньє. І М.Емар і Ж.І.Греньє* – це четверте покоління школи "Анналів".* У цілому ж, оскільки, як написано вище, в межах третього покоління школи "Анналів" сформувався модернізм, то поділ "Анналів" на покоління втрачає сенс. Школа стала невід'ємною і дуже впливовою частиною міжнародного історіографічного процесу.

Нещодавно, М.Емар висловив журналу докір. Він полягає в тому, що журнал не помітив такого нового явища, як археологічна революція, яка "зачепила ... методи дослідження, дозволила археології створити надзвичайно широку й різноманітну гаму джерел на базі образотворчого мистецтва і пам'яток архітектури, і на цій основі вивчати стародавні цивілізації, незалежно від того мали вони писемність чи ні?"³². Археологічною революцією був рішуче подоланий розрив між писемністю, наявністю письмових джерел і історією. Про законність такого підходу говорив іще Л.Февр у 30-х рр. ХХ ст. Завдяки цій новині "історичний час починається для істориків на 10 тис., а то і на 40 або 60 тис. років раніше"³³. Історики узяли до уваги джерела, які аналізуються зором і при цьому дають дослідникові безліч різноманітної інформації.

* Краматорський історик у своєму навчальному посібнику "Експериментальна історія: дослідницькі підходи та методи французької історичної школи "Анналів" (Краматорськ, 2007) марно обмежує існування школи "Анналів" ХХ століттям і трьома поколіннями. (Вказ. праця. – С. 6). Вже піднімається її п'яте покоління. Але нині відпала необхідність поділяти школу "Анналів" на покоління, тому що в рамках її третього покоління склався модернізм; потім настала черга постмодернізму і пост-постмодернізму. Школа "Анналів" є серйозною складовою частиною цих світових історіографічних течій.

Світова історична наука перебуває у безперервному пошуку, бо розуміє це як своє головне завдання. Його по-різному висловлювали, але постійно висловлювали історики різних шкіл і поколінь. А аналіз сучасного стану світової історіографії я закінчу висловом Ж.І.Гренє"..." будь-яке суспільство залежить від свого минулого і від своїх стосунків з ним"³³.

Що відбулося з українською історіографією за роки незалежності? Вона переживає кризу. Криза історії, як науки є результатом зміни соціальних умов її розвитку, коли підвищуються запити людей сьогодення до свого минулого, а також інтерес до історії інших народів і держав. Українська наука усе це, безумовно, переживає.

Сьогодні наявна криза марксистської парадигми, яка довгий час була єдино дозволеною методологією історії в СРСР, що виключало можливість творчої розробки соціологічної теорії Маркса з урахуванням загального розвитку філософії історії. Нині спеціалісти з далекого і близького зарубіжжя єдині в тому, що історія повинна писатися на підставі узагальнення численних поглядів та оцінок. Синтез теорій, підходів, методів і конкретно-наукових концепцій розглядається як органічний компонент розвитку науки³⁵. Сучасні вчені "низько вклоняються" позитивізму, марксизму, веберіанству, неокантіанству, структуралізму, досягненням школи "Анналів", кризі школи "Анналів", постмодернізму, не вважаючи це якимось вульгарним релятивізмом, а поділяючи переконання М.М.Бахтіна в тому, що "... не кожний правий по-своєму, а усі праві разом"³⁶.

Які ж з цих, зазначених російським ученим, етапів розвитку науки ХХ ст. пройшла українська історіографія? Гадаю, що на попередніх сторінках цієї книги відповідь зрозуміла. Можна навіть вказати на зміцнення позицій позитивізму в сучасній українській історіографії, оскільки в передмовах до своїх найновіших праць найвідоміші історики України – особливо попервах – закликали один одного "говорити правду" про минуле, запевняли у тому, що здобуття цієї правди залежить від чесного ставлення до джерел, вірили в те, що історичний факт видобувається шляхом прямого прочитування джерел. Як було вже сказано, Л.Февр був переконаний, що історичний факт є підсумком великої, кропіткої праці історика, результатом висунутих ним гіпотез і припущень. Зміст історичного джерела залежить не лише від минулого, але й від самого історика, його знань, ініціативи, вміння використати інструменти праці³⁷.

Кожне покоління істориків створює свій образ минулого і свідчення джерел оцінює відповідно до системи ціннісних орієнтацій своєї епохи (габітус). З часів неокантіанців таке ставлення до релятивізму істини в науці історії стало загальноновизнаним.

Понад сто років тому корифеї французької позитивістської історіографії Ш.-В.Ланглуа і Ш.Сеньобос, книги яких були настільними для російських і українських учених кін. XIX – поч. XX ст. писали: "Історія є уживання в діло документів". Одне з сучасних зважених визначень науки історії є таким: "Історія є однією з форм наукової практики, продукуючої знання, але модальності цієї практики залежать від зміни її технічних процедур, від примусів, які поміщають її в соціальне середовище та інститути знання, в яких вона здійснюється, а також від правил, які із необхідністю керують її написанням"³⁸.

За часів "перебудови", а особливо із здобуттям незалежності в Україні, як і в інших країнах СНД, умови праці історика суттєво змінилися: до наукового обігу були введені нові масиви джерел (хоч автор далекий від ідеалізації становища в цій сфері роботи науковців), побачили світ праці репресованих вітчизняних істориків, які десятиліттями перебували у спецсховищах, стали доступними замовчувані твори зарубіжних дослідників, було налагоджено творчий діалог із істориками діаспори. Однак, як слушно вказував один із найсерйозніших сучасних українознавців С.В.Кульчицький, історіографічна спадщина зупинилася на початку XX ст., а вади зарубіжної україністики багато в чому пояснюються її відокремленістю від архівів³⁹. Він вважає нагальним завданням української історіографії створення узагальнюючих праць з історії України на основі нових концептуальних засад. За останні роки з'явилися як індивідуальні, так і колективні монографії з різних проблем вітчизняної історії, в яких вона переосмислюється концептуально. Нині старше покоління дослідників використовуючи шанс, який дає вченому переломна епоха, одержало унікальну можливість переосмислити власну творчість, зважено оцінивши її.

Щодо переосмислення загальних підходів до своєї історії сучасна україністика здійснила справжній прорив. Якщо до останнього часу історія України розглядалася вітчизняними вченими під кутом зору відносин України з Росією, або як складова частина російської історії, то нині їхні зусилля спрямовані на розробку української історичної самоідентифікації та континенту українського історичного процесу. Відбувається природний процес зміни трактування тих проблем, які були пріоритетними для радянської історіографії⁴⁰, багато робиться й для заповнення лакун, відновлення замовчуваних сторінок, відродження навмисно "забутих" поста-

тей – і тут, природно, роботи в істориків України набагато більше, ніж у їх колег з Росії. Частково цим пояснюється захоплення українських істориків описовими позитивістськими методами. А взагалі, мені здається, що позитивізм невмирущий тому, що його парадигми на поверхні, доступні кожному, навіть школяру. Він і надалі ще буде утримувати свої позиції в історіографії, подійної, описової.

Про загальний стан сучасної української історіографії з різним ступенем глибини пишуть самі українські історики. Серед узагальнюючих праць треба відзначити дві: колективну монографію "Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми" (Львів, 2004), видану за редакцією Л.О.Зашкільняка та лекційний курс Я.Калакури "Українська історіографія" (Київ, 2004). Обидва автори – і їх численні прихильники – розуміють, що марксизм – серйозна сторінка в історії науки, відповідно до рівня історіографії ХІХ ст. оперував макрокатегоріями. Узявши від нього усе краще, українська історіографія повинна засвоїти здобутки світової, перед усім для того, щоб адекватно відтворити історію України в термінах і категоріях, напрацьованих світовою наукою з початку 30-х рр. ХХ ст. І в цьому плані не можна не дооцінювати внесок діаспорної історіографії, того ж О.Субтельного, якому шановний В.С.Кульчицький марно не залишає жодного шансу залишитись в історії науки⁴¹. О.Субтельний дав, крім того, перший синтез "всієї" української історії. Його книгою "Україна. Історія", яка кілька разів перевидавалася, зачитувалася вся Україна в роки "перебудови", бо перестала вірити своїм історикам. На нашу думку, доробок діаспорної історіографії потребує спеціального аналізу, все ж сьогодні зрозуміло, що вона дала блискучих дослідників, серед яких виділяються І.Лисяк-Рудницький та О.Пріцак. Перші розвідки, присвячені діаспорній історіографії, вже є⁴².

Здійснюються й спроби порушити питання про переосмислення загальних методологічних підходів до історії України, переоцінити те, що було напрацьовано в минулому. А це можливо зробити тільки засвоївши нові світові методологічні підходи до історії, нові категорії і поняття історії. Для всієї післярадянської гуманітарної науки – це найважливіша проблема, тому що і сьогодні більшість українських істориків працює на позитивістсько-марксистських парадигмах. Марксизм, як методологія і в Україні, і в світі слугував розвиткові науки, позитивно впливав на історіографічний процес. Творчий доробок української марксистської історіографії радянських часів ніколи не буде закреслено повністю. Зважено оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національний історіографічний процес означало б утримати позитивну частину нашої духовної спадщини в ХХ ст.,

зробити для українського менталітету те, що, на жаль, не змогли зробити для України її політики. Однак на сьогодні основним завданням світової, не лише української історіографії, є подолання і позитивізму, і марксизму на шляхах методологічного плюралізму. Це зумовлює необхідність творчої мутації української науки історії. Лише це дасть можливість по-новому висвітлити як історичний шлях України в цілому, так і окремі його компоненти.

У контексті сказаного постає проблема пошуку критеріїв історичного синтезу, перетворення науки історії з такої, якій у радянські часи приписано засвоювати істини історичного матеріалізму і політичної економії в самостійну науку, з правом розвивати теоретичну проблематику предмету⁴³. Їй необхідно включення в методологічні дискусії сучасності, діалог з найбільш перспективними течіями світової історіографії, зокрема з французькою історіографією, де найяскравішим у ХХ ст. виявився рух за історичний синтез. Їй необхідно подолати фрагментацію предмету історії, поєднати в своїх висновках результати усіх наук про людину і суспільство, які до цього часу вивчають, більшою мірою, лише "автономні процеси", функціонування окремих складових предмету історії. Надолужувати світову історіографію складно. З 30-х років Україна була гуманітарною провінцією Росії. З цих пір в її бібліотеках не було ані іноземної сучасної історичної літератури, ані періодики. З 1960-х рр. французькою історіографією займалася авторка цих рядків, підтримуючи постійний зв'язок з академічними колами Москви та Берліну (так склалося життя), мій колега і однокурсник Д.Урсу, польською історіографією займався Л.О.Зашкільняк, перу якого належать відповідні розділи у навчальному посібнику виданому Москвою у 1990 р.; вони охоплюють період з 60-х рр. ХІХ і ХХ ст. (М.1990). Зараз цей вчений видав перший і дуже цінний посібник "Сучасна світова історіографія" (Львов, 2007), який містить інформацію про методологічні й тематичні здобутки, та проблеми європейських країн, США, східноєвропейських, посткомуністичних країн і народів Азії і Африки. У 1997 р. з'явилася цікава праця історика С.С.Мохненка "Новая историческая наука как течение историко-культурной мысли ХХ в." (Херсон, 1997) глибоке, цілком самостійне дослідження. А також книжка Ж.-Б.Дюпон-Мельниченко й В.Ададунова "Французька історіографія ХХ ст." (Львів, 2001). Остання цілком у межах проблематики, яка розроблялася Л.В.Таран, але до неї додано цікаву невеличку хрестоматію, яка дає уявлення про те, як пишуть історію французькі історики різних шкіл.

На сторінках другого випуску "Ейдосу" опублікована стаття з ліричною назвою, написана краматорським істориком Олександром Осіпяном. Вона поверхова, автор не знає методологічних засад і витоків школи "Анналів",

використовує дуже бідний джерельний апарат і майже нічого не говорить про доробок своїх попередників⁴⁴.

Теоретико-методологічні проблеми історії розробляються вченими Харківського університету, де проводяться астахівські читання, Дніпропетровського університету, Одеського університету, де вийшла нещодавно фундаментальна книжка Т.М.Попової, присвячена вченим Новоросійського університету та й інших вузів і академічних установ України. Серед таких установ треба спеціально виділити Інститут українознавства (м.Львів), який очолює академік Я.Д.Ісаєвич. Людина з прекрасною освітою, поліглот, учений, який систематично відвідує Міжнародні конгреси істориків, він ще у 70-х рр. ХХ ст. на "Федорівських читаннях" у Москві прочитав доповідь, методологічною основою якої був модернізм. Вона була присвячена аналізу впливу книги, читання на міське населення України XVI–XVII ст⁴⁵. Цю ж проблематику в цей час розробляв і анналіст Р.Шарт'є. У своїй рецензії на книжку Я.Д.Ісаєвича "Україна давня і нова. Народ, релігія, культура" (Львів, 1996) я писала, що вчений з кінця 60-х рр. розробляє питання української історичної самоідентифікації, континуїтетутягності українського історичного процесу. Цілком у дусі французької школи "Анналів" він уявляє собі предмет історії, як історії народу, нації, як історії "...формування властивого цьому народу різновиду культури", тлумачить питання про походження культури народу, як "еволюції національної свідомості", визнає важливість для "національного самоусвідомлення і консолідації нації" формування певних уявлень про спільне минуле, зокрема про походження етносу чи нації⁴⁶. Міждисциплінарність, про яку нами писалося, як таку, що стала рутинною практикою вчених світу, широко застосовується академіком Я.Д.Ісаєвичем; він дає структурний, системний аналіз українського культурного процесу, який розвивався у взаємодії культури професійної і народної. Я.Д.Ісаєвич широко використовує не лише архівні джерела, документи нарративні, але і матеріали історичної географії, археології, етнографії, топоніміки, ономастики, лінгвістики, дипломатики. Ознайомлення з книгою Я.Д.Ісаєвича переконує в тому, що історична наука України застосовує модерністські парадигми з 70-х рр. ХХ ст. У книзі Я.Д.Ісаєвича йдеться про умови розвитку української історіографії радянського періоду, розповідається про науку, контрольовану ЦК КПУ⁴⁷, про цензурні переслідування⁴⁸, про виверти й хитрощі, до яких мусив вдаватися й сам автор у ті часи, щоб обійти їх. Інститут українознавства, який очолює академік Я.Д.Ісаєвич з початку 1990-х рр. видає цінний міжвідомчий збірник наукових праць (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. Вип. 1 і т.д.), на сторінках

якого теж висвітлюються проблеми української історичної ментальності, еволюції національної ідентичності та ін.

Для сучасної української історіографії кардинальною проблемою залишається проблема переосмислення загальних методологічних підходів як до історії України, так і до всесвітньої історії. Досвічений український історик Н.М.Яковенко здійснила спробу прослідкувати еволюцію і мутацію в умовах радянського періоду в історіографії і дотепер двох основних концепцій історії України – "народницької" (від М.Грушевського) і "державницької" (термінологія була введена на початку ХХ ст. В.Липинським)⁴⁹. Така постановка проблеми була виправданою, але, залишаючись в межах передової для ХІХ ст. (нарівні з марксизмом) ідеології лібералізму, належить історії історичної науки. В німецькій історіографії ХІХ століття пануючий "державницький" напрямок був представлений Тібо, "історичною школою права" – Савіні та Ейхгорном, Гегелем, Марксом, Ранке. Але там розвивалася і гейдельбергська школа, лідери якої – Шлоссер, Циммерман – віддавали належне народу, як творцю історії. Таку антиномію можна прослідкувати і у французькій, і в інших національних історіографіях ХІХ ст. "Державницький" напрямок став політичною доктриною створення правової держави і захисту нею прав людини, а методами дії оголошував пошук компромісів, консенсусу в суспільстві, заперечення плебейських методів вирішення його нагальних завдань. Спадкоємцем лібералізму (а він вів свій родовід від Просвітництва) стало берштейніанство, праве крило ІІ Інтернаціоналу. Соціал-демократичні уряди Швеції, Франції, Німеччини та інших країн багато зробили, щоб вивести їх на високий рівень цивілізаційного розвитку. Так який же підхід повинна розробляти сучасна українська історіографія – "державницький" чи "народницький"? І той і інший. Львівський інститут українознавства, розробляє, як і сам його голова – Я.Д.Ісаєвич, "народницький" напрямок. Насправді, працює на парадигмах модернізму. Інститут історії України, якими керує академік В.А.Смолій розвиває "державницький", роблячи перші кроки для того, щоб не обійти увагою і "народницький" підхід до історії. Окремі його відділи, а саме "Відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст." (проф. С.В.Кульчицький), "Відділ історії України ІІ пол. ХХ ст." (проф. В.М.Даниленко), "Відділ історії України періоду ІІ світової війни" (проф. О.Є.Лисенко) повключали до планів теми, присвячені повсякденному життю населення України відповідних періодів.

До речі, зауважимо, що і в цілому український історіографічний процес також потребує сучасного переосмислення. Українські історіографічні школи, їхня інституціоналізація та функціонування, як і діяльність окремих

українських істориків минулого, часто-густо розглядаються окремо від загальносвітових та європейських шкіл і течій історико-філософської думки. Це призводить до спотворення або неповного розуміння їх справжньої ролі, до провінціалізму і в цій галузі української науки історії. Першими кроками, зробленими, щоб відійти від такого підходу, були праці О.Пріцака, з його неординарною оцінкою спадщини М.Грушевського, та Я.Д.Ісаєвича, який розглядає в європейському контексті діяльність М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Грушевського, В.Липинського⁵⁰. Зараз кількість цих праць зростає, праць, у яких не тільки дається зовнішня біографія і діяльність історика, а й аналіз його теоретико-методологічних поглядів. В.Ващенко презентував психолінгвістичне дослідження про М.Грушевського (постмодернізм), Ю.Присяжнюк, О.Осіпян звернулися до школи "Анналів", звертають на себе увагу праці В.Ададура, який опублікував прекрасне дослідження про Наполеона I в дусі антропологічної історії ("Наполеоніда". Уявлення, наміри і дії Наполеона у Східній Європі". Львів, 2006). Але все ж таки переважна більшість українських істориків залишаються марксистами, (сором'язливими марксистами), марксистські підходи до історії проступають у їхніх працях органічно, навіть незалежно від їхніх намірів, про що добре писала Н.М.Яковенко, аналізуючи працю шановних вчених таких, як В.А.Смолій і Степаненко.

Н.М.Яковенко і О.Толочко кілька років з 1992 р. видавали журнал "Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей". Своїм завданням її редактори – вважали вивчення історії середньовічної свідомості, категорій повсякденної культури та елітарних теорій, візантійсько-православного та європейсько-латинського коріння української думки. В цій серії друкували свої розвідки не лише вчені України, але й Польщі, Болгарії, Італії та ін.

Однак у цілому гуманітарні науки в Україні ще розділені між собою такими високими переділками, які не дають побачити людину в історії і вивчати її, застосовуючи принцип міждисциплінарності, в певному географічному, економічному, соціальному, демографічному, національному та інших контекстах свого часу (в світі існують школи, що реалізовували ці підходи) побачити, як особа бореться й виживає в них⁵¹.

На хвилях нової "українізації" з'явилися біографії видатних діячів України, але бракує біографій, як відображення нестандартної поведінки героя, що зумів по-своєму актуалізувати тогочасне соціальне середовище (казус)* (Винятком є щойно згадане дослідження В.Ададура).

Молода історіографія незалежної України набирає сили. Але перехвалювати її не можна. В Україні майже не практикується усна історія, відсутня кліометрія. Українська історіографія ще недостатньо обговорює проблеми

теоретичного джерелознавства, епістемології історії, які є пріоритетними для світової й російської історіографії.

Для творчої переорієнтації української історичної науки необхідні були б і організаційні зусилля. В жодному з трьох київських академічних історичних інститутів – Інституті історії України, Інституті археографії, Інституті політології і національних відносин немає відділу з теорії та методології історії. Конче необхідним є і створення Інституту загальної історії (в Інституті історії України НАНУ є відповідний відділ, який очолює проф. С.В.Віднянський). Такий інститут необхідний, щоб вписати історію України в контекст світової історії.

Про розвиток в Україні всесвітньої історії в дореволюційні часи та до 30-х рр. сказано вище. Тоді не існувало штучного поділу науки історії на загальну і вітчизняну. Найвидатніші історики України М.С.Грушевський, М.П.Драгоманов, І.В.Луцицький, М.М.Ковалевський та інші. вдало поєднували в своїх дослідженнях сюжети всесвітньої й української історії. В радянські часи, з 30-х рр. ХХ ст., всесвітня історія в Україні трималася завдяки зусиллям окремих ентузіастів. Були втрачені вітчизняні уславлені школи. В той час, як в Росії в 60–70-х рр. "російсько-українська історична школа" вивчення аграрних проблем французького ХVІІІ ст. перебудувалася на нових методологічних засадах, в Україні вона не перебудувалася, а значить, фактично припинила своє існування.

Як стверджує львівський історик Я.Грицак, історія України вписана в світовий контекст істориками діаспори. Вони здобули освіту в європейських вищих навчальних закладах і добре обізнані зі світовим рівнем постановки проблем теорії і методології історії та її концептуальними знахідками⁵².

На нашу думку, (повторюся) діаспорна історіографія дала блискучих дослідників, серед яких виділяються І.Лисяк-Рудницький та О.Пріцак. Однак вважаємо, щоб вписати історію України в контекст всесвітньої історії, потрібна велика підготовча робота фахівців. У цінній книзі, виданій за редакцією Л.О.Зашкільняка є цілий розділ (ІІІ), який присвячений проблемам дослідження всесвітньої історії в Україні за часів незалежності⁵³. Спирається на ніжки антикознавство, візантіністичні студії, медієвістика і т.д. Але ще як багато роботи! І починається все із зміни методологічних підходів. Зараз рушаються канони класичної історіографії. Російський історик К.В.Хвостова пише: "Більшість аналітиків... відмовились від ідей, згідно яким історичний процес – це невинний закономірний процес, чи то розвиток державних інститутів, соціально-економічний розвиток, або моральне вдосконалення людини. В наш час... історичний розвиток розуміється як

хаос, тобто цілісність, яка об'єднує багатофакторність проявів і багатоаспектність проблем. Ознакою хаосу є, наприклад, наявність усередині цієї цілісності систем, що спонтанно розвиваються (саморегульованих); причинність, яка зв'язує різні фактори не бінарна, а множинна.

Така уява про розвиток розповсюджується тепер і на фізико-хімічні і біологічні процеси. Такий характер розвитку постулюється і для історичного процесу, при чому припускається, що невизначеність та імовірність... посилюється втручанням у казуальний взаємозв'язок факторів індивідуальної і колективної волі людини"⁵⁴.

Через брак лінгвістичної підготовки більшості українських істориків, вони не знають і не беруть участі в дискусіях істориків світу. Ми вже писали, що з 50-х рр. минулого століття в світі йде дискусія про перехідну добу від середньовіччя до капіталізму. Повертаємося до питання з таких причин: вирішити проблему перехідної доби від середньовіччя до капіталізму означало б визначитися з періодизацією українського історичного процесу. Дискусія охоплює коло складних питань, які характеризують ступінь утягування національних економік у міжнародний обмін, розвиток інфраструктури світової торгівлі, кредитно-грошової системи. Це один бік справи. Інший – складання громадянського суспільства, демократизація державних інститутів. Я давно пишу про це, дискутуючи з шановним О.П.Реєнтом, який вважає, що оскільки мова йде про складний, довготривалий процес, то визначити його хронологічні рамки взагалі неможливо⁵⁵.

До цього списку, з проблеми, складеного Ж.Годшо, можна додати літературу, яка з'явилася в зв'язку з 200-річчям французької революції⁵⁶.

За роки, що минули з початку дискусії вчені визначилися: для Англії хронологічними рамками перехідної епохи є середина XV ст. (обгороджування, виникнення розсіяної мануфактури) – 60-і рр. XIX ст. (друга парламентська реформа і перехід до промислового капіталізму). Для Франції – середина XVI ст. – остання третина XIX ст. (перемога промислового капіталізму і режиму Третьої Республіки). Дані думки висловлені в роботах О.Л.Нарочницького, М.А.Барга, Є.Б.Черняка. Українські історики, такі як Я.Д.Ісаєвич, Н.М.Яковенко, Ю.Мицик, І.Лисяк-Рудницький пізніше приєдналися до дискусії як до дискусії про періодизацію українського історичного процесу. Оскільки усі вони медієвісти, то ними встановлена верхня дата перехідної доби для України – середина XVI ст.⁵⁷. А нижня, скоріше за все, 1880-і рр. XIX ст. – поч. XX ст.: скасування кріпацтва, промисловий переворот, судова, адміністративна, воєнна, шкільна реформи, становлення буржуазної державності, парламентаризму, багатопартійності в добу російських рево-

люцій. При встановленні верхньої дати академік Я.Д.Ісаєвич даючи періодизацію українського культурно-національного процесу, переглядає такий хронологічний рубіж між українською "давньою" культурою і культурою нового часу, яким донедавна вважалося XVIII ст., слухно виділяє культуру перехідної доби (середньовічну за характером) від останніх десятиліть XV ст. до другої третини XVI ст. і, виходячи з конкретної ситуації в Україні, вважає 60–70-і рр. XVI ст. початком періоду культури нового часу.

Які матеріали книги вченого "Україна давня і нова" слугують обґрунтуванням даної точки зору? Це історія діяльності братств суспільно-політичних організацій українських міщан, які виникли в містах і деяких селах наприкінці XV – на початку XVII ст. і "очолювали широкий народний рух за обмеження впливу духівництва на громадські і культурно-освітні справи", через свої школи, бібліотеки, друкарні⁵⁸. Це історія книги і друкарства в Україні, цього стосується і розвідка про оформлення книжок гравюрами на міді в друкарнях України – давній, пріоритетний для автора сюжет. Це історія книжкової торгівлі в Європі й Україні, наприклад, "острозького колегіуму, що його заснування як слов'яно-греко-латинського виглядало свідомим прагненням "поєднати слов'яно-грецьку спадщину з досягненнями "латинськими", тобто з культурними надбаннями Західної і Центральної Європи⁶⁰, увага до гуманістичних і реформаційних віянь у діяльності академії: спрямовані проти ополячування українського і білоруського народів", вони тим самим сприяли їхній самоідентифікації. Це дослідження ролі релігії в Україні у розвитку національної ідеї і справи.

Таким чином, у культурологічному розумінні верхій рубіж перехідної доби від середньовіччя до капіталістичного суспільства в українській історіографії давно і всебічно обґрунтований. Але в центрі дискусії, розпочатої Р.Палмером, підтриманої Ж.Годшто, Д.Робен, їхніми багатьма колегами у Франції, О.Л.Нарочницьким, М.А.Баргом, Є.Б.Черняком, В.Н.Маловим та ін. в Росії – періодизація соціально-економічних процесів епохи. А от останньою в Україні ніхто не займається. Разом з тим – це важливе питання. Академік В.А.Смолій, констатує великий історіографічний доробок із проблематики національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького, перераховує численні невирішені до цього часу проблеми: роль і місце війни в національній і європейській історії, співвідношення національно-визвольного і соціального аспектів боротьби, розвиток національної свідомості (на мою думку, на це питання відповів Я.Д.Ісаєвич, але це не означає, що відповідь остаточно вичерпана), політичні програми угруповань еліти, роль особи і мас в історії і т.д.⁶¹

За всіма цими історіографічними суперечками стоїть історія України, узята у світовому контексті. В її вивченні, як справедливо пише Л.О.Зашкільняк, "міцно утвердилася історична схема, запропонована М.Грушевським, яка змушує представляти історію в категоріях лінійного і закономірного розвитку української нації на шляху до завоювання незалежності"⁶².

У монографії, редагованій Л.Зашкільняком, відзначається, що в океані праць, які з'явилися після здобуття незалежності, потрібно виділити праці, створені вченими Інституту історії України НАНУ за редакцією В.Смоля, які побачили світ у 1990-х рр.⁶³ При задекларованій і частково справжній новизні всі вони беруть початок від традиційної схеми історії України М.Грушевського та містять фактаж і оцінки дореволюційної, радянської і діаспорної історіографії. Це традиційний академічний синтез, який базується на традиційній теоретико-методологічній парадигмі. Утім він має право на існування.

Альтернативно є праці Н.Яковенко, яка знайома з сучасною світовою постановкою проблем методології історії. У наш час, коли руйнуються традиційні уявлення про історичний рух, як прогресивний і закономірний, дослідниця теж виступає проти використання цих категорій і закликає звернути увагу на особистісний фактор в історії, зосереджується на людині, її світогляді, ментальних характеристиках. Ураховуючи наявність в Україні подібних досліджень, можна зробити висновок, що українська історіографія перейшла на позиції модернізму (тоді як світова – минула й модерністський і постмодерністський етапи).

Якщо сутністю кризи в світовій історіографії 1970–1980-х рр. було подолання модерністських парадигм, світ минув і постмодернізм і розробляє постпостмодернізм, то сутністю кризи української історіографії цього ж періоду була криза марксистської парадигми, оминати модерністський і постмодерністський етапи для української історіографії виявилось неможливим, бо це дуже плідні підходи до вивчення історії. Неминуче доводиться констатувати, що українська історіографія так само, як і українська модернізація, за висловом історика О.Д.Бойко, має наздоганяючий характер. Таким чином, сучасна українська історіографія потребує методологічної перебудови, розробки проблем епістемології історичного знання (це зумовить новий запитальник, з яким історики звертатимуться до архівів, та пошук архівних джерел нового типу), напрацювання, з урахуванням світового досвіду, нових підходів і концепцій, засвоєння сучасної наукової мови, понять і категорій, вироблених світовою історіографією у ХХ ст., а також підвищення професіоналізму вітчизняних істориків. Вирішення цих завдань дасть можливість об'ємно відобразити історію України і зробить українську історіографію гідною частиною світової.

ВИСНОВКИ

З 70-х рр. XIX ст. головною рисою історичного руху у Франції була ідейна й методологічна переорієнтація, викликана соціальними наслідками франко-прусської війни й Паризької комуни. Її основні принципи були викладені на сторінках журналу "Revue historique" (1876). Змістом перебудови проголошувалося перетворення історії в потужний засіб національного виховання на ґрунті ліберальних і антиклерикальних цінностей, що сходять до ідейної спадщини французької революції, зміцнення демократичних інститутів і в цілому режиму Третьої республіки в країні. Із цією метою провідні історики, що виступили зі сторінок журналу, призвали відродити університети, підвищити рівень професіоналізації науки, використавши передовий у той час німецький досвід, висунули вимогу тотального охоплення всіх джерел по досліджуваній проблемі й безстороннього викладі встановлених фактів.

Нова суспільна політична атмосфера у Франції 70–80-х рр. XIX ст. сприяла реалізації поставлених завдань. У цей період її університетська історична наука розвивалася на основі методологічних принципів позитивізму, викладених О.Контом ще в 30-і рр. XIX ст. Віра О.Конта в розум як творця історії й інструмент її пізнання, у позитивну науку, що повинна засновувати свої висновки на точних і перевірених фактах, означала для істориків, що розділяли позитивістські принципи, всебічне й повне використання архівних документів відповідно до кола наукових інтересів.

В умовах, коли вперше були відкриті архіви багатьох міністерств, почалося вивчення департаментських архівів і архівів Ватикану, Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобос слідом за Э.Бернхаймом, виходячи з методологічних позицій позитивізму, розробили принципи джерелознавства.

Цілий ряд сформульованих ними суворих правил аналітичної роботи, методики дослідження, як і методологічних підходів, мають загальнонаукове значення. В російській історіографії радянського періоду серед таких відмічались наступні: відстоювання тези про індивідуальність і специфічність історичних явищ, їх залежність від місця і часу; вимога максимально точного описування фактів, як "об'єктивного й єдиного джерела історичних знань"; пізнавальний оптимізм; визнання (і абсолютизація) ідеї еволюції і у зв'язку з цим застосування генетичного принципу під час вивчення історичних подій, явищ, установ; перенесення акценту з діяльності видатних людей на дії мас, з індивідуальної психології на колективну;

зосередженість на процесах структурного характеру, на протиположності подійно-розповідальним побудовам провіденціального історизму.

Однак "тремтяча обережність переможених у 1871 р." змушувала істориків Франції обмежено використовувати ідейно-теоретичний арсенал позитивізму. Вони принципово відмовлялися від висновків і узагальнень у своїх роботах, послуг філософії історії, пошуків закономірностей, причин (а якщо й шукали історичного пояснення, то відповідали на запитання "як", а не "чому"), уважаючи ці проблеми справою майбутніх поколінь учених. Теорія прогресу для них була "метафізичною гіпотезою", сама історія – суб'єктивною наукою, а її уроки – застарілою ілюзією. Історичний процес вони пояснювали взаємодією рівноправних факторів – економічного, політичного, культурного, ідеологічного, расового й т.д. Позитивістський історизм не робив різниці між методами природничих наук і гуманітарних, абсолютизуючи перші; це виникало з контівської класифікації наук за предметом вивчення й уніфікації всі науки.

У російській історіографії радянського періоду, зокрема в працях О.Л.Вайнштейна, М.А.Барга, позитивістська історіографія розглядалася як підготовчий етап подальшого розвитку історичних досліджень. Між обмеженістю використання позитивістських методологічних ідей і особливостями розробки конкретних проблем у науці останньої третини ХІХ ст. існував тісний взаємозв'язок.

Гострота соціально-політичного становища Франції після подій 1870–1871 рр. робила пріоритетним для істориків вивчення політичного досвіду революції 1789 р. І професійно, і організаційно її дослідження було піднято на якісно новий рівень, завдяки ліволіберальному історикові А.Олару, його журналу й школі. З вивчення політичного аспекту історії Французької революції починав свій творчий шлях учень А.Олара – майбутній академік П.Ренувен.

Специфіка осмислення Французької революції методологічно пояснювалася слабкими сторонами позитивістського історизму, рівнем розуміння проблем епістемології історичного знання, історичного синтезу, вірою в можливість його досягнення на основі аналізу одного ряду однотипних явищ: стосовно школи А.Олара – на основі аналізу тільки політичної історії. Історіографія пострадянського періоду, продовжуючи критичне переосмислення концепцій ученого, проте солідаризується з ним в оцінці діяльності Ж.Дантона, який уособлював ідеї реформістського, мирного, ліберального у своїй основі шляху перетворення країни.

У розвитку історичної науки й історичної думки у Франції, Росії й Україні з 70-х років XIX ст. і на початку XX ст. були загальні й особливі риси. Загальні визначалися історизмом історичної свідомості епохи, що обумовлює структуру знань людей про світ і про себе, як суб'єктів історії.

Промисловий переворот і новий рівень соціальних запитів у Росії та Україні, так само як і у Франції, мали як наслідок зміцнення професіоналізації науки. Пануючим напрямком політичної й історичної думки в обох країнах був лібералізм, що містив "у зародку й відбиття загальнолюдських інтересів", а теоретико-методологічні принципи позитивізму, роз'яснені для істориків Е.Бернхаймом, Ш.-В.Ланглуа й Ш.Сеньобосом, стали загально-визнаними й у середовищі російських учених. Однак російський позитивізм був відмінний від французького. Складність проблем російського суспільства швидше, ніж на Заході, викликала в її науці наступні зміни: вона раніше й глибше підпала під вплив марксизму, а також молодій тоді науці – соціології, хоча більше слабким залишався вплив неокантіанства. З питання про час, етапи, сутнісні характеристики кризи історичної науки Росії розглянутого періоду в російській історіографії є дві основні точки зору, яким, на наш погляд, властива тенденція до зближення. Більшість учених нині зв'язують глибинний зміст кризи не з еволюцією позитивізму, а з кардинальним розривом з ним і заміною його принципів неокантіанськими. Це відбулося після революції 1905 р. і знайшло найбільш яскраве відбиття в дослідженнях видного російського вченого – О.С.Лаппо-Данилевського. Зміна й ускладнення умов існування людини в XX ст., криза в природознавстві, загострили увагу науки на епістемологічних проблемах історичного знання, розробкою яких зайнялася неокантіанська баденська школа. Її представники – В.Віндельбанд і Г.Ріккерт – дали нову класифікацію наук, розділивши їх на дві основні категорії – науки природні (номотетичні), здатні спостерігати повторювані явища і встановлювати загальні поняття, закони, і науки про культуру (ідеографічні), описові – про специфічне, одиничне. Вперше в історії думки це була класифікація за методом, використовуваним науками. За історією, як наукою про культуру, не визнавалася здатність формувати абстракції, установлювати закони, але вона мала ставити ці проблеми, звертаючись до послуг філософії. Формуючи загальні поняття категорії, наука за допомогою цих логічних конструкцій систематизує історичну реальність, спрощує й перетворює її. Неокантіанський історизм, поставивши проблему кордонів людського розуму, ввів у теорію пізнання поняття релятивізму, визнав залежність пізнання об'єктів науки від суб'єкта, що

пізнає, що робить відбір історичних явищ, співвідносячи їх з культурними цінностями епохи.

Формування "російсько-української історичної школи" припало на 70-і рр. XIX ст. – час кризи "першого позитивізму", що склався до 60-х рр. У період становлення школи криза плідно долалася, завдяки сприйняттю марксистських ідей її корифеями. І в цьому плані варто зазначити пріоритет російських учених порівняно з французькою університетською наукою.

Представники "першого позитивізму" – М.І.Карєєв, М.М.Ковалевський – спеціально дебатували проблеми історичної теорії К.Маркса. Представники "другого позитивізму" – Є.В.Тарле, Р.Ю.Віппер, В.П.Бузескул, Д.М.Петрушевський – зазнали вплив і неокантіанства, до ідейного багажу якого зверталися й М.І.Карєєв, і М.М.Ковалевський.

До досвіду неокантіанства російська наука віднесла обережно. Таким чином, методологією конкретних досліджень з історії французької революції, що прославили "російсько-українську історичну школу", було поєднання позитивістських, марксистських і неокантіанських принципів. У російській історіографії французької революції, як і в медієвистиці, до 1917 р. не було ні загальної методологічної кризи, ні впливового критичного напрямку, тому що наука Росії відрізнялася високим рівнем сприйняття нових теоретико-методологічних ідей свого часу й вчасно використовувала їх у розробці конкретних проблем історіографії.

Розуміючи специфічність історичної науки, російські вчені вважали, що вона здатна встановлювати закони (ця теза не відстоювалася ними послідовно), пропагували ідеї історичного синтезу на кілька десятиліть раніше А.Берра. Розділяючи плюралістичну теорію факторів, діячі "російської історичної школи" розробляли теорію особистості, що проявляє себе в історії в сукупності своїх антропо-психологічних і, "почасти, соціальних якостей", тобто підходили до особистості з позицій, близьких до тих, які школа "Анналів" висунула лише в 20–30-і рр. XX ст.

Російські вчені ставили проблеми міждисциплінарності як основи історичного дослідження, звертаючи особливу увагу на співробітництво із соціологією, психологією, біологічною наукою. Проте питання історичного синтезу не були для "російсько-української історичної школи" остаточно вирішеними; вони залишаються найскладнішими й для сучасної науки.

Найважливішою концептуальною особливістю підходів "російсько-української історичної школи" до французької революції був розгляд її знизу, як боротьби народних, насамперед селянських, мас, до якої вони поставилися зі співчуттям. Корифеї школи – М.І.Карєєв, І.В.Лучицький,

М.М.Ковалевський – присвятили історії французького селянства фундаментальні праці, висновки яких визнані у світі класичними.

У російській радянській історіографії був відзначений сильний вплив народництва, який зазнавала школа. Він позначився на загальній оцінці Франції XVIII ст., як некапіталістичної країни. Відома суперечка між М.М.Ковалевським і І.В.Лучицьким також пояснювався розходженням у розумінні сутності процесу капіталізації французького села в передреволюційну епоху. М.М.Ковалевський уважав найбільш характерною його рисою обезземелювання селян (англійський шлях), а І.В.Лучицький – "збільшення" селянської власності, у розряд якої заносив цензиву, визнану фахівцями власністю феодального типу І.В.Лучицькому належав пріоритет в ознайомленні з фондами французьких архівів і в застосуванні кількісних, статистичних методів обробки їхніх даних.

У ході дискусій, що розгорнулися у зв'язку з 200-літнім ювілеєм французької революції, історики-"ревізіоністи" – Ф.Фюре, Е.Леруа Ладюрі, Д.Ріше й інші – прийшли до висновків, протилежним тим, що відстоювала "російсько-українська історична школа", і обґрунтовували положення про сеньйорію як колиску капіталізму, у той час, як французькі марксистські історики певною мірою перебільшували ступінь збереження феодальних відносин і недооцінювали рівень розвитку капіталістичних і напівкапіталістичних форм господарювання в передреволюційний період (А.Собуль). В цілому ж роботи сучасних французьких і російських дослідників, таких як О.Д.Люблинська, А.В.Адо, Ю.Л.Безсмертний, Ф.Гужар, П.Губер, Д.Робен, Ж.Баст'є, наповнили класичну суперечку про конкретні процеси переростання середньовічного суспільства в капіталізм новим документальним і евристичним змістом.

Традиції "російсько-української історичної школи" в Україні були яскраво виражені як у дореволюційний, так і в післяреволюційний (перший) період розвитку історіографії Французької революції, що, на думку В.А.Дунаєвського, охоплює 1917 р. – поч. 40-х рр. У дореволюційний період вони були розвинені в працях учня І.В.Лучицького, майбутнього академіка Є.В.Тарле, який меншою мірою, ніж учитель, зазнав вплив народництва, але більшою – легального марксизму. Його дисертація являла собою прекрасно документовану розробку майже невивченого на той час сюжету – історії робітничого класу епохи революції.

У Новоросійському (потім Одеському) університеті наприкінці XIX – поч. XX ст. і до початку 50-х рр. працювали такі відомі фахівці з історії нового часу, як А.С.Трачевський (який першим почав тут читання лекцій з

історії Франції XVIII ст.), Р.Ю.Віппер, П.М.Ардашев, І.І.Іванов, Є.М.Щепкін. У традиціях "російсько-української історичної школи" були створені дослідження Г.Е.Афанасьєва з соціально-економічних проблем історії Франції XVIII ст.

О.Л.Вайнштейн у роботі, написаній на основі багатої Воронцовської колекції документів, здійснив спробу соціального аналізу французької еміграції періоду революції.

Видний внесок у дослідження економічної політики й класової боротьби епохи Термідору вніс К.П.Добролюбський, який прийняв марксизм, і слідом за М.І.Карєєвим логічно включав Термідор, у хронологічні рамки революції. Перший період вивчення революції 1789 р. завершується створенням колективної праці "Французька буржуазна революція 1789–1794 рр." (Під ред. В.П.Волгіна, Є.В.Тарле. – М., 1941) за участю К.П.Добролюбського. В основі праці й трактувань революції в радянській історіографії 30–40-х років і пізніше лежали концепції М.М.Лукіна. Праця в цілому відбивала класичну концепцію революції, що оформилася в 30-і рр. ХХ ст. завдяки спільним зусиллям російських і французьких лівих, соціалістичних істориків, послідовників Ж.Жореса, таких як А.Матьєз, Ж.Лефевр, Е.Лабрусс.

Харківський науковий центр не дав спеціалізованих фахівців з історії революції 1789 р. Проте його роль була дуже важливою: тут функціонувало партійне видавництво "Пролетар", що приділяло значну увагу випуску вітчизняної й кращої перекладеної літератури з проблем історії Франції XVIII ст.

Значна робота українських істориків у цій галузі знаходила висвітлення на сторінках журналу "Прапор марксизму" (до 1929 р.). З початку 30-х рр. дослідницька й публікаторська діяльність багато в чому була згорнута, а боротьба за утвердження марксизму набувала найчастіше й кривавого характеру.

Тільки в Україні (за неповними даними) 185 учених пройшли через ГУЛАГ, а багато хто загинули в його катівнях.

Найважливішими й сумними наслідками гонінь проти інтелігенції були одержавлення, тотальна ідеологізація науки, відокремлення її від світової науки, нізведення гуманітарних наук у ранг другорядних, безправ'я основної маси науковців – подолання всього цього в країнах СНД лише намічається.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у Французькій історіографії широке поширення одержують соціологічні теорії Е.Дюркгейма, позитивіста, що зазнав впливу неокантіанства Він і його послідовники сприяли поширенню нових, більше поглиблених знань про зміст історичного процесу, але, особливо, про соціологізовані методи його пізнання.

Головним змістом діяльності Е.Дюркгейма було створення єдиної соціальної науки: синтез результатів усіх наук про людину, у тому числі історії, на основі міждисциплінарного методу, повинна була здійснювати соціологія. Е.Дюркгейм мав вплив на А.Берра, що боровся за "історичний синтез": синтез філософії й соціології на ґрунті історії. Поширенню ідей "історичного синтезу" сприяли великі початки А.Берра – "Журнал історичного синтезу", Міжнародний центр синтезу, видання 100-ї серії "Еволюція людства".

А.Берр уважав позитивістський синтез лише підготовчим етапом праці історика, постулював необхідність установлювати причини явищ, закони. Сполучення випадкового, логічному й необхідного в історичному процесі, вважав філософ, досягається на основі міждисциплінарності, з урахуванням уявлень про прогрес людства як відображення "зльоту розуму" і за умови вивчення переломлення соціальних процесів у психіці людини (неокантіанська теза).

Поширення марксистських ідей у Франції на межі ХХ ст. продовжувало залишатися більше слабким, чим у Росії: батьківщина п'яти революцій не відчувала недоліку у власних доктринах перетворення суспільства на справедливіх засадах. Вплив марксизму виявився у багатотомній "Соціалістичній історії" Ж.Жореса. У чотирьох томах, присвячених революції, простежується глобальний підхід до предмета, обсяг охоплених проблем, переважно економічних і соціальних. Надихаючись концепціями Ж.Жореса, створив свою працю про французьку революцію І.О.Кропоткін, під пером якого вона постала як широкий соціальний, насамперед селянський, рух.

З ініціативи Ж.Жореса, під керівництвом А.Олара палата депутатів французького парламенту створила комісію для видання документів з економічної і соціальної історії французької революції. Учені Росії взяли в її діяльності активну участь.

Після Першої світової війни історична наука Франції переживала чергову кризу історизму, викликану як соціально-політичними, так і загальнонауковими причинами. Вона переборювала послідовниками і Ж.Жореса і А.Берра. Серед перших найбільшими фахівцями з історії Французької революції були А.Матьєз і Ж.Лефевр. Вони намагалися примирити французьку соціальну традицію з марксистською інтерпретацією революції, що все-таки більше запозичила з ідейного багажу своїх попередниць, ніж дала сама. А.Матьєз ідеалізував діяльність Робесп'єра і якобінців. Ж.Лефевр зробив значний внесок у вивчення селянських рухів революційної епохи, розглядав їх, як автономні й консервативні за своїми цілями.

У методологічному відношенні новизною підходів до проблеми була відзначена робота Ж.Лефевра "Великий страх 1789 р." – зразок вивчення соціальної психології, від стану якого залежав розвиток революційних подій. Праця Ж.Лефевра заклала основи вивчення ментальності епохи XVIII ст.

Відновленню теоретико-методологічних підходів до історії сприяли праці учня А.Матьєза – Е.Лабрусса, в яких досліджувалися тривалі й короткі цикли французької економіки XVIII ст. з метою пояснення революційного вибуху 1789 р. Ці праці стали класикою світової історіографії. Останнім часом вони, як і твору А.Олара, критикуються за спробу вирішення проблем історичного синтезу на основі аналізу однотипного ряду явищ.

Висновки А.Матьєза, Ж.Лефевра, Е.Лабрусса стали складовою частиною класичної історіографії революції.

У 1929 р. послідовниками А.Берра – Л.Февром і М.Блоком були засновані журнал "Аннали економічної й соціальної історії" і школа "Анналів". Школа заповнила лакуну французької історичної науки у вивченні економічної історії, але не самої по собі, а в контексті глобальної історії. Увага до цього аспекту минулого обумовлювалося проблемами світової економічної кризи 1929 р. і загальним знайомством з ідеями марксизму, показником росту інтересу до якого була поява збірки наукових статей "У світлі марксизму", що вийшла за редакцією А.Валлона.

У цілому процес поширення ідей марксизму й ідей школи Л.Февра й М.Блока йшов паралельно, і пік його припадає на 60-і рр. XX ст.

Загальним у трактуванні марксизму у Франції та Росії в 30-і рр. XX ст. було те, що перевага віддавалася економічним аспектам історії. У силу обсягу економічних завдань, що стояли перед суспільством в 30-і рр. XX ст. в СРСР, в умовах культу особи поширювався вульгаризований марксизм, ішла десуб'єктивізація марксової теорії, людина виявилася не тільки "гвинтиком" системи, але й непотрібним елементом історичної теорії. Вплив ідей неокантіанства на історіографію Франції дозволив їй уникнути розвитку подібних тенденцій; у СРСР процес їхнього поширення був примусово перерваний з кінця 20-х рр. XX ст.

Школа "Анналів" Л.Февра й М.Блока зробила революцію в історіографії, яка розуміється як у контексті розвитку французької історичної думки, так і в плані впливу розроблених нею методологічних парадигм на світову науку XX ст.

У цьому зв'язку слід зазначити насамперед визнання історії як науки, реальності, об'єктивності й пізнаваності історичного минулого, високих со-

ціальних завдань історії, що складаються в поясненні сьогодення й прогнозуванні майбутнього через пізнання минулого. Був висунутий важливий методологічний принцип про визнання необхідності постійного вдосконалювання методів історії, відповідно до загального ритму розвитку наук, зміною соціального, політичного контексту картини світу, сучасності дослідника минулого.

Предмет історії в розумінні "Анналів" тотальний, глобальний: це суспільство у всій повноті, взаємозв'язку й взаємозумовленості компонентів – матеріального, економічного, соціального життя – і людини в природному, соціальному, історичному контексті; всі ці прояви духовного життя суспільства й ментальності людини обумовлені історичною епохою.

Підходи до цієї всеосяжної проблематики починаються з урахування деяких традиційних позитивістських методів аналітичної роботи з першоджерелами. Однак школа "Анналів" категорично опротестувала позитивістські (і не тільки позитивістські) принципи історичного синтезу, повстала проти переконання попередників у тому, що факти є "цеглинка істини, заготовлені самою історією", тобто – у більше широкому плані – проти теорії відображення, віри Конта, Гегеля, Маркса в розумність світу самого по собі й здатність науки відбити цю розумність. Л.Февр і М.Блок категорично опротестували і тезу неокантіанства, згідно до якої за історією не визнавалася здатність установлювати закони, формувати загальні поняття, категорії й т.п.

"Анналі" боролися й проти Конта, і проти Канта, зокрема проти неокантіанського поділу наук на номотетичні й ідеографічні, але розгорнули цю боротьбу на два–три десятиліття пізніше істориків Росії. У російській історіографії цей рух йшов насамперед від сприйняття марксизму; у французької – від ідей Е.Дюркгейма, А.Берра, Ф.Сіміана, Ж.Жореса – у цілому від поширювального використання теоретико-методологічного багажу й позитивізму, і неокантіанства.

Найважливішою методологічною парадигмою школи "Анналів" була теза про історію – проблему, про вироблення істориком відповідно до неї робочих гіпотез, запитальника, з яким він звертається до першоджерел.

Загальним з марксизмом було розуміння необхідності систематизувати історичний матеріал. При цьому основною евристичною категорією марксизму було поняття суспільно-економічної формації, в "Анналів" – цивілізації. "Анналі", як і марксизм, розвивали ідеї історизму, тези про специфіку, конкретику кожного суспільства, сполучали вивчення динаміки (у марксизмі це переважало) і статички (яскраве вираження останнє знайшло

себе у творчості Ф.Броделя, що досліджував ті аспекти матеріальної цивілізації капіталізму, які протікають у межах часу "великої тривалості", де історія розвертається на стику з географією).

Підходи Л.Февра до проблем цивілізації відрізнялися від підходів К.Маркса до проблем суспільно-економічної формації, тому що марксизм (як і позитивізм) виявився зосередженим на об'єктивній стороні історичного процесу, хоча й постулював об'єктно-суб'єктний підхід до дійсності, а Л.Февр, слідом за Кантом, замикав цивілізацію на людині.

Сполучення систематизуючого й індивідуалізуючого підходів до історії школи "Анналів" логічно призвело її засновників до постановки проблеми міждисциплінарного методу у вивченні історії, до об'єднання на одному єдиному полі історії всіх галузей дослідження, координації на користь історії результатів всіх наук про людину, наук як гуманітарного, так і негуманітарного профілю; і в цьому вони продовжили й розвивати ідеї А.Берра.

Звернувшись в 20-і рр. ХХ ст. до розробки проблем економічної історії, "Анналі" повинні були відповідати й відповідали на виклики марксизму створенням широких узагальнюючих робіт у цій області. Тут пріоритет належав М.Блоку, авторові фундаментальних досліджень із проблем французького й західноєвропейського феодалізму, високо оцінених в історіографії як радянського, так і пострадянського періоду не тільки за постановку суто важливих проблем історії феодалізму, але й за чудовий зразок діалогу, що вчений вів з економічною наукою, соціологією, географією, психологією, археологією, лінгвістикою, етнологією, історією права й інших наук. Діалог з географією і Л.Февра і М.Блока пояснювався високим рівнем французької школи "географії людини", яка була представлена А.Деманжоном, А.Сорром, Ж.Сіоном, що розвивали ідеї географічного "посіблізму" в історії, що наполягали на перевазі людського впливу на географічне середовище. Школа "Анналів" ставила проблеми історичної географії, біогеографії в самому широкому розумінні. Співробітництво із соціологією виражалось в прагненні вивчити структурну історію, історію соціальних груп і класів. Розуміння природи класів у науці пострадянського періоду наближається до блоковського розуміння й заперечує уніфікований, чисто економічний, підхід до природи класів всіх історичних епох. "Анналі" першого покоління багато чого зробили й в організаційному плані для вивчення у Франції соціальної й економічної історії.

Найважливішою методологічною парадигмою "Анналів" було усвідомлення людини не тільки як об'єкта, але і як суб'єкта історії, заклик вивчати

багатофакторну детермінованість учинків, мотивацію поведінки суспільної людини в часі.

М.Блок, Л.Февр, Ж.Лефевр увели в науку ключове поняття ментальності, дали зразки його вивчення й намітили подальші шляхи цього процесу. Ментальність людей XVI ст. була переважним предметом уваги Л.Февра. Учений обґрунтував необхідність міждисциплінарного підходу до вивчення ментальності, насамперед з урахуванням даних економічної науки, археології, медицини, історії техніки, філології й семантики, іконографії й ін.

У зв'язку з постановкою проблем ментальності й у французькій, і в російській історичній науці велася критика марксистської теорії базису-надбудови, яка спрощує історичний процес, протиставляє матеріальне та ідеальне, було сформульоване відношення до історико-культурних явищ як до соціальних і політичних одночасно.

Школа "Анналів" по-новому поставила проблеми епістемології історичного знання: різко розширила розуміння кола допоміжних історичних дисциплін; пред'явила якісно нові вимоги до професійної підготовки історика; переглянула принципи історизму, сформульовані в німецькій науці XIX ст. У зв'язку із цим, поряд з генетичним методом аналізу, порушила питання й застосування ретроспективного й історико-порівняльного методів; з позицій неокантіанського імперативу про людський зміст історії й заняття історією усвідомила завдання історичного синтезу як діалогу людей минулих епох і сучасності, ціннісних орієнтацій сучасної дослідникові культури в підході до культури минулого. Сприймавши тезу неокантіанства про кордони людського розуму, вона ввела в теорію пізнання принцип релятивізму, як проблеми відносності наших знань про минуле, що відповідає картині світу вивчаючого його історика, одночасно висунувши тезу про конструювання предмета дослідження істориком у тому ж розумінні, що й конструювання предмету дослідження в інших науках.

Середина 60-х рр. була переломом в існуванні школи "Анналів". До неї прийшло офіційне визнання; з нею – у широкому плані – пов'язують появу "histoire nouvelle" як найбільш плідного оновлення історичного знання XX ст. Представники "нової історичної науки" брали активну участь у полеміці, в основному з марксистськими істориками, з проблем революції 1789 р. з приводу її 190-ліття і 200-ліття.

Оскільки змінилася суспільна атмосфера в СНД розуміння феномену революції було піднято на якісно новий рівень історизму, завдяки можливості не враховувати офіційних трактувань революції, нав'язаних історикам у 30-і рр. XX ст., критикувати марксизм, лояльно поставитися до суджень немарксистських учених.

Марксистські історики, змушені відповідати на виклики немарксистської історіографії, переглянули багато власних висновків. Вони визнали евристичний (щонайменше) пріоритет своїх наукових опонентів, які дебатують такі проблеми, як формації, уклади, "держава й революція", ідеологія, класи, сутність перехідної епохи від середньовіччя до капіталізму, її особливості, якісні характеристики – тобто пріоритет у розробці тих наукових понять і категорій, вивчення яких має першорядну важливість для розуміння феномена французької революції. В останні роки в марксистській історіографії з'явилися роботи, які можна розглядати як відповідь на виклики немарксистської історіографії французької революції. Тут насамперед повинна бути названа праця М.А.Варга й Є.Б.Черняка про великі соціальні революції XVII–XVIII ст. – англійську й французьку, – розглянутих у контексті перехідної епохи.

Російські автори виявили класичні й некласичні риси класичних ранніх революцій – Англійської й Французької. Головна особливість останньої, на думку фахівців, полягає в тому, що це революція сталася наприкінці мануфактурної стадії капіталізму.

Новизна її характеристики цими вченими полягає в тому, що вони не назвали революцію класичною, пояснивши це класичними рисами феодалізму у Франції. При цьому історики спиралися на висновки Е.Лабрусса й Ф.Броделя. Вся перехідна епоха охарактеризована М.А.Баргом і Є.Б.Черняком як сфера, що обіймає Англійську й Французьку революції. Остання є внутрішньоформаційною у світовому масштабі й міжформаційною у національному, французькому. Ці вчені, а також А.В.Ревякін, Є.М.Кожокін вивчили внутрішню структуру французької буржуазії, що одночасно була й ієрархією її революційності і визначала її долю в післяреволюційний період. По-новому освітлене і традиційне – селянське – питання революції: селянська революційність не кваліфікується як класичне явище. Уперше в російській історіографії простежено співвідношення буржуазної революційності (яка мала вирішальне значення на початку революції) і селянської (яка зіграла визначальну роль у перемозі революції). Таким чином, одержали нове наповнення тези класичної історіографії про революцію 1789 р. як революцію мануфактурного періоду, досліджений її міжнародний аспект, на новому документальному й евристичному рівні розроблена проблема соціальних рухів епохи.

У працях Л.В.Піменової і Є.І.Лебедевой перегляду піддалася роль дворянства напередодні революції.

У російській історіографії переглянуто й концепції революції – відношення до 1794 р., Термідора, що включений у революційний період (В.Г.Ревуненков, В.А.Дунаєвський, Є.Б.Черняк), змінена однозначно позитивна оцінка якобінзму й Робесп'єра, відношення до терору 1794 р., поставлена під сумнів ефективність і прийнятність для всіх епох плебейських методів боротьби, висловлено позитивне відношення до дантонистського варіанта революції, уточнено в цілому відношення до революцій, як до методів соціальних перетворень; дана позитивна оцінка лібералізму, як однієї з передових ідеологій ХІХ ст. Отже, у ході дискусій багато аргументів і висновків "ревізіоністів" виявилися врахованими, марксистські концепції переосмисленими.

Дуже зріс і обсяг проблем, досліджуваних наукою у зв'язку з феноменом революції. З 80-х рр. ХХ ст. істориками Росії почате вивчення її ментальних аспектів, які усе ще залишаються малодослідженими.

Підхід науки ХХ ст. до проблем ментальності не став універсальним засобом вирішення докорінних проблем методології історії. Ці важкі питання не вирішені вченими, оскільки надзвичайно складно відтворити цілісну картину минулого. Французькі історики в 1991 р. виступили з новим маніфестом, у якому окреслене коло й напрямок нових пошуків. Наприкінці ХХ ст. складається нова методологія історії, і перед історичним знанням Росії й України, що десятиліттями перебувало в ізоляції, стоїть завдання наведення мостів зі світовою наукою, що можливе лише за умови живого обміну ідеями, обліку світового досвіду й кращої у ХХ ст. його частини – ідей школи "Анналів" і "нової історичної науки" Франції.

Уведення такої категорії, як ментальність, дало змогу історикам світу написати численні праці і висвітлити й цю сторону існування людської спільноти. Але на цьому світова історіографія не зупинилася. Крім модерністських підходів існують постмодерністські, пост-постмодерністські, розгортається археологічна революція. Українська історіографія наздоганяє світову в своїх методологічних пошуках, а також застосовує їх передусім для того, щоб переосмислити схему української історії М.С.Грушевського, яка на сьогодні є застарілою.

ПРИМІТКИ ДО ВСТУПУ

1. Пути дальнейшей перестройки работы института Всеобщей истории АН СССР: ответы директора института А.О.Чубарьяна на вопросы журнала: Новая и новейшая история // Новая и новейшая история. – 1988. – №4; Современная немарксистская историография и советская историческая наука. Беседы за "круглым столом" // История СССР. – 1988. – №1.

2. *Гуревич А.Я.* К читателю // Одиссей. – 1989; Бессмертный Ю.Л. Школа "Анналов" вчера и сегодня. Споры о главном. К итогам колоквиума // Новая и новейшая история. – 1990. – №6.

3. *Dounaevski V.A.* L'Historiographie sovietique de la Grande révolution française (1789–1799). (Principales étapes) // La storia della storiografia europea sulla rivoluzione francese. – Roma, 1991. – P. 217–218.

4. *Кареев Н.И.* Историки французской революции: В 3 т. – Т. 1–3. – Л., 1924–1925.

5. *Далин В.М.* Историки Франции XIX–XX веков. – М., 1983. – С. 93.

6. *Лукин Н.М.* Альфонс Олар (1849–1928) // Историк-марксист. – 1928. – Т. 10; *Его же.* Жорес как историк французской революции. Пред. к кн.: *Жорес Жан.* История французской революции. – Т. 3. – М., 1933; *Его же.* Альбер Матьез (1874–1932) // Историк-марксист. – 1932. – Т. 3.

Всі найважливіші історіографічні роботи М.М.Лукіна зібрані в першому томі його вибраних праць, що вийшли в 60-і рр. (див.; *Лукин Н.М.* Избранные труды. – Т. 1. – М., 1960.).

7. *Dounaevski V.A.* L'academicien Nikolai Loukine, historien de la Grande révolution française du XVIII siècle // Critica storica / Bolletino A. S. E. – Roma, 1990 giugno, IV – 2. – P. 343–348.

8. *Кунинский С.Д.* Жорес – историк // Историк-марксист. – 1926. – Т. 2. 1927. – Т. 3.

9. *Щеголев П.П.* "Директория" Альбера Матьеза // Исторический сборник. – Л., 1936. – Т. 5.

10. История техники // Историк-марксист. – 1936.

11. *Видадь В., (Далин В.М.)* Люсьен Февр // Вестник истории мировой культуры. – 1957. – №1.

12. *Люблинская А.Д.* Предисловие к русскому изданию книги Марка Блока "Характерные черты французской аграрной истории". – М., 1957. – С. 6; *Ее же.* Источники в смежных с историей науках // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья / Под ред. В.И.Рутенбурга. – Л., 1979. – С. 6. Високу оцінку цій праці М.Блока дали й інші відомі медієвісти: Див. М.А.Барг, Ю.Л.Безсмертний, А.Я.Гуревич.

13. *Кон И.С., Люблинская А.Д.* Труды французского историка Марка Блока // Вопр. истории. – 1955. – №5.

14. *Иванов В.В.* К характеристике взглядов Марка Блока // Методологические и историографические вопросы исторической науки: Сб. статей. Вып. 3. – Томск, 1965.
15. *Ходонов А.С.* М.Блок в советской историографии // Вопросы всеобщей истории и историографии. – Томск, 1982.
16. *Дилигенский Г.Г.* Обзор журнала "Annales. Economies. Societes Civilisations" // Вопросы истории. – 1962. – №7.
17. *Историография* нового времени стран Европы и Америки / Ред. кол. Б.Г.Вебера и др. – М., 1967.
18. *Гутнова Е.В.* Историография истории средних веков. – М., 1974; М., 1985. (2-е изд.)
19. *Историография* новой и новейшей истории стран Европы и Америки / Ред. кол.: И.Галкин, Г.Дементьев и др. – М., 1968.
20. *Историография* новой и новейшей истории стран Европы и Америки / Ред. кол.: А.В.Адо и др. – М., 1977.
21. *Кон И.С.* Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли. – М., 1959; *Его же.* Некоторые вопросы философии истории в современной французской историографии // Вестник истории мировой культуры. – 1959. – №1; *Его же.* Позитивизм в социологии. – Л., 1964; *Его же.* Философия и методология истории. – М., 1977.
22. *Вайнштейн О.Л.* Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. – Л., 1940; *Его же.* Западноевропейская средневековая историография. – М., 1964; *Его же.* История советской средневековедения (1917–1966). – М., 1968; *Его же.* Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX–XX веках. – Л., 1979.
23. *Соколова М.Н.* Современная французская историография. Основные тенденции в объяснении исторического процесса. – М., 1979.
24. *Афанасьев Ю.Н.* Историзм против эклектики. Французская историческая школа "Анналов" в современной буржуазной историографии. – М., 1980.
25. *Далин В.И.* Историки Франции XIX–XX веков. – М., 1981.
26. *Собуль Альбер.* Жорж Лефевр – историк французской революции (1874–1959) // Французский ежегодник. – 1959. – М., 1961.
27. *Соколова М.Н.* Современные французские исторические журналы // Французский ежегодник. 1972. – М., 1974; *Её же.* Историческая теория Фернана Броделя // Французский ежегодник. 1972. – М., 1974; *Её же.* Проблемы "глобальной истории" во французской историографии // Вестн. Акад. наук СССР. – 1978. – №2; *Её же.* Журнал "Анналы" и его эволюция // Новая и новейшая история. – 1984. – №4; *Её же.* Наши современники – зарубежные историки Великой французской революции // Новая и новейшая история. – 1987. – №4.

28. *Афанасьев Ю.Н.* Ведущее направление французской историографии // Современная зарубежная немарксистская историография. Критический анализ. – М., 1989; *Его же.* Фернан Бродель и его видение истории // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М., 1986; *Афанасьев Ю.Н., Блуменау С.Ф.* Дискуссии вокруг Великой французской революции // Великая французская революция и Россия / Под ред. А.Л.Нарочницкого, А.В.Адо и др. – М., 1989.
29. *Ревуненков В.Г.* К истории споров о Великой французской революции // Там же.
30. *Санцевич А.В.* Методика исторического исследования. – Київ, 1984.
31. *Барг М.А.* Вопросы метода в современной буржуазной историографии // Вопр. истории. – 1972. – №9; *Его же.* Принцип историзма в познании социальных явлений. – М., 1972; *Его же.* Проблемы социальной истории в освещении современной западной медиевистики. – М., 1973; *Его же.* Категории и методы исторической науки. – М., 1984; *Его же.* Эпохи и идеи: становление историзма. – М., 1987; *Его же.* Категория "цивилизация" как метод сравнительно-исторического исследования. (Человеческое измерение) // История СССР. – 1991. – №5.
32. *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1965.
33. *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. – М., 1972; *Его же.* Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1981; *Его же.* Изучение ментальности: социальная история и поиски исторического синтеза // Советская этнография. – 1988. – №6; *Его же.* Культура и общество средневековой Европы глазами современников. – М., 1989; *Его же.* Европейское средневековье и современность // Европейский альманах. – М., 1990; *Его же.* Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. – М., 1990. Словарь средневековой культуры / Общ. редакц. А.Я.Гуревич, С.И.Луцицкая. – М.: РОССПЭН, 2003.
34. *Гуревич А.Я.* Этнология и история в современной французской медиевистике // Советская этнология. – 1984. – №5; *Его же.* Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей. – 1989.
35. *Гуревич А.Я.* Социальная история и историческая наука // Вопр. философии. – №5. *Его же.* Теория формаций и реальность истории // Вопр. философии. – 1990. – №11; *Его же.* О кризисе современной исторической науки // Вопр. истории. – №2/3.
36. *Гуревич А.Я.* Уроки Люсьена Февра // Февр Л. Бои за историю. – М., 1991 – С. 501–502. В цілому перу А.Я. належить більш як 500 робіт з проблем медієвістики, теорії і методології історії. Див.: Список научных трудов А.Я.Гуревича // Munuscula. – М., 2004. – С. 214–251.

37. *Бессмертный Ю.Л.* Историко-демографические процессы в Западной Европе XVI–XVIII вв. в современной науке // Историческая демография: проблемы, суждения, задачи. – М., 1989; *Его же.* Историческая демография западноевропейского средневековья и начало нового времени (Характерные тенденции развития) // Современная зарубежная немарксистская историография. – М., 1989; *Его же.* Жизнь и смерть в средние века. – М., 1991.

38. *Бессмертный Ю.Л.* Школа "Анналов" вчера и сегодня. Споры о главном (к итогам коллоквиума) // Новая и новейшая история. – 1990. – №6; *Его же.* "Анналы": переломный этап // Одиссей, 1991; *Его же.* Школа "Анналов": весна 1989" // Европейский альманах. – М., 1991.

39. Її матеріали частково опубліковані. Див.: Споры о главном // Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов". – М., 1993.

40. *Кареев Н.И.* Историки французской революции. Т. 3: Изучение французской революции вне Франции. – Л., 1925.

41. *Кареев Н.И.* Работы русских ученых по истории французской революции. – Спб., 1904; *Его же.* Эпоха французской революции в трудах русских ученых за последнее десятилетие (1902–1912). – Спб., 1912; *Его же.* Беглые заметки по экономической истории Франции в эпоху революции. – Ч. 1, 2. – Спб., 1913–1915.

42. Незакінчений нарис М.І.Карєєва про марксистську історіографію французської революції, що містив оцінку праць В.П.Волгина, М.М.Лукіна, Г.С.Фрідлянда, Я.М.Захера, Ст.М.Даліна, К.П.Добролюбського та інших, побачив світ лише в 1989 р. (див.: *Кареев Н.И.* Французская революция в марксистской историографии в России. Вступ и публикация Д.А.Ростиславлева // Великая французская революция и Россия / Под ред. А.Л.Нарочницкого, А.В.Адо и др. – М., 1989.

43. *Косминский Е.А.* Английский рабочий в эпоху промышленного переворота // Архив К.Маркса и Ф.Энгельса. – 1927. – Кн. 3; *Далин В.М.* Мануфактурная стадия капитализма во Франции XVIII века в освещении "русской школы" // Историк-марксист. – 1929. – Т. 14; *Потемкин Ф.В.* Промышленная революция во Франции по новейшим работам // Архив К.Маркса и Ф.Энгельса. – 1929. – Кн. 4.

44. *Труды* Первой всесоюзной конференции историков-марксистов. – М., 1930. – Т. 2. – С. 74.

45. *Сказкин С.Д.* Февдист Эрве и его учение о цензиве // Средние века. – М. 1942. – Вып. 1. – С. 185–201; *Его же.* Спорные вопросы аграрной истории Франции накануне революции // Европа в новое и новейшее время. – М., 1966. – С. 97–114.

46. *Вебер Б.Г.* Историографические проблемы нового времени: Автореф. дис. д-ра ист. наук. – М., 1970; *Его же.* Историографические проблемы. – М., 1974.

47. Про діяльність П.О.Кропоткіна як історика написані такі праці: *Кареев Н.И.* Новая книга по истории французской революции // Русское богатство. – 1910. – №10; *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России. – С. 32–40; *Лукин Н.М.* Рецензия на книгу П.А.Кропоткіна "Великая французская революция" // Избр. труды. – Т. 1 – С. 479–483; *Кустов В.Г.* Кропоткін как историк французской революции конца XVIII века // Труды Горьковского гос. пед. ин-та. 1939. – №3. – С. 185–202; *Далин В.М.* Кропоткін – историк Великой французской революции // Кропоткін П.А. Великая французская революция 1789–1793. – М., 1979. – С. 467–495; *Старостин Е.К.* К истории издания книги // Там же; *Его же.* К истории изучения П.А.Кропоткіным Великой французской революции конца XVIII века // Французский ежегодник. – 1967. – М., 1968. – С. 293–303; *Гордон А.В., Старостин Е.В.* Кропоткін читает Жореса. Комментарии П.А.Кропоткіна к труду Жана Жореса "Социалистическая история французской революции" // Великая французская революция и Россия / Под ред. А.Л.Нарочницкого, А.В.Адо, Ю.Н.Афанасьева и др. – М., 1989.
48. *Могильницкий Б.Т.* Политические и методологические идеи русской либеральной медиэвистики середины 70-х гг. XIX – начала 1900-х годов. – Томск, 1969.
49. *Хмылев Л.Я.* Проблемы методологии истории в русской буржуазной историографии конца XIX – нач. XX в. – Томск, 1978.
50. *Шкуринов П.С.* Позитивизм в России XIX века. – М. 1980.
51. *Мягков Г.П.* "Русская историческая школа". Методологические и идейно-теоретические научные позиции. – Казань, 1988. Его же. Научное сообщество в исторической науке: опыт "русской исторической школы". – Казань, 2000. В останній праці автор відмовляє І.В.Лучицькому в праві вважатися в складі школи, бо він 30 років був викладачем Київського університету.
52. *Историография* истории нового времени стран Европы и Америки / Под ред. И.П.Дементьева. – М., 1990. *Историография* истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / Под ред. И.П.Дементьева, А.И.Патрушева. – М., 2000.
53. *Новая* и новейшая история. – 1992. – №3. – С. 228.
54. *Histoire* et historiens depute cinquante ans. Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926. – Paris. 1927; *Larat P.* Les historiens du XIX siècle Vol 1. – Paris, 1946.; 1947. – Vol 2; *Arnould M.A., Chowmet K., Lenullot P., Senflaire A.* Vingt-cinq années d'Histoire économique et sociale. – Paris, 1953; *Schneider, Braudel, Labrousse et Renouvin.* Les orientations de la recherche historique. Enquete du C N. R. S. // Revue historique, juillet-sept. – 1959. – Т. 222; *Vuigt-cingans* de recherche historique en France (1940–1965). – Paris, 1966; *La Nouvelle Histolre.* Sous la direc. de J. Le Goff, R. Chartier, J. Revel. – Paris, 1978; *La recherche* historique en France depuis 1965. – Paris, 1980; *Contau-Begarie N.* Le

phenomène "Nouvelle histoire". – Paris, 1984; *Burgiere A.* Ecole des "Annales" // Dictionnalre des sciences historiques. – Paris, 1986. *Дюби Ж.* Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // *Одиссей.* – М., 1991. Журналу "Анналы" 75 лет", доповіді, прочитані на засіданні Вченої ради Інституту Всесвітньої історії РАН 12 жовтня 2003 року. Серед них такі: Гуревич А.Я. Позиция вненаходимости // *Одиссей.* – М., 2005. – С. 122–130; Эмар Морис. "Анналы" – XXI век/ / Там само. С. 131–137; Гренье Жан – Ив. Размышления о "Критическом повороте" // Там само. – С. 138–151. Анналы на рубеже веков: антология / Отв. ред. А.Я.Гуревич; Сост. С.И.Лучицкая. – М., 2002. – 284 с.

ДО ГЛАВИ І

1. *Coulanges F. de.* De la manière d'écrire l'histoire en France et en Allemagne // *Questions historiques.* – Paris, 1893. – P. 6.

2. *Ozouf M.* L'Ecole, l'église et république. 1871–1914. – Paris, 1963. – P. 15.

3. *Moreaux P.* L'Histoire en France du XIX siècle. – Paris, 1934. – P. 111–112.

4. *A history of historical writting* by James Westfal Thompson, with the collaboration of Bernard J. Holm. – New York, 1942. – Vol. 2. – P. 269.

5. *Ibid.* – P. 267.

6. *Ibid.* – P. 269.

7. До цього у Франції видавалися два вузькоспеціальних журнали – "Revue Archéologique" і "Bibliothèque de l'Ecole, des Chartes", що висвітлювали на своїх сторінках питання історії античності або середніх віків, кілька провінційних вісників, також розрахованих на вузьке коло читачів, і один загальний історичний журнал "Revue des questions historiques", що проповідував католицизм і роялізм.

8. *Monod G.* Du progres les études historique en France depuis le XVI sciecle // *Revue historique.* 1876. – Т. 1, №1. – P. 38.

9. *Revue historique.* – 1876. – №1. – P. 36.

10. *L'Histoire.* Etudes et debouches. – Paris, 1963.

11. *Ibid.* – P. 37–38.

12. *Ibid* – P. 4.

13. *Ibid.* – P. 28.

14. *Revue historique.* – 1876. – №1. – P. 27.

15. Потужну організацію історичної праці в Німеччині в XIX ст. відзначають також Ш. і В.Морте, автори статті "Історія" див. кн.: "La Grande Encyclopedie". – Paris. – Т. 20. – P. 124, 137.

16. Див.: *Историография* нового времени стран Европы и Америки / Под ред. И.С.Галкина и др. – М., 1977. – С. 151–152.

17. *Histoire* et historiens depuis cinquante ens. – Paris, 1927. – P. 9.

18. *Revue historique.* – 1876. – №L. – P. 33–35.

19. *Ibid.* – P. 34.

20. *Revue historique*. – 1876. – №1. – P. 31.
21. *Ibidem*.
22. *Ibid.* – P. 32.
23. *Ibid.* – P. 33–34.
24. *Ibid.* – P. 34.
25. Віра в могутність історії, що поставила собі на службу допоміжні науки, а також інші дисципліни, була властива історикам ХІХ ст. Див., наприклад, зазначену статтю Ш. і В.Морте в книзі: "La Grande Encyclopedie".
26. *Revue historique*. – 1876. – №1. – P. 27.
27. *Ibid.* – P. 38.
28. Див. *Эволюция форм организации науки в развитых капиталистических странах* / Под ред. Д.М.Гвишиани и С.Л.Микулинского. – М., 1972. – С. 342–343.
29. *Annuaire Ecole pratique des Hautes Etudes. IV section.* – Paris, 1963. – P. 9.
30. *History of historical writing.* – Vol. 11. – P. 268.
31. *Histoire et historiens depuis cinquante ans.* – P. 10.
32. З 1961 р. тут друкуються й дисертації, які пропонуються до захисту учнями секції.
33. *A History of historical writing.* – Vol. II. – P. 268.
34. *Лукин Н.М. Избранные труды.* – М., 1960. – Т. 1. – С. 199.
35. Про діяльність Товариства з вивчення Французької революції ХVІІІ ст., див., наприклад, статтю М.М.Лукіна "Альфонс Олар" // *Избр. труды.* – Т. 1. – С. 199–201.
36. *Histoire et historiens depuis cinquante ans.* – P. 153.
37. Відомості про успіхи в розвитку французької історичної науки взяті нами з нарису Луї Альфана, вміщеного в "Histoire et historiens depuis cinquante ans".
38. *Compte A. Cours de Philosophie positive* – Т. 1–4. – Paris, 1839–1842.
39. *Лекторський В.А. От позитивизма к неопозитивизму* // *Буржуазная философия XX века* / Под ред. Л.Н.Митрохина, Т.И.Ойзермана, Л.Н.Шершенко. – М., 1974. – С. 107.
40. *Блок М. Аппология истории.* – М., 1973. – С. 11.
41. *Lefebvre G. La naissance d'historiographie moderne.* – Paris, 1971. – P. 16.
42. *Ibid.* – P. 229.
43. *Ibidem*.
44. *Ibid.* – P. 230.
45. *Кон И.С. Позитивизм в социологии.* – Л., 1964.
46. Див.: *Вайнштейн О.Л. Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX–XX веках.* – Л., 1979.
47. *Ланглюа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории.* – СПб., 1899; *Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам.* – М., 1902.

48. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Указ. соч. – С. 250.
49. Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – С. 21.
50. Лунглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Указ. соч. – С. 182–183.
51. Halphen L. Introduction à l'histoire. – Paris, 1946. – P. 50.
52. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Указ. соч. – С. 232.
53. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Указ. соч. – С. 225.
54. Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – С. 231.
55. Там же. – С. 240.
56. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Указ. соч. – С. 252
57. Кареев Н.И. Теория исторического знания. – СПб., 1913. – С. 92, 71.
58. Lestocquois J. Histoire de patriotisme en France des Origines à nos jours. Paris, 1968; Dupront A. La France et le Monde. Du sentiment national // La France et les français. Vol. publ. sous la dir. de M. François, de l'Institut. – Paris, 1972.
59. Nora P. Ernest Lavisce: son role dans la formation du sentiment national // Revue historique. – 1962, juillet – sept. – Vol. 228. – P. 104–105.
60. Ibid. – P. 73.
61. Ibid. – P. 84.
62. Histoire et historiens depuis cinquante ans. – P. 162.
63. Larat P. Les historiens du XIX siècle. – Paris, 1947. – Vol. – P. 44.
64. Про діяльність А.Олара див.: Кареев Н.И. Историки французской революции. – Т. 2; Лукин Н.М. Альфонс Олар (1849–1928) // Избр. труды. – М., 1960. – Т. 1; Дунаевский В.А. Альфонс Олар // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – Т. 18. – 1974.
65. Кареев Н.И. Историки французской революции. – Т. 2. – С. 163–164.
66. La Société des Jacobins. Recueil de documents pour l'histoire du Club des Jacobins de Paris – Vol. 1–6. Paris, 1889–1897.; Paris pendant la réaction thermidorienne et sous le Directoire: Recueil de documents pour l'histoire de l'esprit public – Vol. 1–5. – Paris, 1898–1902.; Paris sous le Consulat – Vol. 1–2. – Paris, 1903–1904; Paris sous le Premier Empire. – Paris, 1914–1923.
- У російському перекладі є "Французская революция в провинции и на фронте: "Донесения комиссаров Конвента". – Л., 1924.
67. Aulard A. Etudes et leçons de la Révolution française. – Ser. 1–9. – Paris, 1893–1924.
68. Олар А. Политическая история. – С. 7.
69. Лукин Н.М., Избранные труды. – Т. 1. – С. 201.
70. Олар А. Политическая история. – С. 1.
71. Там же. – С. 945.
72. Aulard A. Taine historien de la Révolution française. – Paris, 1907.

73. *Ревуненков В.Г.* К истории споров о Великой французской революции // Великая французская революция и Россия. – С. 34.
74. *Олар А.* Политическая история. – С. 516–517.
75. *Renouvin P.* Les assemblées provinciales de 1787 (origines, développement, résultats). – Paris, 1921.
76. *Ibid.* – P. 399.
77. *Renouvin P.* L'assemblées des notables de 1787. – Paris, 1920.

ДО ГЛАВИ II

1. *Мальков В.Л.* Предисловие // Современная зарубежная немарксистская историография: Критический анализ. – М., 1989. – С. 3.
2. *Гутова Е.В.* Историография истории средних веков. – М., 1985. – С. 53.
3. *Кареев Н.И.* Прожитое и пережитое. – Л., 1990. – С. 289.
4. *Его же.* Французская революция и русское общество // Нива. – 1918. – №18. – С. 279.
5. *Кареев Н.И.* Основные вопросы философии истории. – Спб., 1897. – Т. 2. – С. 382, 384, 396.
6. Див.: *Коваленко И.Д., Шикло А.Е.* Кризис русской буржуазной исторической науки в конце XIX – начале XX века (итоги и задачи изучения) // Вопросы истории. – 1982. – №1; *Рамазанов С.П.* К вопросу о начале кризиса русской буржуазной исторической науки // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения. – Томск, 1984; *Его же.* Кризис буржуазной исторической науки: сущность и периодизация // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск, 1990; *Мяжков Г.П.* "Русская историческая школа". Методологические и идейно-политические позиции. – Казань, 1988.
7. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1961. – Т. 3. – С. 269, 299.
8. *Рамазанов С.П.* К вопросу о начале кризиса русской буржуазной исторической науки. – С. 165–166.
9. *Рамазанов С.П.* Кризис буржуазной исторической науки. – С. 160.
10. *Там же.* – С. 163.
11. *Там же.* – С. 165.
12. *Историография* истории нового времени стран Европы и Америки / Под ред. И.П.Дементьева. – М., 1990. – С. 341.
13. *Виндельбанд В.* Прелюдии. 1894; *Его же.* История и естествознание: Речь при вступлении в ректорскую должность в 1897 г. – М., 1901.
14. *Виндельбанд В.* История и естествознание. – С. 15–16.
15. *Там же.*
16. *Риккерт Г.* Науки о природе и культуре. – Спб., 1911. – С. 96–97.
17. *Его же.* Естествоведение и культуроведение. – Спб., 1903. – С. 13–14.

18. *Там же.* – С. 14; *Риккерт Г.* Науки о природе и культуре. – С. 54.
19. *Риккерт Г.* Естествоведение и культуроведение. – С. 44. *Его же.* Науки о природе и науки о культуре. – С. 194–195.
20. *Там же.* – С. 131.
21. *Риккерт Г.* Естествоведение и культуроведение. – Спб., 1903. – С. 42.
22. *Там же.* – С. 18.
23. *Плеханов Г.В.* О книге Риккерта // Избр. философские произведения – Т. 3. – М., 1957.
24. *Асмус В.Ф.* Маркс и буржуазный историзм. – М.; Л., 1933. – С. 192.
25. *Кон И.С.* Философский идеализм и кризис... – С. 83–85.
26. *Гутнова Е.В.* Историография истории средних веков. – 2-е изд. – С. 405.
27. *Шкуринов П.С.* Указ. соч. – С. 307.
28. Див.: *Таран. Л.В.* Французька історіографія. – С. 19.
29. Див.: *Шкуринов П.С.* Указ. соч. – С. 7, 242.
30. *Мягков Г.П.* "Русская историческая школа". – С. 174.
31. *Кареев Н.И.* Старые и новые этюды об экономическом материализме. – Спб., 1896. – С. II.
32. *Тарле Е.В.* Чем объясняется современный интерес к экономической истории // *Тарле Е.В.* Сочинения: В 12 т. – М., 1957. – Т. I. – С. 299.
33. *Тарле Е.В.* Сочинения: В 12 т. – Т. 1. – С. 300–301.
34. *Кареев Н.И.* Старые и новые этюды об экономическом материализме. – С. 161 и др.
35. С.П.Золотарьов, наприклад, зазначив факт ознайомлення М.І.Карєєва з працями К.Маркса ще в 1877–1878 рр., виявивши наявність п'яти посилань на "Капітал" у дисертації російського вченого, присвяченої французьким селянам XVIII ст. (Див. *Золотарев В.П.* Историческая концепция Н.И.Кареева. – С. 73–75). Г.П.Мягков зазначив ще більш раннє знайомство з "Капіталом" М.М.Ковалевського. Воно відноситься до 1875 р., коли історик прочитав "більшу половину" першого тому цієї праці, подарованого йому самим автором (Див. *Мягков Г.П.* "Русская историческая школа". – С. 57.)
36. *Нечухрин А.Н.* Проблема кризиса исторической науки конца XIX – начала XX в. в творчестве русских либеральных историков // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения. – Томск, 1984. – С. 168.
37. Всі значні праці В.Віндельбанда і Г.Ріккерта вийшли в Росії в кінці XIX – на початку XX ст. Праця В.Віндельбанда "История новой философии" була перекладена і на українську мову і видана в 1914 р. в Києві Україно-російським видавничим товариством. *Віндельбанд Ст.* Історія нової філософії / Переклав Микола Залізняк. – Київ: Українсько-руська Видавнича Спілка. – 1914. – 242 с.
38. *Кареев Н.И.* Историко-теоретические труды А.С.Лаппо-Данилевского // Русский исторический журнал. – Пг., 1920. – Кн. 6. – С. 113.

39. *Киреева Р.А.* Неопубликованные труды А.С.Лаппо-Данилевского по русской историографии // История и историки. 1978. – М., 1981. – С. 219.
40. *Асмус В.Ф.* Указ. соч. – С. 187–188.
41. *Синищн. О.В.* Неокантианская методология истории и русская буржуазная историография конца XIX – начала XX в. // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения. – Томск, 1984. – С. 169.
42. *Гутнова Е.В.* Историография истории средних веков. – 2-е изд. – С. 450.
43. *Лаптин П.Ф.* Община в русской историографии. – Киев, 1971. – С. 295.
44. *Тарле Е.В.* К вопросу о границах исторического предвидения // Русское богатство. – 1902. – №5. – С. 41–56.
45. *Ерусалимский А.* Евгений Викторович Тарле // Тарле. Сочинение: В 12 т. – М., 1959. – Т. 1. – С. XI.
46. *Мягков Г.П.* "Русская историческая школа". – С. 55–56.
47. *Драгоманив М.П.* Вибрані твори: Т. 1. – Прага, 1937. – С. 258.
48. *Сафронов В.Г.* М.Ковалевский как социолог. – М., 1960. – С. 112; *Казаков А.П.* Теория прогресса в русской социологии конца XIX века. (П.Л.Лавров, Н.К.Михайловский, М.М.Ковалевский.) – Л., 1968. – С. 106; *Мягков Г.П.* Указ. соч. – С. 55–56.
49. *Ковалевский М.М.* Очерк происхождения и развития семьи и собственности: Лекции, читанные в Стокгольмском университете / Пер. из франц. – Спб., 1895. – С.12.
50. *Кареев Н.И.* Старые и новые этюды об экономическом материализме. – С. 34.
51. *Там же.*
52. *Лучицкий И.В.* Обзор литературы по философии истории за 1872 г. // Знание. – 1873. – №9; *Его же.* Отношение истории к науке об обществе // Знание. – 1875. – №1.
53. *Лабриола А.* Очерки материалистического понимания истории. – М., 1960. – С. 115–116.
54. *Гуревич А.Я.* Теория формаций и реальность истории. – С. 32–33.
55. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – Paris, 1953. – P. 19.
56. *Ibid.* – P. 63.
57. *Кареев Н.И.* Историология (теория исторического процесса). – Пг., 1915. – С. 47.
58. *Его же.* Сущность исторического процесса и роль личности в истории. – Спб., 1890. – С. 610.
59. *Кареев Н.И.* Теория личности П.Л.Лаврова. – Спб., 1907. – С. 63.
60. *Шкуринов П.С.* Указ. соч. – С. 306.
61. І.Франко відзначив, що всі реакціонери черпають у Тена "всі свої глибокі думки й навіть форму цих думок". Див.: *Франко І.* Тен як історик французької революції // Зібрання творів: у 50 томах. – Т. 47: Історичні праці. – Київ, 1986. – С. 359–363.

62. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения – Т. 34. – С. 286–287.

63. Там же. – Т. 37. – С. 125–129.

64. Субтельний О. Україна. Історія. – Київ, 1991 – С. 249.

65 Про зміну наукових інтересів І.В.Луцицького свідчать автографи його праць: *История* крестьянской реформы в Западной Европе с XVI ст. (ІР УНБ НАН України. – Ф. 66, д. 24, 25); *Борьба* за избирательное право в Англии и реформа 1832 года. – Там же. – Д. 17; *Крестьяне* и крестьянская реформа в Восточной Австрии. Крестьянская реформа в Буковине. (Там же. – Д. 19).

66. *Луцицкая М.В.* Мемуары. М., 2003. – С. 83. В цій книзі вміщено також Список друкованих праць І.В.Луцицького; Литература о И.В.Луцицком. Сост. Ю.Ф.Иванов и С.И.Луцицкая. – С. 177–190.

67. *Луцицкий И.В.* Общинное землевладение в Малороссии (Золотоношский уезд Полтавской губернии) // Устой. – 1882. – №7. – С. 39.

68. *Субтельний О.* Україна. Історія. – С. 228.

69. *Луцицкий И.В.* Общинные формы землевладения на днепровском побережье. – Б. м. и г. – С. 34–35.

70. *Тарле Е.В.* И.В.Луцицкий: К пятидесятилетию его научно литературной деятельности. 1863–1913 // Голос минувшего. – 1912. – №1. – С. 53.

71. *Луцицкий И.В.* Общинное землевладение в Малороссии (Золотоношский уезд Полтавской губернии) // Устой. – 1882. – №7. – С. 42.

72. *Луцицкая С.И., Таран Л.В.* Иван Васильевич Луцицкий – исследователь истории Украины // Вопр. истории. – 2007. – №3. – С. 153–162.

73. *Луцицкий И.В.* Сябры и сябринное землевладение в Малороссии. // Юридический вестник. – Северный вестник. – Спб. 1889. – №1. – С. 69–88; №2. – С. 37–50.

74. *Багалея Д.И.* Рецензия на ст. И.В.Луцицкого "Следы общественного землевладения в Левобережной Украине XVIII в." // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – С. 409–415.

75. Там само. – С. 413.

76. Див. про це: *Гуревич А.Я.* История – нескончаемый спор. – М., 2005. – С. 525–539.

77. История крестьянства в Европе. – Т. 1–3. – М., 1982–1985.

78. Див. *Лаптин П.Ф.* Община в русской историографии. – Киев, 1971. – С. 100–119.

79. *Ковалевский М.М.* Общинное землевладение в Малороссии // Юридический вестник. – М., 1885. – Т. 17, кн. 1. – С. 36.

80. Про ці археологічні відкриття, які виявили, що стародавні германці жили у відокремлених хуторах і самостійно вели своє господарство, див. *Jankuhn Einführung in die Siedlungsarchäologie.* В; №9, 1977; див. також *Неусыхин А.И.* Общинный строй древних германцев. – М., 2001. – С. 5–18.

81. ІР УНБ НАН України. – Ф. 3, д. 15 797.

82. Нині вона зберігається в Центральному Державному історичному архіві України в м.Києві й частково в ІР УНБ НАН України.

83. Бурисилівська Ф.А. Огляд фонду Лучицького Івана Васильовича (2 VI. 1845 р. – 22 VIII. 1918 р.) // Фонд відділу рукописів УНБ НАН України. – Київ, 1982. – С. 36.

84. Основные из них: *Лучицкий И.В.* Общинное землевладение в Малороссии (Золотоношский уезд Полтавской губернии) // Устой. – 1882. – №7. – С. 39–60; *Его же.* Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII в. // Отеч. зап. – 1882. – №II. – С. 91–116; *Его же.* Сборник материалов для истории общественных земель и угодий в Левобережной Украине (Полтав. губ.) // Унив. изв. 1883. №2, прибавл., ст. IV. – С. 1–24; №3 прибавл. ст. V. – С. 25–40; №4, прибавл., ст. IV. – С. 41–64; № 5, прибавл., ст. V. – С. 65 – 80; № 7, прибавл. ст. III – С. 81–112; № 12, прибавл., ст., IV. – С. 113–160; *Его же.* Сборник материалов для истории общественных земель и угодий в Левобережной Украине (Полтав. губ.) // Унив. изв. – 1884. – № 3, прибавл., ст. 1 – С. 161–240; №4, прибавл. – С. 241–272, ст. 1. – С. 1–42; *Его же.* Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 г. // Киевская старина. – 1884. – №6. – С. 306–314; *Его же.* Общинные формы землевладения на Днепровском побережье. – 1884. – 16 с.; *Его же.* Заиманщина и формы займочного владения в Малороссии // Юрид. вестник. – 1889. – №3. – С. 391–424; *Его же.* Гетман Мазепа и остерские общие земли (Из истории землевладения в Левобережной Украине) // Киевская старина. – 1892. – №1. – С. 110–118; *Его же.* Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603–1605 гг.) // Чтения в Ист. Об-ве Нестора летописца. – 1901. – Кн. 15, вып 1, од. 3. – С. 3–15.

85. ІР УНБ НАН України. – Ф. 3, д. 8063; Ф. III, д. 15 080.

86. *Там же.* – Ф. 7828; Ф. 3, д. 57244.

87. *Письма И.В. Лучицкого.* Публикация Л.В. Таран // Французский ежегодник. – 1987. – М., 1988. – С. 192–210.

88. *Лучицкий И.В.* Вопрос о крестьянской поземельной собственности во Франции до революции и продажа национальных имуществ. (Отчет о командировке за границу). – Киев, 1894. (Есть фр. перевод).

89. *Лучицкий И.В.* Крестьянская поземельная собственность во Франции к революции и продажа национальных имуществ. – Киев, 1896. – 65 с.; *Его же.* Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене). – Киев, 1900. – 225 с. + Прил. + Табл. *Его же.* Состояние землевладельческих классов во Франции накануне революции и аграрной реформы в 1789–1798 гг. – Киев, 1912. – 157 с.

90. *Енциклопедія українознавства.* Вид. Наук. товариством ім. Шевченко. Гол редактор проф. д-р Кубійович В. – Париж; Нью-Йорк, 1959. – С. 1059–1060.

91. *Драгоманів М.П.* Указ. соч. – С. 258.

92. *Кареев Н.И.* Прожитое и пережитое. – С. 152
93. *Далин В.М.* Люди и идеи. – М., 1970. – С. 296.
94. *Вебер Б.Г.* Историографические проблемы. – С. 256.
95. *Лучицкий И.В.* Состояние земледельческих классов во Франции и аграрные реформы в 1789–1793 г. – С. 21.
96. *Гутнова Б.В.* Историография истории средних веков. – М., 1974. – С. 276.
97. Певною мірою підсумки полеміки двох учених підведені в статтях С.Д.Сказкіна. Див. Февдист Эрве и его учение о цеизиве // Средние века. – 1942. – Вып. 1. – С. 185–201; Спорные вопросы аграрной истории Франции накануне революции // Европа в новое и новейшее время. – М., 1966. – С. 97–114.
98. *Ковалевский М.М.* Происхождения современной демократии. – М., 1895. – Т. 1. – С. 162–164, 166, 175, 194–195.
99. *Лучицкий И.В.* Состояние землевладельческих классов во Франции. – С. 27–29.
100. *Там же.* – С. 50–51, 141.
101. *Furet F.* Catéchisme révolutionnaire // Annales E. S. C. – 1971. – №2.
102. *Le Roy Ladurie E.* Révoltés et contestations rurales en France de 1675–1788 // Annales E. S. C. – 1974. – №1.
103. *Richer D.* Autour des origines ideologique lointaines de la Révolution française: élites et despotisme // Annales E. S. C. – 1969. – №1.
104. *Soboul A.* Civilisation et la Révolution française – Т. 1. – Paris, 1970.
105. *Vovelle M.* La chute de la monarchie. 1782–1792. – Paris, 1972.
106. *Адо А.В.* Современные споры о Великой французской революции (Исторический обзор) // Вопросы методологии истории исторической науки. – М., 1977; *Его же.* Французская буржуазная революция конца XVIII века и ее современная критика // Новая и новейшая история. – 1981. – №3. *Его же.* Буржуазная ревизия истории Французской революции XVIII в. // Социальные движения и борьба идей. – М., 1982; *Его же.* Великая французская революция и ее современные критики // Буржуазные революции XVIII–XIX веков в современной зарубежной историографии. – М., 1986; *Афанасьев Ю.Н., Блуменау С.Ф.* Дискуссии вокруг Великой французской революции // Великая французская революция и Россия. – С. 10–33.
107. *Goujard Ph.* L'abolition de la féodalité dans le district de Neufchâtel // Contribution a L'histoire paysanne de la revolution francaise. – Paris, 1977.
108. *Coubert Ph, Roche D.* Les français et l'Ancien Régime. – Paris, 1984.
109. *Robin D.* La Société française en 1789: Sêmur-en-Auxois. – Paris, 1970.
110. *Bastier J.* La féodalité au sciecle des Lumiere dans la région de Toulouse. 1730–1790. – Paris, 1975.
111. *Ону А.* Выборы в 1789 г. во Франции и приказы третьего сословия. – Спб., 1908. – С. 567, 594.

112. *Чапкевич Е.И.* Евгений Викторович Тарле. – М., 1977. – С. 20–21.
113. *Тарле Е.В.* Рабочий класс во Франции в эпоху революции // Сочинения: В 12 т. – М., 1957. – Т. 2. – С. 196–197.
114. *Чапкевич Б.И.* Указ. соч. – С. 22
115. *Тарле Е.В.* Рабочий класс во Франции в эпоху революции. – Спб., 1911. – Ч. 2: Предисловие. – С. XIV.
116. *Из истории* общественных движений и международных отношений: Сб. статей в память академика Евгения Викторовича Тарле. – М., 1957. – С. 11
117. *Ерусалимский А.С.* Евгений Викторович Тарле (1875–1955) // Е.В.Тарле. Сочинения: В 12 т. – Т. 1. – С. XVII.
118. *Тарле Е.В.* Крестьяне и рабочие во Франции в эпоху Великой революции. – Спб., 1914. – С. 2.
119. *Его же.* Национальный архив в Париже // История архивного дела классической древности в Западной Европе и на мусульманском Востоке. Б. г. – С. 153–202; – *Валк С.Н.* Е.В.Тарле и литература советского архивоведения // Проблемы истории международных отношений: Сб. статей памяти академика Е.В.Тарле. – Л., 1972.
120. *Кареев Н.И.* Историки французской революции. – Т. 3. – С. 221.
121. *Тарле Е.В.* Из истории обществоведения в России (Социологические воззрения Н.К.Михайловского) // Литературное дело: Сб. статей. – Спб., 1902.
122. *Е.В.Тарле* – С.Н.Кривенко. 5 января 1897 года, г.Киев // Из литературного наследия. – С. 166–167.
123. Цит. по: *Из истории* общественных движений. – С. 10.
124. *Тарле Е., Платонов С., Бузескул В.* Записка об ученых трудах проф. Альберта Матъеза // Изв. АН СССР. – Серия 7, ОГН. – 1928. – №8–10. Список главнейших трудов А.Матъеза содержит двадцать названий.
125. *Из литературного* наследия академика Е.В.Тарле. – М., 1981. – С. 211–227.
126. *Борщевский Л.В.* Из истории изучения Франции XVIII в. и Великой французской революции в Одесском университете // Из истории якобинской диктатуры / Ред. кол.: В.С.Алексеев-Попов, А.Я.Гансов, К.Д.Петряев. – Одесса, 1962. – С. 547.
127. *Там же.* – С. 545.
128. *Очерки истории* исторической науки в СССР. – Т. 3. – С. 486.
129. *Кареев Н.И.* Историки французской революции. – Т. 3. – С. 168.
130. *Молок А.И.* История Франции нового времени в трудах русских историков // Исторический журнал. – 1945. – №1/2. – С. 53.
131. *Фор Эдгар.* Опала Тюрго 12 мая в 1776 г. – М., 1979. – С. – 12, 15.
132. *Афанасьев Г.Е.* Наполеон и Александр. Причины войны 1812 года. (Публ. лекция). – Киев, 1912. – 61 с. (Ця лекція була опублікована в Англії на

сторінках журналу "Russian Review", який видавався Ліверпульським університетом); *Его же*. Мирабо (Публ. лекція). – Одеса, 1902. – 128 с.

133. Див.: *Афанасьев Г.Е.* Два момента конституционной истории Англии XIX века. – Одеса, 1882; *Его же*. Внешняя политика Наполеона III. – Одеса, 1885; *Его же*. Судьбы Ирландии. – Одеса, 1887; *Его же*. Две публичные лекции о Марии Стюарт. – Одеса, 1888; *Idem.* Les sociétés du Credit Mutuel en Russie. – Paris, 1890; *Idem.* Les Artels russes. – Paris, 1891; *Idem.* Tableau des Mesures pour les graines qui etaient en France au XVIII sciecle. – Paris, 1890; *Его же*. Наши конкуренты. – Одеса, 1895; *Его же*. Капитал, спекуляция и банкиры. – Одеса, 1893; *Его же*. Гугеноты при Людовике XIV. – Одеса, 1895; *Его же*. Наполеон I. – Киев, 1898; *Его же*. Лалли Толанд и его процесс о государственной измене. – Киев, 1900; *Его же*. Денежный кризис. – Одеса, 1890; *Idem.* La crise actuelle des capitaux en Russie. – Paris, 1900.

134. *Dounaevski V.A.* L' historiographie sovietique. – P. 217–229.

135. *Ibid.* – P. 217.

136. *Борщевский Л.В.* Указ. соч. – С. 542–562.

137. *Рубинштейн С.* Одеська Центральна наукова бібліотека. Праці Одеськ. Центр. наук. бібліотеки. – Вип. 1. – Одеса, 1927.

138. *Тарле Е.В.* Новая история в работах советских историков // Двадцать пять лет исторической науки в СССР / Под ред. В.П.Волина, Е.В.Тарле, А.М.Панкратовой. – М.; Л., 1942. – С. 239–240.

139. *Добролюбский К.П.* Экономическая политика термидорианской реакции. – М.; Л., 1930. – С. 5.

140. *Там же*. – С. 8.

141. *Там же*. – С. 7.

142. *Dounaevski V.A.* L' historiographie soviétique. – P. 222.

143. *Ibidem.*

144. *Тарле Е.В.* Указ. соч. // Двадцать пять лет исторической науки в СССР – М., Л., 1942. – С. 237.

145. *Гавриличев В.А.* Н.М.Лукин и его роль в развитии советской историографии Великой французской революции // Французский ежегодник. 1964. – М., 1965; *Манфред А.З.* Николай Михайлович Лукин // Европа в новое и новейшее время. – М., 1966; *Дунаевский В.А.* Советская историография новой истории стран Запада. 1917–1941 – М., 1974; *Адо А.В.* Научное наследие Н.М.Лукина и некоторые проблемы истории крестьянства во время Великой французской революции // Французский ежегодник. 1981. – М., 1983; *Дунаевский В.А., Цфасман А.Б.* Николай Михайлович Лукин. – М., 1987; *Dounaevski V.A.* L' académicien Nikolai Loukine, historien de la Grande révolution française du XVIIIè siecle // Critica storica / Voiletino A. S. E. – Roma, 1990–1992.

146. Див.: *Лукин Н.М.* Максимилиан Робеспьер. – М.; Пг., 1919; *Его же*. Из истории революционных армий. – М.; Пг., 1923; *Его же*. Новейшая история Запад-

ной Європи – М., 1923. – Вып. 1. Перу М.М.Лукіна належало також кілька нарисів з історії революції 1789 р, написаних для БСЭ та опублікованих в 1936 р. у статті "Франция: Жирондистский период Конвента (сент. 1792 – май 1793)"; "Якобинская диктатура"; "Термидорианский Конвент" (БСЭ, 1936. – Т. 58. – С. 523–557).

147. Концепції М.М.Лукіна викладені в кн.: *Дунаевский В.А., Цфасман А.Б.* Николай Михайлович Лукин. – М., 1987. – С. 66–76, 92–95.

148. *Dounaevski V.A.* L'académicien Nikolai Loukine. – Р. 344–347; Гордон А.В. Великая французская революция в ретроспективе 1917 года... // Одиссей. – М., 2004. – С. 253–280.

149. *Черняк Е.Б.* 1794 год: актуальные проблемы ... – С. 274.

150. *Кареев Н.И.* Историки французской революции. – Т. 3. – С. 5.

151. *Каутський К.* Класові протиріччя в епоху французької революції / Пер. з нім. – Харків, 1923.

152. *Бон В.* Французькі матеріалісти XVIII століття. – Харків: Пролетар, 1930. (Рецензію див.: Прапор марксизму. – 1928. – №2).

153. *Блос В.* История французской революции / Пер. с нем.

154. *Моносов С.М.* Очерки по истории Якобинского клуба. – Харьков, 1928; *Его же.* Якобинский клуб. – Харьков, 1925. (Рецензія: "Нова книга", 1925. – №4/6. Ст. 23).

155. *Балабанов Н.* Росія та європейські революції в минулому. Вип. перший: Росія і Велика французька революція. – Харків, 1924.

156. *Добролюбский К.П.* Новая экономическая политика термидорианского конвента // Записки Одесского ИНО – Т. 1. – Одесса. – 1927. Його ж. Жіноцтво паризьких околиць та преріальне повстання 1795 р. // Прапор марксизму. – 1930. – №1; Його ж. Найновіша робота з історії термидоріанської реакції // Прапор марксизму. – 1930. – №3 (Рецензія на кн. Albert Mathiez. La réaction thermidorienne. – Paris, 1929. – VIII + 324); та ін.

157. *Ющенко Г.* Книжка для читання з всесвітньої історії. Ч. 4: Франція доби буржуазної революції. – Харків, 1930.

158. *Щоголев П.* Гракх Бабеф. – Харків, 1934. (Із серії: "Життя видатних людей").

159. *Прапор марксизму.* – 1929. – №1.

160. *Фрідлянд Ц., Слуцький А.* Історія революційного руху Західної Європи (1789–1914): Хрестоматія. Вип. 1. – Харків, 1927. – С. 372 + 4; *Теж саме.* – Вип. 3. – С. 262 + 2.

161. *Бібліографія.* Всесвітня історія на Україні за 1917–1928 // Прапор марксизму. – 1929. – №1.

162. *Прапор марксизму.* – 1928. – №2.

163. *Володіна М.* "Переписка Робеспьера". Зібрав Ш.Мішон // Прапор марксизму. – 1930. – №1. – С. 160–162.

164. *Зеймаль В.* Классовый враг на историческом фронте // Правда. – 1931. – 11 окт.
165. *Dounaevski V.A.* L'académicien Nikolai Loukine. – P. 347–348.
166. *Дунаевський В.А.* "Прожитое и пережитое": о жизни и творчестве академика Н.И.Кареева // Новая и новейш. история. – 1991. – №6. – С. 32–33; *Золотарьов В.П.* Николай Иванович Кареев (1850–1931) // Там же. – 1992. – №4. – С. 151–153.
167. *Дунаевський В.А.* "Дело" академика Н.М.Лукина // Там же. 1990. – №6. – С. 189.
168. Про долю М.І.Яворського див.: *Касьянов Г.В.* Академік М.І.Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. – 1990. – №8. – С. 75–86; *Рубльов О.С.* Лідер істориків-марксистів в Україні (М.І.Яворський) // Репресоване краєзнавство. – Київ, 1991. – С. 293–304.
169. *Яворський М.* Провідні думки в розвиткові історичної науки // Прапор марксизму. – 1929. – №1.
170. Див.: *Прищак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ; Кембрідж, 1991. – С. 22–24.
171. *Збірник* на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. Накладом осередку праці Наукового товариства ім. Шевченка в Чикаго / Ред. М.Овчаренко. – Париж; Чикаго, 1962. – С. 10–15, 23–24, 44 та ін.
172. Там само. – С. 63–69.
173. Див.: *Камшиан О.* П'єр Гаспар Шомет // Прапор марксизму. – 1929. – №3; *Його ж.* Эбер та тахітум // Там само. – 1929. – №6; *Його ж.* Очерк по истории Великой французской революции. – Харьков, 1926. – 96 с. – *Його ж.* L'armee revolutionnaire // Прапор марксизму. – 1928. – №3; *Його ж.* Жорес як історик якобінської диктатури // Україна. – 1932. – Ч. 1/2.
174. *Збірник* на пошану. – С. 40.
175. Там само. – С. 40, 66.
176. *Ліберберг Й.* Франк-масонство напередодні Великої французької революції як форма громадсько-політичної самоорганізації буржуазії // Прапор марксизму-ленінізму. – 1927. – №51. – С. 177–212.
177. *Його ж.* Велика французька революція. – Харків, 1931. – 192 с.
178. *Звенья* Исторический альманах. – М., 1991. – Вып. 1. – С. 235.

ДО ГЛАВИ III

1. *Могильницький Б.Г.* Историзм как принцип осмысления социальной действительности // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения. – Томск, 1984. – С. 3; *Валлерстейн И.* "Анналы" в контексте мировой истории // Споры о главном. – С. 118–119.

2. *Azure-Roxas K.A.* "Анналы" и марксизм (Десять тезисов об исторических парадигмах) // Споры о главном. – С. 102–103.

3. *Dosse F.* L'histoire en mièttes. Des Annales a la nouvelle histoire // La Découverte. – 1987. – P. 5.

Автор цих рядків має в своєму розпорядженні текст доповіді Ф.Досса, люб'язно надісланого їй оргкомітетом Міжнародної конференції на честь 60-ліття школи "Анналів" (Москва, 1989).

4. *Бродель Ф.* Свидетельство историка // Французский ежегодник. – 1982. – М., 1984. – С. 180.

5. *Грушевський М.С.* Відродження французької соціологічної школи // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 1/2. – С. 112–113.

6. *Durkheim E.* Les formes élémentaires de la vie religieuse. – Paris, 1960. – P. 635; *Анциферова Л.И.* Материалистические идеи в зарубежной психологии. – М., 1974. – С. 194.

7. Див.: *Осипова Е.В.* Социология Эмиля Дюркгейма. – М., 1977.

8. *Дюркгейм Э.* Метод социологии. – Киев; Харьков, 1989. – С. 89.

9. *Там же.* – С. 91–97.

10. *Revue de synthèse.* – 1964. – Т. 85. – P. 20, 25.

11. *Berr H.* Du scepticisme de Gassendi. Thèse soutenue à la faculté des Lettres du Paris en 1898. Traduit du latin par Bernard Rochot. – Paris, 1960.

12. *Idem.* Peut-on refaire l'unité morale de la France? – Paris, 1901. *Idem.* La Guerre et la vie morale de la France? – Paris, 1915.

14. *Idem.* La Guerre allemande et la paix française. Le Germanisme contre l'esprit français. Essai de psychologie historique. – Paris, 1919.

15. *Idem.* Les Allemagnes. Réflexions sur la guerre et sur la paix (1918–1939). – Paris, 1939.

16. *Idem.* Collection Descartes. Pour la vérité. Présentation de la collection et "Machiavel et l'Allemagne". – Paris, 1939.

17. *Revue de Synthèse.* – 1964. – Т. 85. – P. 2.

18. *Berr H.* L'Avenir de la philosophie. Esquisse d'une synthèse de connaissance fondée sur l'histoire. – Paris, 1899.

19. *Idem.* La Synthèse en histoire. Essai critique et théorique. – Paris, 1911.

20. *L'Histoire* traditionnelle et la synthèse historique. – Paris, 1935. – P. VII.

21. *Февр Л.* Бои за историю. – М., 1991. – С. 68.

22. *Berr H.* En marge de l'histoire universelle – Т. 1. – Paris, 1934.

23. *Idem.* En marge de l'histoire universelle – Т. 2. – Paris, 1953.

24. *Февр Л.* Бои за историю. – С. 7.

25. *Febvre L, Bataillon L.* La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire. – Paris, 1924.

26. Bloch M. La Société féodale, T. I La formation des liens de dépendence. – Paris, 1939; t. 2: Société féodale; Les classes et la gouvernement des hommes. – Paris, 1940.
27. Febvre I~, Martin H.-J. L'Apparition du livre. – Paris, 1958.
28. Febvre, f. La Problème de l'incroyance au XVI siècle. La réligion de Rablais. – Paris, 1942; "L'Evolution de l'humanité" – Vol. 53. – Paris, 1947.
29. Бродель Ф. Свидетельство историка // Французский ежегодник. – 1982. – М., 1984. – С. 182.
30. Berr H. L'Histoire traditionnelle. – P. 21.
31. Idem. La synthèse en histoire. – P. 5.
32. Idem. L'Histoire traditionnelle. – P. IV–V.
33. Idem. La synthèse en histoire. – P. 15–16.
34. Ibid. – P. 15.
35. Ibid. – P. 15–16.
36. Ibid. – P. 26.
37. Ibid. – P. 32.
38. Ibid. – P. 21.
39. Revue de synthese. – 1933. – Т. 5. – P. 203.
40. Вовель Ж. История ментальностей: опыт обзора // Споры о главном. – С. 52.
41. Волгин В.П. Методологичная дискуссия на Варшавском конгрессе // Борьба классов. – 1933. – №10. – С. 26.
42. Berr H. En marge de l'histoire universelle. – Т. 1. – P. 22.
43. Ibidem.
44. Ibid. – P. 9.
45. Ibid. – P. VII.
46. Flinck F.-M. La loi et l'histoire // Revue de synthèse historique. 1929, Juin. – Т. 47. – P. 9.
47. Berr H. La synthèse en histoire. – P. 226.
48. Ibid. – P. 237.
49. Рябов Ф.Г. "Гражданская война во Франции" (Из истории издания и распространения работы К.Маркса) // Французский ежегодник. – 1964. – М., 1965.
50. "Le Capital" par Karl Marx. Trad, de M. J. Roi, entièrement révisée par l'auteur. Paris. Editeur Maurice Lachatre et C-ie. Малыш А.И. Авторизированное французское издание первого тому "Капиталу" Маркса // Из истории формирования и развития марксизма. – М., 1959.
51. Dommanget M. Introduction de Marxisme en France. – Lausanne, 1969. – P. 71.
52. Grande Dictionnaire universeil du XIX siècle. – Т. 10. – P. 1292–1293.
53. Zevaes A. Le socialisme en France depuis 1871. – Paris, 1908. – P. 158.

54. *Момджян Х.М.* Поль Лафарг и философия марксизма. – М., 1978. – С. 19–55. У 1882 р. "Эгалітэ" надрукувала "Маніфест Комуністичної партії" у перекладі Лаури Лафарг, ще раніше, в 1880 р., Ф.Енгельс переробив три глави з "Анті-Дюрингу" у самостійну роботу "Розвитку соціалізму від утопії до науки"; французький журнал "Revue socialiste" опублікував її, злегка змінивши назву роботи, із введення М., написаному для французького видання К.Марксом. У 1891 р. вийшов у Ліллі перший переклад "Класової боротьби у Франції", в 1900 р. з'явилася частина роботи "18 брюмера Луї Бонапарта", а в 1893 р. Анрі Раве видав статтю Ф.Енгельса "Походження сім'ї, приватної власності і держави". Перший французький переклад другого і третього тому "Капітала" К.Маркса з'явився в 1901 р.

56. *Вилар К.* Социалистическое движение во Франции. 1893–1905 (гедисты). – М., 1969. – С. 49.

57. *Cours d'économie sociale. Lafargue P. La matérialisme économique de Karl Marx. Deville G. Lévolution du capital.* – Paris, 1884; *Idem. Aperçu sur le socialisme scientifique. Capital de Karl Marx.* – Paris, 1897.

58. *Чернуха З.В.* Маркс, Энгельс и программа "Рабочие партии Франции в 1880 г." // Из истории марксизма и международного рабочего движения. – М., 1963. – С. 461. Не погоджуючись із нині застарілим трактуванням наслідків слабого поширення марксизму у Франції, що міститься в цьому дослідженні, цілком можливо використовувати його фактичний матеріал.

59. *Dommanget M.* Op. cit. – P. 201; *Сюратто Ж.-Р.* Жорж Лефевр и Жорес // Французский ежегодник. – 1979. – М., 1981. – С. 108.

60. *История Франции: В 3 т.* – М., 1971. – Т. 2. – С. 538.

61. *Сюратто Ж.-Р.* Жорж Лефевр и Жорес // Французский ежегодник. – 1979. – М., 1981. – С. 103–104.

62. *Venturi F.* Jaures e altri storici della Rivoluzione francese. – Torino, 1948.

63. *Жорес Ж.* История Великой французской революции. – М., 1920. – Т. 1. – С. 7.

64. *Камишан О.* Жорес як історик якобінської диктатури // Україна. – 1982. – Ч. 1/2. – С. 11–12.

65. *Dommanget M.* Op. cit. – P. 201.

66. *Сюратто Ж.-Р.* Указ. соч. – С. 107.

67. Є.В.Тарле вважав П.Буассонада автором "найбільшої і найкращої бібліографії економічної історії революції". Див.: *Тарле Е.В.* Рабочий класс во Франции в эпоху революции. – Спб., 1911. – Ч. 2. – С. 1.

68. *Далін В.М.* История Франции. – С. 98–100.

69. *Адо А.В.* Крестьяне и Великая французская революция. – М., 1971 (1-е изд.); М., 1987 (2-е изд., дораб. и дополн.).

70. *Добролюбский К.П.* Термидор. Очерки по истории... – С. 44.

71. *Гордон А.А. Старостин Е.В.* Кропоткин читает Жореса. Комментарии П.А.Кропоткина до труда Жана Жореса "Социалистическая история Французской революции" // Большая французская революция и Россия. – С. 170.
72. *Олар А.* Русское влияние в изучении Французской революции // Голос минувшего на чужой стороне. – Париж, 1926. – №2. – С. 7–9.
73. *Dosse F.* Op. cit.
74. *Bouvier J.* Feu Francals Simland. // Annales. E.S. C. 1973. – Sept-oct. – №5. – P. 1174.
75. *Kudrna J.* Ke kritike pozitivismu. – P. 33.
76. *Bouvier J.* Op. cit. – P. 1175; *Vtoch M., Febvre L* A nos lecteurs // Annales d'histoire économique et sociale. – 1929. – №1. – P. 1–2.
77. *Сюратто Ж.-Р.* Указ. соч. // Французский ежегодник. 1979. – М., 1981. – С. 95–96.
78. *Хобсбаум Э.* Эхо "Марсельезы". Взгляд на Великую французскую революцию через двести лет. *Дойчер И.* Незавершенна революция. Россия 1917–1967. – М., 1991. – С. 109.
79. *Собуль А.* Жорж Лефевр – историк Французской революции (1874–1959) // Французский ежегодник. – 1959. – М., 1961. – С. 378.
80. *Mathiez A.* La vie chère et le mouvement social sous la terreur. – Paris, 1927. Ця книга перекладена на російську мову.
81. *Лукин Н.М.* Проф. Матьез. Французская революция. – Т. 1: Падение королевской власти (1767–1792) // *Лукин. Н.М.* Избр. труды – Т. 1. – М 1960; *Его же.* "О новой книге Матьеза" La Terreur. – Там же; *Его же.* Новая работа из социально-экономической истории эпохи террора: А.Матьез. Борьба с дороговизной и социальное движение в эпоху террора // Там же.
82. *Mathiez A.* La révolution française. Paris, 1922. – Vol. 1–2; *Idem.* Jirondins et Montagnards. – Paris, 1930; У російському перекладі див. *Мат'єз А.* Французская революция. – М.; Л., 1925. – Т. 1–4; *Мат'єз А.* Французька революція. – Харків, 1931. – Т. 1–2 (укр. пер.); *Його ж.* Как побеждала Великая французская революция. – М., 1928; *Його ж.* Новое о Дантоне. – М.; Л., 1928; *Его ж.* Термидорианская реакция. – М.; Л., 1931.
83. *Лукин Н.М.* Избр. труды: Т. 1. – С. 220, 470, 492; *Далин В.М.* Историки Франции. – С. 129–130.
84. *Далин В.М.* Указ. соч. – С. 133.
85. *Собуль А.* Жорж Лефевр – историк Французской революции. – С. 27.
86. *Lefebvre G.* Avenir de L'histoire // Revue historique. – 1947. – Т. 197. – P. 55–61.
87. *Idem.* Etudes sur la Révolution française. – 2-eme. – Paris, 1968. – P. 4.
88. *Lefebvre G.* Réflexion sur l'histoire // La Pensée. – 1955. – Mai–juin. – №61.
89. *Лукин Н.М.* Избр. труды. – Т. 1. – С. 321; *Собуль А.* Жорж Лефевр – историк Французской революции (1874–1959) // Французский ежегодник. – 1959.

– М., 1961; *Далин В.М.* К истории изучения Великой французской революции в СССР // Великая французская революция и Россия. – С. 108–109.

90. *Адо А.В.* Крестьяне и Великая французская революция. – 2-е изд. – С. 10–11.

91. *Афанасьев Ю.Н., Блуменау С.Ф.* Дискуссии вокруг Великой французской революции // Великая французская революция и Россия. – С. 27.

92. *Lefebvre O.* Etudes sur la Révolution française. – Paris, 1954.

93. *Далин В.М.* Историки Франции. – С. 134.

94. *Хобсбаум Э.* Эхо "Марсельезы". – С. 108.

95. *Февр Л.* Бои за историю. – С. 414–421

96. *Хобсбаум Э.* Эхо "Марсельезы". – С. 101.

97. *Адо А.В.* Крестьяне и Великая французская революция. – 2-е изд. – С. 70.

98. *Lefebvre G.* Foules révolutionnaires // Annales historique de la Révolution française. – 1934. – Janv.– febv. – №61. – P. 1–26.

99. *Вовель М.* К истории общественного сознания эпохи Великой французской революции // Французский ежегодник. 1983. – М., 1985. – С. 131.

100. *Адо А.В.* Крестьяне и Великая французская революция. – 2-е изд. – С. 106.

101. *Сюратто Ж.-П.* Указ. соч. – С. 96–97.

102. *Lefebvre G.* Réflexions sur l'histoire // La Pensée. – 1955. – №61. – Mai–juin.

103. *Grenier J., Lepetit B.* L'expérience historique. A propos de C.-E. Labrousse // Annales. E. S. C. – 1989. – №6. – P. 1337–1360.

104. *Бессмертный Ю.Л.* "Анналы": переломный этап // Одиссей. – 1991 – С.11–13.

105. *H.-J. Marrou* De la connaissance historique. – Paris, 1954. – P. 13.

106. *Vilar P.* Marxisme et histoire dans le développement des sciences humaines // Studi storici. – 1960. – №5. – P. 1030.

107. *Arnould M.* Vingt années d'histoire économic et sociale. – Paris, 1953. – P. 5.

108. Vingt-cinq ans de recherche historique en France (1940–1965). – Paris, 1966. – P. XV.

109. *Vilar P.* La Catalogne dans l'Espagne moderne. – Paris, 1962. – Т. 1. – P. 12.

110. *Valery P.* Regards sur le monde actuel. – Paris, 1931.

111. *Ibid.* – P. 64–65.

112. *Джемелли Дж.* Сравнительная история от Марка Блока до Фернана Броделя: пример энтропии // Споры о главном. – С. 69.

113. *Valery P.* – Op. cit. – Г. 69.

114. *Valery P.* – Op. cit. – P. 63–64.

115. Див., наприклад, доповідь Анрі Піррена, бельгійського історика, тісно пов'язаного із французькою історичною наукою, зроблену ним на відкритті V Міжнародного конгресу історичних наук (*Pirenne H.* De la méthode comparative en histoire, Compte-rendu du V Congrès international des sciences historiques. – Bruxelles, 1923. – P. 19–32); а також статтю Ж.Лефевра (*Lefebvre G.* A propos de l'enseignement historique // Revue historique. – 1938. – Т. 182).

116. Більш докладно про історію видання "Анналів" у роки війни див.: Девис Н.З. "Анналы", Марк Блок и Люсьен Февр во время немецкой оккупации // Споры о глав ном. – С. 166–179.
117. *Baumont M.* Notice sur la vie et les travaux du Lucien Febvre (1878–1956). – Paris, 1959. – P. 15.
118. *Palmer A.* Throop. Lucien Febvre (1878–1956) Some 20th Century historiens. ed. by W.Halperin. – Chicago, 1961. – P. 279.
119. *Гуревич А.Я.* Уроки Люсьеиа Февра // Люсьен Февр. Бои за историю. – С. 506.
120. *Febvre L.* Philippe II et Franche-Compte. – Paris, 191.
121. *Baumont M.* Op. cit. – P. 7.
122. *Febvre L.* Note et documents sur la réforme et l'inquisition en Franche-Comté. – Paris, 1911.
123. *Idem.* Histoire de la Franche-Compte. – Paris, 1912.
124. *Febvre I. Bataillon L.* La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à histoire. – Paris, 1924 (L'Evolution de l'humanité. – Paris. 1922. – Vol. 4).
125. *Demangeon L. Febvre L.* Le Rhin: problème d'histoire et d'economie. – Paris", 1935.
126. *Febvre L.* Un destin: Martin Luther. – Paris, 1928.
127. *Idem.* Le problème l'incroyance au XVI siècle: la religion de Rablais. – Paris, 1942.
128. *Idem.* Autour de l'Heptameron: amour sacré, amour profané – Paris, 1944.
129. І.С.Кон писав: "по охопленню джерел, по тонкості аналізу, по яскравості стилю – блискуче дослідження". Див. *Кон І.С.* Некоторые вопросы философии истории в современной французской историографии // Вестник истории мировой культуры. – 1959. – №81. – С. 21.
130. *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1965. – С. 147,148,149 и др.; *Пинский Л.В.* Реализм эпохи Возрождения. – М., 1961. – С. 106–114.
131. *Febvre L. Martin H.-J.* L'apparition du livre. – Paris, 1958.
132. *Bloch M.* L'Ile de France. – Paris, 1913.
133. *Idem.* Rois et serfs: un chapitre de l'histoire capétienne. – Paris, 1920.
134. *Idem.* Les caractères originaux de l'histoire rurale française. – Paris, 1931; 2-eme ed., 1952.
135. *Idem.* La soclete feodale. – Paris, 1939–1940. – Vol. 2.
136. *Bloch M.* Etrange defaite. Temoignage ecrite en 1940 suivi de clandestins. 1942–1944. Paris, 1946; 2-ème éd. énrichie de textes inedits. – Paris, 1957. Ця книга не була єдиним твором М.Блока – учасника Опору. Див.: *Гуревич А.Я.* М.Блок "Апология истории" // Марк Блок. Апология истории. – М., 1986. – С. 185.
137. *Там же.* – С. 183.

138. *Bloch M.* Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien. – Paris, 1949. Книга двічі виходила в російському перекладі: *Блок М.* Апологія історії. – М., 1973; 2-е изд., доп. – М., 1986. Примітки й стаття А.Я.Гуревича. Існують її переклади на естонську, італійську, англійську, іспанську, португальську, німецьку, польську, чеську мови.
139. *Mélanges historiques.* – Vol. 2. – Paris, 1963.
140. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – Paris, 1953; *Февр Л.* Бої за історію. – М., 1991 (Стаття А.Я. Гуревича. Коментарии Д.Э. Харитоновича).
141. *Idem.* Au coeur religieux du XVI siècle. – Paris, 1957.
142. *Idem.* Pour une histoire à part entière. – Paris, 1962.
143. *Hommage à Lucien Febvre.* Eventail de l'histoire vivante offert par l'amitié d'historiens, linguistes, géographes, économistes, sociologues, ethnologues. – Vol. 2. – Paris, 1953.
144. *Febvre L.* Une livre qui grandit // *Revue historique* 1950. – №3. – P. 224.
145. Les 80 ans du "pape" des historiens. Entretien avec Fernand Braudel // *Histoire.* – 1982. – Sept. – №48. – P. 73.
146. *Бродель Ф.* Свидетельство историка // *Французский ежегодник.* – 1982. – М., 1984. – С. 184–185.
147. Les 80 ans du "pape" – P. 73.
148. *Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки.* – М., 1968. – С. 207.
149. *Lefebvre G.* La naissance historiographie. – P. 33.
150. *Фурсов А.И.* Революция как имманентная форма развития европейского исторического субъекта. (Размышления о формационных и цивилизационных истоках Французской революции) // *Французский ежегодник.* – 1987. – М., 1989. – С. 287.
151. *Bruhat F.* Destin de l'histoire. – Paris, 1949. – P. 7.
152. *Dommanget M.* Op. cit. – P. 13–14.
153. *Ibid.* – P. 88.
154. *Сорни А.* Karl Marx. De l'hégélianisme au mathérialisme historique. – Paris, 1934.
155. *Корню О.* Карл Маркс и Фридрих Энгельс. Жизнь и деятельность / Пер. с нем. – Т. 2: (1844–1845). – М., 1961. – С. 241.
156. *Багатурия Г.А.* К истории написания, опубликования и исследования "Немецкой идеологии" Маркса и Энгельса // *Из истории формирования и развития марксизма.* – М., 1959. – С. 49.
157. *Дюкло Ж.* Избранные произведения. – М., 1959. – Т. 1. – С. 223.
158. *Бертольд В.* "Голодать и повиноваться". – М., 1964. – С. 261.
159. *Сестан Э.* История событий и история структур. – М., 1970. – С. 8.
160. *Vilar P.* Marxisme et l'histoire dans le développement des sciences humaines. – P. 1031.
161. *A la lumière du marxisme.* Essais. Conference faites a la Commission scientifique du cercle de la Russie Neuve – Т. 1. – Paris, 1935; – Т. II. – Paris, 1937.

162. A la lumiere du marxisme. – Т. I. – Р. 9,10.
163. *Ibid.* – Р. 9, 7.
164. *Febvre L.* Pour une histoire à part entiere. – Paris, 1962. – Р. 672.
165. *Ibid.* – Р. 674.
166. *История* техники // Историк-Марксист. – 1936. – №2.
167. *Гуревич А.Я.* М.Блок и "Апология истории". – С. 193.
168. *Le Roy Ladurye E.* The Annales In Global Context.

Текст доповіді автор має завдяки люб'язності оргкомітету згаданої вище Міжнародної конференції 1989 р. у Москві.

169. *Фурсов А.И.* Революция как имманентная форма. – С. 293.
170. *Vingt-cing ans de recherche historique en France.* – Р. XXIII.
171. *Фурсов А.И.* Революция как имманентная форма. – С. 292–294.
172. *Febvre L.* Pour une histoire à part éntiere. – Р. 674.

ДО ГЛАВИ IV

1. *Споры* о главном. – С. 70, 103, 114, 119 и др.
2. *Бродель Ф.* Сведетельство историка // Французский ежегодник. – 1982. – М., 1984. – С. 184.
3. *Febvre L.* Combate pour l'histoire. – Р. 29.
4. *Гуревич А.Я.* О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – №2/3. – С. 50. Тут же автор дає й посилання на французьких дослідників: *Duby G. Lardreau G.* Dialogues. – Paris, 1980 Р. 96; *Le Goff J.* L'appetit de histoire // *Essays d'egohistoire* – Paris, 1987.
5. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – Р. 41
6. *Ibidem.*
7. *Ibid.* – Р. 40.
8. *Ibid.* – Р. 42.
9. *Bloch M.* Apologie pour l'histoire. – Р. 2.
10. "Нехай остерігаються обмежені ганчірники Сліо, які в 1955 р. уперто беруть свої теми на смітнику. Невже вони не відчують, як швидко обертається колесо історії й залишає їх поза грою? Поки ми вперто залишаємося у своїх кабінетах, за закритими ставнями, з опущеними шторами, наодинці зі своїми паперами, поки ми відмовляємося відкрити очі на життя, культивуючи історію, котра не сміючи задавати життєві питання, не зможе дати ніякої їжі нашим сучасникам у ці часи смуту й зростаючого нездужання, у нас не буде ніякого впливу на світ, що оточує нас", – писав Л.Февр за рік до своєї смерті (*Febvre L* Sur Einstein et sur l'histoire // *Annales E. S. C.* – 1955. – №10. – Р. 310–311).
11. *Chatier R.* Hans-Dieter Mann. Lucien Febvre. La pensée vivante d'un hislorien. Préf. de F. Braudel. – Paris, 1971 // *Annales E. S. C.* – 1972. – №3. – Р. 671.
12. *Lefebvre G.* Avenir de l'histoire // *Revue ilstorique.* – 1947. – Т. 197. – Р. 55–61.
13. *Febvre L.* Sur Einstein et sur l'histoire. – Р. 310–311.

14. *Афанасьев Ю.Н.* Историзм против эклектики. – С. 47; *Гуревич А.Я.* Уроки Люсьена Февра // Февр Л. Бои за историю. – С. 511–513; *Безсмертный Ю.Л.* Школа "Анналов": весна 1989 г. – С. 144–145.
15. *Bloch M.* Apologie pour l'histoire. – P. 30.
16. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – P. 59.
17. *Ibid.* – P. 8.
18. *Ibid.* – P. 23.
19. *Ibid.* – P. 8.
20. *Revue historique.* – 1954. – Juillet–sept – Т. 232. – P. 211.
21. *Romano R.* Szkola nowoczesnosci historijezney // Argumenty. – Warszawa, –1962. – 20 maja.
22. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология // Соч. – С. 16.
23. *Февр Л.* Бои за историю. – С. 240.
24. *Там же.* – С. 255.
25. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – P. 73–74.
26. Див.: *Toynbee A.J.* A Study of History. – London, 1934. – Vol. 1–3. (Русский пер. *Тойнби А.Дж.*, Постигание истории. Сборник. Пер. с англ. / Сост. А.П.Огурцов; Вступ. ст. В.И.Уколовой; Закл. ст. Е.Б.Рашковского. – М., 1991. – 736 с.)
27. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – P. 139–140.
28. *Ibid.* – P. 62.
29. *Февр Л.* Бои за историю. – С. 276.
30. *Там же.* – С. 282.
31. *Наринский Л., Карев В.* Общие истоки европейской цивилизации // Европейский альманах / Отв. ред. А.О.Чубарьян. – М., 1991. – С. 26.
32. *Бродель Ф.* Свидетельство историка. – С. 185.
33. *Le Roi Ladurie E.* The Annales in Global Context.
34. *Бродель Ф.* Свидетельство историка. – С. 185.
35. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – P. 62.
36. *Ibid.* – P. 67.
37. *Ibid.* – P. 62.
38. *Споры о главном* – С. 65–90.
39. A nos lectures // Annales d'histoire économique et sociale. – 1929. – №1.
40. *Люблинская А.Д.* Предисловие к русскому изданию книги М.Блока "Характерные черты французской аграрной истории". – С. 20; *Ее же.* Источники в смежных с историей науках // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья. – М., 1979. – С. 16.
41. *Там же.* – С. 6.
42. *Барг М.А.* Проблемы социальной истории. – М., 1979. – С. 46–48; *Афанасьев Ю.Н.* Историзм против эклектики. – С. 47–48, 55–56; *Гуревич А.Я.* Марк Блок и "Апология истории" // *Блок М.* Апология истории. – С. 202–203; *Безсмертный Ю.Л.* Феодальная деревня и рынок в Западной Европе XII–XIII ве-

- ков. – М., 1969. – С. 321–322; *Его же*. "Феодальная революция" X–XI веков // Вопросы истории. – 1984. – №1. – С. 58.
43. *Безсмертный Ю.Л.* Феодальная революция X–XI веков. – С. 53.
44. *Там же*. – С. 52
45. *Там же*.
46. *Febvre L., Bataillon L.* La Terre et l'évolution humaine. – Paris, 1924. – P. 101–104.
47. *Febvre L., Bataillon L.* – Op. cit. – P. 341.
48. *Ibid.* – P. XVII–XIX.
49. *Ibid.* – P. 442.
50. *Тубер П.* "Анналы" и изучение аграрной истории // Споры о главном. – С. 124.
51. *Блок М.* Апология истории. – С. 82.
52. Див.: *Барг М.А.* Категории и методы исторической науки. – М., 1984; *Его же*. Эпохи и идеи. Становление историзма. – М., 1987; *Его же*. Категория "цивилизации" как метод сравнительно-исторического исследования (человеческое измерение) // История СССР. – 1991. – №5.
53. *Тубер П.* Споры о главном. – С. 125–126.
54. *Там же*. – С. 124.
55. *Moraze Ch.* Essais sur la civilisation d'occident. – Paris, 1950. – P. 229–230.
56. *Vilar P.* Géographie et histoire statistique // Eventail de l'histoire vivante. – Paris, 1953. – Т. 1. – P. 121–135.
57. *Черняк С.Б.* Указ. соч. // Новая и новейшая история. – 1993. – №4. – С. 64–65.
58. *Там же*.
59. *Febvre L.* Pour une histoire à part entière. – P. 194.
60. *Блок М.* Характерные черты французской аграрной истории. – С. 249.
61. *Гуревич А.Я.* Социальная история и историческая наука // Вопросы философии. – 1990. – №4; *Его же*. Теория формаций и реальность истории // Вопрос философии. – 1990. – №11.
62. *Ving-iltiq ans de recherche historique en France.* – P. XXIV–XXV.
63. *Ibid.* – P. XXV.
64. "Після нього, зазначає Ж.Гленіссон, історія середніх віків втратила властиво юридичний аспект, що так довго був їй властивий" *Ibid.* – P. XXXI.
65. *Ibid.* – P. XXVI.
66. *Безсмертный Ю.Л.* Пути междисциплинарных подходов и опыт "Анналов" // Споры о главном. – С. 81.
67. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – P. 208.
68. *Ibid.* – P. 211.
69. *Bloch M.* Apologie pour l'histoire. – P. 4.
70. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – P. 63.

71. *Ibid.* – P. 86.
72. *Bloch M.* Apologie pour l'histoire. – P. XIV, 52.
73. Чудовий аналіз цих праць даний А.Я.Гуревичем. Див.: *Уроки Люсьєна Февра // Февр Л.* Бои за историю.
74. *Chartier R.* Hans-Dieter Mann. Lucien Febvre. Le pensée vivante d'un historien. – P. 671.
75. *Ibid.* – P. 673.
76. *Ibidem.*
77. *Ходонов А.С.* Социальная психология в исторической концепции Марка Блока // Вопросы всеобщей истории и историографии. – Томск, 1980.
78. *Февр Л.* Бои за историю. – С. 151.
79. *Февр Л.* Бои за историю. – С. 104–108.
80. *Brandel Fn.* Entretien, réalisé par Louis Bernard Robitaille pour "L'Actualité de Montreal" // Le Nouvel Observateur. 6–12. Dec. – 1985. – P. 78.
81. *Гутнова Е.В.* Академик Сергей Данилович Сказкин (1890–1973) // Новая и новейшая история. – 1993. – №2. – С. 155.
82. *Гуревич А.Я.* О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – №2/3. – С. 28 и др.; *Его же.* От истории ментальности к историческому синтезу // Споры о главном. – С. 24.
83. *L'Histoire et ses méthodes.* Vol publ. sous la direction Ch. Samaran – Paris, 1961.
84. *Шартье Р.* Одна четверть свободы, три четверти детерминизма // Споры о главном. – С. 42–43.
85. *Ле Гофф Ж.* Можно ли считать представления и культуру надстройкой над базисом? // Споры о главном. – С. 41–42.
86. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – P. 141.
87. *Ibidem.*
88. *Ibid.* – P. 71.
89. *Ibid.* – P. 5.
90. *Ibidem.*
91. *Bloch M.* Apologie pour l'histoire. – P. 28.
92. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – P. 13.
93. *Ibid.* – P. 33.
94. *Ibidem.*
95. *Histoire et ses méthodes.* – P. 26.
96. *Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш.* Указ. соч. – С. 13.
97. *Bloch M.* Apologie pour l'histoire. – P. 22.
98. *Ibid.* – P. 70, 103.
99. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – P. 7.
100. *Bloch M.* Apologie pour l'histoire. – P. XIV.
101. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – P. 58.
102. *Гуревич А.Я.* О кризисе современной исторической науки. – С. 31.

103. *Marrou H.-J.* De la connaissance historique. – Paris, 1954. – P. 79.
104. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – P. 116–117.
105. *Ibid.* – P. 8.
106. *Ibid.* – P. 7.
107. *Moraze Ch.* Trois essais sur l'histoire et culture. Preface par L. Febvre. – Paris, 1948. – P. VII.
108. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – P. 209.
109. *Chartier R.* Op. cit. – P. 671.
110. *Гуревич А.Я.* О кризисе современной исторической науки. – С. 31–32.
111. *Bloch M.* Apologie pour l'histoire. – P. XIV.
112. *Ibid.* – P. 52.
113. *Гуревич А. Я.* О кризисе современной исторической науки. – С. 33.
114. *Там же.*
115. *Там же.* – С. 33–34.
116. *Chartier R.* Op. cit. – P. 673.
117. *Le Goff G.* La nouvelle histoire. – P. 1.
118. *Афанасьев Ю.Н.* Ведущее направление французской историографии // Современная зарубежная немарксистская историография. – С. 139–140.
119. *Histoire des relations internationales.* Publ. sous la dir. de P. Renouvin. – Vol. 1–8. – Paris, 1952–1957.
120. *Доннаевски В.А.* L'academicien Nikolai Loukine, historien... – P. 249. Основні праці А.Собуля: *Les sans-culottes parisiens de l'An II. Mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire. 2 juin. 1793 – 9 Thermidor. An II* – Paris, 1958 (є російський, німецький і інший переклади книги); *Idem.* La France à la veille de la Révolution. – Т. 1: Economie et société. – Paris, 1966; *Idem.* Paysans, Jacobins et Sans-Culottes. Essais d'histoire révolutionnaire. – Paris, 1966; *Idem.* Precis d'histoire de la Révolution française. – Paris, 1962; *Idem.* La civilisation et la Révolution française. La crise de l'Ancien Regime. – Paris, 1970; *Idem.* La civilisation et la Révolution française. – Т. 2. – Paris, 1982; *Idem.* La Révolution française. – Paris, 1982 (у тій же останній книзі вміщено бібліографію робіт А.Собуля; перерахування його праць займає 25 сторінок. – Див.: *Лебедева Е.И.* Последние работы Альберта Собуля // Французский ежегодник. – 1983. – 1985. – С. 263–265), *Idem.* Grande peur // Dictionnaire historique de la Révolution française / Publ. sous la dir. de J.-R. Suratteau, F. Gendron. – Paris, 1989.
121. *Годшо Ж.* Современное состояние изучения Французской революции в странах Западной Европы и США // Французский ежегодник. – 1970. – М., 1972. – С. 270.
122. *Ревуненков В.Г.* Марксизм и проблемы якобинской диктатуры. – М., 1966; *Его же.* Проблемы якобинской диктатуры в новейших работах советских историков // Проблемы всеобщей истории. – Л., 1967; *Его же.* Марат и мелкобуржуазная революционность // Проблемы отечественной и всеобщей истории.

– М., 1969; *Его же*. Санкюлоты и якобинцы // Новая и новейшая история. – 1969. – №3; *Его же*. Парижские санкюлоты эпохи Великой французской революции. – Л., 1971; *Его же*. Парижская коммуна: 1792–1796. – Л., 1976.

123. *Пименова Л.А.* О советской историографии Великой французской революции (1979–1986 гг.) // Великая французская революция и Россия. – С. 123.

124. *Ревуленков В.Г.* Очерки по истории Великой французской революции. Падение монархии. 1789–1792. – Л., 1982; *Его же*. Очерки по истории Великой французской революции. Якобинская республика и ее крушение. – Л., 1983; *Его же*. О хронологических рамках Великой французской революции // Вестник Ленинградского университета. – 1979. – №4.

125. *Джеджула К.Е.* Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII в. – Киев, 1972. – С. 16–17.

126. *Palmer R.R.* 1789. Les révolutions de la liberté et de l'égalité. – Paris, 1968. – P. 305.

127. *Annales* historique de la Révolution française. – 1967. – №189. – P. 377–378.

128. Правда. – 1988. – 28 окт.

129. *Crouzet F.* Wars, Blockade and Economic Change in Europe, 1792–1815 // *Journal of Economic History*. – 1964. – Dec. – P. 585.

130. *Афанасьев Ю.Н.* Историзм против эклектики. – С. 217–238.

131. *Его же*. Изучение "Анналов" в СССР: общие подходы // Споры о главном. – С. 184.

132. *Адо А.В.* Великая французская революция и ее современные критики // Буржуазные революции XVII–XIX вв. в современной зарубежной историографии. – М., 1986; *Собуль А.* Классическая историография Французской революции. О нынешних спорах // Французский ежегодник. 1976. – М., 1978. – С. 165; *Афанасьев Ю.Н.* Историзм против эклектики. – С. 230.

133. *Фурсов А.И.* Революция как имманентная форма развития... – С. 279–280.

134. *Там же*. – С. 280–283.

135. *Годшо Ж.* Современное состояние изучения Французской революции. – С. 271.

136. *Нарочницкий А.Л.* Юбилей Французской революции: поиски и проблемы // Новая и новейшая история. – 1989. – №3.

137. *Барг М.А., Черняк Е.Б.* О роли революций европейского масштаба в межформационном переходе от феодализма к капитализму // Новая и новейшая история. – 1988. – №3; *Черняк Е.Б.* 1794 год: актуальные проблемы исследования Великой французской революции // Французский ежегодник. 1987. – М., 1989; *Барг М.А., Черняк Е.Б.* Великие социальные революции XVII – XVIII вв. – М., 1990; *Черняк Е.Б.* История XIX в. проблемы и размышления // Новая и новейшая история. – 1991. – №1.

138. *Барг М. А., Черняк Е.Б.* Великие социальные революции. – С. 110–111.

139. *Там же*. – С. 131.

140. *Там же.* – С. 132.
141. *Там же.* – С. 133–135.
142. *Там же.* – С. 136.
143. *Там же.*
144. *Там же.* – С. 137.
145. *Там же.* – С. 140. Авторы критикуют концепцию Е.Лабрусса за то, что она не врахует "такой фактор кризиса, как больше швидкий розвиток капіталістичної промисловості порівняно з сільським господарством" (*Там само.* – С. 148).
146. *Там же.* – С. 141.
147. *Про поглядя Ф.Броделя див.: Таран Л.В.* Французька історіографія. – С. 65–75.
148. *Барг М.А., Черняк Е.Б.* Великие социальные революции... – С. 147.
149. *Там же.* – С. 215–216.
150. *Там же.* – С. 199–200.
151. *Ревякин А.В.* Французская революция и буржуазия // Французский ежегодник. – 1987. – М., 1989. – С. 119.
152. *Bergeron L.* Les capitalistes en France (1780–1914). – Paris, 1978. – P. 46.
153. *Хобсбаум Э.* Эхо "Марсельезы". – С. 102.
154. *Барг М.А., Черняк Е.Б.* Великие социальные революции. – С. 110–111.
155. *Там же.*
156. *Там же.* – С. 201–202.
157. *Там же.* – С. 199–200.
158. *Кожокин Е.М.* Французские рабочие: от Великой буржуазной революции до революции 1848 года. – М., 1985; *Его же.* Государство и народ. От Фронды до Великой французской революции. – М., 1989.
159. *Furet F.* Penser la Révolution française. – P. 242.
160. *Пименова Л.В.* Дворянство накануне Великой французской революции. – М., 1986; *Ее же.* Социально-политическая позиция дворянства накануне Великой французской революции // Новая и новейшая история. – 1984. – №1.
161. *Лебедева Е.И.* Собрания нотаблей накануне Великой французской революции и эволюция политических позиций дворянства // Французский ежегодник. 1985. – М., 1987. – С. 184 и др.
162. *Черняк Е.Б.* Указ. соч. // Французский ежегодник. – 1987. – М., 1989. – С. 240–277.
163. *Там же.* – С. 242; *Лабрусс Э.* Как Французская революция блестяще объясняет героическую историю русской революции / Под. ред. С.Н.Гурвич // Французский ежегодник. – 1971. – М., 1973. – С. 305–315.
164. *Черняк Е.Б.* Указ. соч. – С. 243.
165. Див.: Проблемы якобинской диктатуры. Симпозиум в секторе истории Франции Института всеобщей истории АН СССР 20–21 мая в 1970 г. // Французский ежегодник. 1970. – М., 1972. – С. 278–313.

166. *Ревуненков В.Г.* Очерки по истории Великой французской революции. Якобинская республика и ее крушение. – Л., 1983. – С. 118 (цит. по: *Черняк Е.Б.* 1794 год... – С. 249); *Кропоткин П.А.* Великая французская революция, 1789–1793. – М., 1979. – С. 433.
167. *Черняк Е.Б.* 1794 год... – С. 258–264.
168. *Чудинов А.В.* Огюстен Кошен и его вклад в историографию Великой французской революции // *Французский ежегодник.* – 1987. – М., 1989. – С. 236.
169. *Черняк Е.Б.* 1794 год... – С. 258–264.
170. *Там же.* – С. 269.
171. *Там же.* – С. 274.
172. *Там же.* – С. 269–275.
173. *Черняк Е.Б.* Узловые проблемы капитализма нового времени // *Всеобщая история: дискуссии, новые подходы.* – М., 1989. – Вып. 2. – С. 10–11.
174. *Черняк Е.Б.* 1794 год... – С. 276.
175. Див.: *Soboul A.* La Grande Peur // *Dictionnaire historique de la Révolution Française / Publ, sous la dir. de L.-B. Suratteau, F. Gendron.* – Paris, 1988. – P. 518.
176. Див.: *Чеканцева З.А.* О новом подходе к истории народных движений: Франция XVI–XVIII вв. // *Новая и новейшая история.* – 1993. – №4.
177. *Baszkiewicz J.* Francuzi 1789–1794. Studium swiadomosci rewolucyjnej – Warszawa, 1989.
178. *Вопросы истории.* – 1991. – № 2/3. – С. 246.
179. *Гордон А.В.* Великая французская революция в ретроспективе 1917 года. Становление советской историографии // *Одиссей.* – М., 2004. – С. 253–280.

До главы V

1. *Ковальченко И.Д.* Сущность и особенности общественно-исторического развития // *Исторические записки. Теоретические и методологические проблемы исторических исследований.* – М., 1995. – Вып. 1. – С. 23–27. Он же. *Теоретические и методологические проблемы исторических исследований.* – М., 1995. – Вып. 1. – С. 24.
2. *История ментальностей. К реконструкции духовных процессов (Mentalitäten geschichte zur Rekonstruktion geistlicher Prozesse. Hrsc. Von U. Raulf – W/ Berlin, 1987)* // *История ментальностей – историческая антропология.* – С. 38. "Виникнення такої історії було наслідком відмирання великих ідей у сучасних суспільствах європейського типу" // *Казус.* 1996 *Индивидуальное и уникальное в истории.* – М., 1997. – С. 331.
3. *Буро А.* Предложение к ограниченной истории ментальностей // *История ментальностей – историческая антропология.* – С. 66–67.
4. *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и Школа "Анналов". Гл. 2: Новый взгляд на социальную историю. *Марк Блок.*

5. Томпсон Е.П. Плебейская культура и моральная экономия. Статьи из английской социальной истории XVIII–XIX вв. (Thompson E.P. Plebeische Kultur und moralische Okonomie. Aufsätze zur englischen Social – Geschichte des 18 und 19 Jahrhunderts – Frankfurt A.M., 1980. – 377 s.) // История ментальностей – историческая антропология. – С. 180–187.

6. Шартье Р. Одна четверть свободы – три четверти детерминизма // Споры о главном. – С. 42–43.

7. Шартье Р. Мир как представление (Chartier R. Le monde comme representation // Annales E.S.C. – 1989. – №6 // История ментальностей – историческая антропология. – С. 74–77.

8. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки... – С. 33.

9. Гуревич А.Я. История историка. – М., 2005. – С. 118.

10. Chartier R. Hans-Deiter Mann. Lucien Febvre. Le pensée vivante d'un historien. Prêf. de F. Braudel. Paris // Annales E.S.C. – 1972. – №3. – С. 671.

11. Бессмертный Ю.Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. – М., 1995. – С. 5, 10, 11.

12. Ле Гофф Ж. "Анналы и "новая историческая наука" // Споры о главном. – С. 90–92.

13. Бессмертный Ю.Л. Что за "Казус"? // Казус. – 1996. – С. 9.

14. Там же. – С. 23.

15. Шартье Р. История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Одиссей. – 1995. – С. 194.

16. Бессмертный Ю.Л. Что за "Казус"? // Казус. – С. 19.

17. Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и актуальной истории // Одиссей. – М., 1996. – С. 25–26.

18. История ментальностей... – С. 39.

19. Репина Л.П. Указ. соч. – С. 26.

20. Ле Гофф. Указ. соч. – С. 94.

21. Гуревич А.Я. "Территория историка" // Одиссей. – М., 1996. – С. 86.

22. Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Укр. іст. журн. – 1994. – №1. – С. 51.

23. В широкому плані проблему опосередкованості висвітлював М.А.Барг (Барг М.А. К вопросу о современной структуре предмета истории как науки // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. – М., 1989. – Вып. 1. – С. 97–98). Про проблеми епістемології див.: Спигел Габриель. К теории среднего плана: историописание в век постмодернизма // Одиссей. – М., 1995. – С. 212–213.

24. Баткин Л.П. Poleмические заметки // Одиссей. – М., 1995. – С. 209.

25. Рикер П. Историописание и репрезентация прошлого. Памяти Франсуа Фюре (Annales. HSS – 2000. – Vol. 55, №4. – P. 731–747) // Анналы на рубеже веков: антология. – М., 2002. – С. 38.

26. Там само. – С. 40–41.
27. Там само.
28. Попробуем поставить опыт (Annales. HSS. 1989. – Vol. 44, №6. – P. 1317–1323) // *Анналы на рубеже веков: антология.* – С. 21–22.
29. Там само. – С. 19.
30. Там само. – С. 18–19.
31. Гуревич А.Я. *Позиция вневходимости // Одиссей.* – М., 2005. – С. 127.
32. Емар М. "Анналы" – XXI век // Там само. – С. 135.
33. Там само.
34. Гренье Ж.И. *Размышления о критическом повороте // Там само.* – С. 150.
35. Эмар М. *Образование и научная работа в профессии историка: современные подходы // Исторические записки.* – М., 1995. – Вып. 1. – С. 10.
36. Баткин Л.М. *Указ. соч.* – С. 208.
37. Bloch M. *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien.* – Paris, 1964. – P. 22.
- l'Febvre L. *Combats pour l'histoire.* – Paris, 1953. – P. 116–117.
38. Баткин Л.М. *Указ. соч.* – С. 204.
39. Кульчицкий С.В. *Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928).* – К., 1996. – С. 9.
40. Про "комплексність" вивчення подій періоду Хмельниччини див.: Колесник И.И. *История исторического познания в постсоветском научном пространстве: методология и социальные функции // Українська історіографічна наука на порозі XXI століття. Харківський історіографічний збірник.* – Харків, 1997. – Вип. 2. – С. 85.
41. Зважена оцінка праць О.Субтельного дана на сторінках монографії "Українська історіографія на зламі..." (С. 60–61). Від себе додамо Л.Февр писав про те, що практика віртуоза у кам'яній справі не формує архітектора. Із трьох шкіл гуманістичної історіографії – ерудитської, риторичної, політичної – найслабшою вважається перша (Див. Косминский Е.А. *Историография средних веков.* – М., 1963. – Лекції III–IV).
42. Див. Атаманенко Алла (Острог). *Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос 2.* – Київ, 2006. – С. 256–283; Гриньох Н.В. *Українські науково-історичні центри в Канаді в 50–80-х роках XX століття: основні напрями діяльності: Автореф. ... к.і.н.* – Львів, 2007.
43. Барг М.А. *К вопросу о современной структуре предмета истории как науки // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы.* – М., 1989. – Вып. 1. – С. 93–94.
44. Осипян Александр. *O, bella, ciao, bella, ciao, або історія як схованка (школа "Анналів" в історичному контексті сучасності) // Эйдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.А.Смолій; Відп. ред. І.І.Колесник.* – Київ, 2006. – Вип. 2. – С. 284–306.

45. Исаевич Я.Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVII вв. // Федоровские чтения. 1976. Читатель и книга. – М., 1978.
46. Исаевич Ярослав. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. Львів, 1996. – С. 5, 22. Рецензія Таран Л.В. Українська самоідентифікація, українська історія // Сучасність. – 1999. – №4. – Квітень. – С. 147–150.
47. Исаевич Я. Україна давня і нова. – С. 22–23, 26, 27, 28, 30, 41 та ін.
48. Там само. – С. 105.
49. Яковенко Н.М. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. – 1996. – №1(4). – С. 118–121.
50. Isaievitch I. Le passé du peuple ucrainien dans l'interpretation des historiens et des activistes du mouvement populaire (XIX–XX s.). Зараз з появою, але з яким запізненням! – "Эйдосу", праця поживилася і має перспективи росту.
51. A nos lectures // Annales d'histoire économique et sociale. – 1929. – №1.
52. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С. 5.
53. Українська історіографія на зламі... – Розділ III.
54. Хвостова К.В. Современная эпистемологическая парадигма в исторической науке. (Роль многозначной логики) // Одиссей. Человек в истории. – М., 2000. – С. 10.
55. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – Київ, 2003. – С. 6.
56. Нарочницкий А.Л. Юбилей французской революции: поиски и проблемы // Новая и новейшая история. 1989. – №3; Барг М.А., Черняк Е.Б. О роли революций европейского масштаба в международном переходе от феодализма к капитализму // Новая и новейшая история. – 1988. – №3. Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVI–XVII вв. М., 1990; Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России... Гл. IV. Она же. Новые тенденции мировой и украинской историографии // Диалог со временем. 13. – М., 2004.
57. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1–2. – К., 1994. Исаевич Я.Д. Українська культура в середньовіччі і на світанку нової доби // Україна: культурна спадщина ... , 1992. – Вип. 1. – С. 31–49. Яковенко Н.М. До питання про вивчення історії України // Генеза. – 1996. – №1(4).
58. Исаевич Я. Україна давня і нова... – С. 148.
59. Там само. – С. 114–132, 214–241, 242–262, 287–297.
60. Там само. – С. 314–315.
61. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С. 9.
62. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть... – С. 400.
63. Історія України: нове бачення: У 2 т. / О.І.Гуржій, Я.Д.Исаевич, М.Ф.Котляр та ін. / Під ред. В.А.Смолія. – Київ. – 1995. – Т. 1: Історія України:

нове бачення: У 2 т.) В.Ф.Верстюк, О.В.Горань, В.М.Даниленко та ін. / Під ред. В.А.Смолія. – Київ. – 1996. – Т. 2. Ця книга доповнена і перероблена, перевидавалася ще двічі – в 2000 і 2007 рр.

64. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993. – 416 с. Вона ж. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навчальний посібник. Київ, 1997. – 311 с. Вона ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XV–XVII ст. – Київ, 2002. – 416 с. Вона ж. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-е вид., перероблене і розширене. – К., 2005. – 584 с.

65. Знаний український історик О.Д.Бойко аргументовано довів цю тезу в своїй праці. Див.: Бойко О.Д. Україна: від путчу до Пущі (серпень–грудень 1991): Наукова монографія. – Ніжин, 2006. – С. 16.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

1. *Адо А.В.* Современные споры о Великой французской революции (Историографический обзор) // Вопросы методологии и истории исторической науки. – М., 1977.

2. *Адо А.В.* Французская буржуазная революция конца XVIII в и ее современные критики // Новая и новейшая история. – 1981. – №3.

3. *Адо А.В.* Научное наследие Н.М.Лукина и некоторые проблемы истории крестьянства во время Великой французской революции // Французский ежегодник. – 1981. – М., 1983.

4. *Адо А.В.* Великая французская революция и ее современные критики // Буржуазные революции XVIII–XIX веков в современной зарубежной историографии. – М., 1986.

5. *Адо А.В.* Крестьяне и Великая французская революция. Крестьянское движение в 1789 – 1794 гг. – 2-е изд., дораб. и доп. – М., 1987.

6. *Анналы на рубеже веков: антология / Отв. ред. А.Я.Гуревич. Сост. С.И.Лучицкая).* – М., 2002.

7. *Асмус В.Ф.* Маркс и буржуазный историзм. – М., 1933.

8. *Афанасьев Г.Е.* Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение. – Одесса, 1884.

9. *Афанасьев Г.Е.* Условия хлебной торговли во Франции в XVIII веке. – Одесса, 1892.

10. *Афанасьев Ю.Н.* Историзм против эклектики; французская историческая школа "Анналов" в современной буржуазной историографии. – М., 1980.

11. *Барг А.М.* Категории и методы исторической науки. – М., 1984.

12. *Барг А.М.* Эпохи и идеи. Становление историзма. – М., 1987.

13. *Барг А.М.* Категория "цивилизация" как метод сравнительно-исторического исследования (человеческое измерение) // История СССР. – 1991. – №5.

14. Барг А.М., Черняк Е.Б. О роли революций европейского масштаба в межформационном переходе от феодализма к капитализму // Новая и новейшая история. – 1988. – №3.
15. Барг А.М., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII–XVIII веков. – М., 1990.
16. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1965.
17. Бернхейм Э. Введение в историческую науку. – СПб., 1908.
18. Бессмертный Ю.Л. "Феодальная революция" X–XI веков // Вопросы истории. – 1984. – №1.
19. Бессмертный Ю.Л. "Анналы": переломный этап // Одиссей. – М., 1991.
20. Бессмертный Ю.Л. Школа "Анналов": весна 1989 // Европейский альманах. – М., 1991.
21. Бессмертный Ю.Л. Школа "Анналов" вчера и сегодня. Споры о главном: к итогам коллоквиума // Новая и новейшая история. – 1990. – №6.
22. Бессмертный Ю.Л. Некоторые соображения постмодернизма и микроистории // Одиссей. – М., 1995.
23. Бессмертный Ю.Л. Что за "Казус"? // Казус. – М., 1996.
24. *Бібліографія*. Всесвітня історія на Україні за 1917–1928 // Прапор марксизму. – 1929. – №1.
25. Блок М. Апология истории или Ремесло историка / Пер. с фр. Примеч. и статья А.Я.Гуревича. – 2-е изд., доп. – М., 1986.
26. Блок М. Характерные черты французской аграрной истории / Пер. с фр. Предисл. А.Д.Люблинской. – М., 1957.
27. Блуменау С.Ф. "Анналы" и проблемы французской буржуазной революции конца XVIII века // Вест. МГУ. Сер. 8. История. – 1978. – №3.
28. Борщевский Л.В. Из истории изучения Франции XVIII в. и Великой французской революции в Одесском университете // Из истории якобинской диктатуры / Ред. кол. В.С.Алексеев-Попов, А.Я.Гансов, К.Д.Петряев. – Одесса, 1962.
29. Бродель Ф. Свидетельство историка // Французский ежегодник. М., 1982; М., 1984.
30. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – Т. 1–3 / Пер. с фр. Вступительная статья Ю.Н.Афанасьева. – М., 1986–1992.
31. Бродель Ф. Динамика капитализма. – Смоленск, 1993.
32. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX – начале XX века. – Л., 1931.
33. *Буржуазные* историки Запада в СССР (Тарле, Петрушевский, Кареев, Бузескул и др.) // Историк-марксист. – 1931. – Т. 21.

34. *Вайнштейн О.Л.* Очерки по истории французской эмиграции в эпоху Великой революции (1789–1796). – Харьков, 1924.
35. *Вайнштейн О.Л.* Научно-исследовательская работа по истории Западной Европы в советских вузах в 1924–1926 гг. по их публикациям // Историк-марксист. – 1927. – №3.
36. *Вайнштейн О.Л.* Западноевропейская средневековая историография. – М., 1964.
37. *Вайнштейн О.Л.* Становление советской исторической науки (20-е годы) // Вопросы истории. – 1966. – №7.
38. *Вайнштейн О.Л.* Очерки развития буржуазной философии и методологии истории XIX–XX вв. – Л., 1979.
39. *Вебер Б.Г.* Историографические проблемы. – М., 1974.
40. *Великая французская революция и Россия* / Под ред. А.Л.Нарочницкого, А.В.Адо и др. – М., 1989.
41. *Виндельбанд В.* Прелюдии. – 1894.
42. *Виндельбанд В.* История и естествоведение. – М., 1901.
43. *Виндельбанд В.* История новой философии и ее связи с общей культурой и отдельными науками. – Т. 1–2. – Спб., 1908.
44. *Вовель М.* К истории общественного сознания эпохи Великой французской революции // Французский ежегодник. – 1983. – М., 1985.
45. *Володина М.* "Переписка Робеспьера". Зібрав М.Мишон // Прапор марксизму. – 1930. – №1.
46. *Вспомогательные исторические дисциплины: теория и историография* / Отв. ред. Ю.Ю.Кондуфор. – Киев, 1988.
47. *Годшо Ж.* Современное состояние изучения французской революции в странах Западной Европы и США // Французский ежегодник. – 1970. – М., 1972.
48. *Годшо Ж.* Альбер Матъез // Французский ежегодник. – 1982. – М., 1984.
49. *Грушевський М.С.* Відродження французької соціологічної школи // Первісне громадянство та його пережитки на Україні – 1926. – Вип. 1/2.
50. *Гуревич А.Я.* Категория средневековой культуры. – М., 1972; 2-е изд. – М., 1984.
51. *Гуревич А.Я.* Изучение ментальностей: социальная история и поиски исторического синтеза // Советская этнография. – 1988. – №6.
52. *Гуревич А.Я.* К читателю // Одиссей. – М., 1989.
53. *Гуревич А.Я.* Культура и общество средневековой Европы глазами современников. – М., 1989.
54. *Гуревич А.Я.* Европейское средневековье и современность // Европейский альманах. – М., 1990.
55. *Гуревич А.Я.* Средневековый мир: культура безмолствующего большинства. – М., 1990.

56. *Гуревич А.Я.* Теория формаций и реальность истории // Вопросы философии. – 1990. – №11.
57. *Гуревич А.Я.* О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – №2/3.
58. *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и Школа "Анналов". – М., 1993.
59. *Гуревич А.Я.* История историка. – М., 2004.
60. *Гуревич А. Я.* Феодализм перед судом историков, или о средневековой крестьянской цивилизации // Одиссей. – М., 2006.
61. *Гутнова Е.В.* Историография истории средних веков. – М., 1974; 2-е изд. – М., 1985.
62. *Далин В.Н.* Люди и идеи. – М., 1970.
63. *Далин В.Н.* Историки Франции XIX–XX веков. – М., 1981.
64. *Двадцать пять лет исторической науки в СССР* / Под ред. В.П.Волгина, Е.В.Тарле, А.М.Панкратовой. – М.; Л., 1942.
65. *Добролюбский К.П.* Экономическая политика термидорианской реакции. – М., Л., 1930.
66. *Добролюбский К.П.* Термидор. Очерки по истории классовой борьбы во Франции в 1794–1798 гг. – Одесса, 1949.
67. *Драгоманов М.П.* Вибрані твори. – Т. 1. – Прага, 1937.
68. *Дунаевский В.А.* Советская историография новой истории стран Запада 1917–1941. – М., 1974.
69. *Дунаевский В.А.* "Прожитое и пережитое": о жизни и творчестве академика Н.И.Кареева // Новая и новейшая история. – 1991. – №6.
70. *Дунаевский В.Л., Цфасман А.Б.* Николай Михайлович Лукин. – М., 1987.
71. *Дюби Ж.* Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. – М., 1991.
72. *Дюркгейм Э.* Метод социологии. – Киев; Харьков, 1899.
73. *Дашкевич Я.* Дорогами української Кліо: про стан історичної науки в Україні. – К., 1993.
74. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда: Этюд об организации высших обществ. – М., 1991.
75. *Енциклопедія українознавства.* Видана Науковим Товариством ім. Шевченка / Гол. ред. д-р В.Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1959.
76. *Ерусалимский А.* Евгений Викторович Тарле // Тарле. Сочинения: В 12 т. – Т. 1. – М., 1959.
77. *Жорес Ж.* Социалистическая история французской революции. – Т. 1–6. / Пер. с франц. Вступ. статья А.З.Манфреда. – М., 1976–1983.
78. *Жук С.І.* Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Укр. іст. журн. – 1994. – №1.

79. Журнал *Анналы* 75 лет. Статьи: Гуревич А.Я. Позиция вненаходимости; Емар М. "Анналы". – XXI век; Гренье Ж.-И. Размышления о "критическом повороте" // *Одиссей*. – М., 2005.
80. Закун А.И. Навчальна література з історії кінця 80–х – 90-ті рр. XX ст.: історіографічний аналіз. Автореферат дис. (...) канд. іст. наук. – Київ, 2002.
81. Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // *Український історик*. – 1999. – №2–4.
82. *Збірник* на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою / Ред. М.Овчаренко. – Париж; Чикаго, 1962.
83. *Золотарев В.П.* Историческая концепция Н.И.Кареева: Содержание и эволюция. – Л., 1988.
84. *Из истории* общественных движений и международных отношений: Сборник статей в память академика Евгения Викторовича Тарле. – М., 1957.
85. *Из литературного* наследия академика Е.В.Тарле. – М., 1981.
86. *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Киев, 1892.
87. *История* техники // *Историк-марксист*. – 1936.
88. *Исаевич Я.Д.* Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI – XVII вв. // *Федоровские чтения*. 1976. Читатель и книга. – М., 1978.
89. *История* ментальностей – историческая антропология. – М., 1996
90. *Исторические* исследования в России. Тенденции последних лет / Под ред. Г.А.Бордюгова. – М., 1996
91. *Казаков А.П.* Теория прогресса в русской социологии конца XIX века (П.Л.Лавров, Н.К.Михайловский, М.М.Ковалевский). – Л., 1969.
92. *Камишан О.* Жорес як історик яacobінської диктатури // *Україна*. – 1923. – Ч. 1–2.
93. *Камишан О.* Очерк по истории Великой французской революции. – Харьков, 1926.
94. *Камишан О.* L'armée révolutionnaire // *Прапор марксизму*. – 1928. – №3.
95. *Камишан О.* П'єр Гаспар Шомет // *Прапор марксизму*. – 1929. – №3.
96. *Кареев Н.И.* Сущность исторического процесса и роль личности в истории. – СПб., 1890.
97. *Кареев Н.И.* Старые и новые этюды об экономическом материализме. – СПб., 1896.
98. *Кареев Н.И.* Основные вопросы философии истории. – Т. 1–2. – СПб., 1897.
99. *Кареев Н.И.* Теория личности П.Л.Лаврова. – СПб., 1907.
100. *Кареев Н.И.* Экономический материализм в истории // *Вестник Европы*. – 1894. – Авг.
101. *Кареев Н.И.* Эпоха французской революции в трудах русских ученых за последнее десятилетие (1902–1912). – СПб., 1912.

102. *Кареев Н.И.* Книга Анри Берра по теории истории // Историческое обозрение: Сборник Исторического общества при Императорском Санкт-Петербургском университете. – Т. 17 / Под ред. Н.И.Кареева. – 1912.
103. *Кареев Н.И.* Критика экономического материализма. – Спб., 1913.
104. *Кареев Н.И.* Теория исторического знания. – Спб., 1913.
105. *Кареев Н.И.* Беглые заметки по экономической истории Франции в эпоху революции. – Ч. 1–2. – Спб., 1913–1915.
106. *Кареев Н.И.* Историология (Теория исторического процесса). – Пг., 1915.
107. *Кареев Н.И.* Французская революция и русское общество // Нива. – 1918. – №18.
108. *Кареев И.И.* Историко-теоретические труды А.С.Лаппо-Данилевского // Русский исторический журнал. – Пг., 1920. – Кн. 6.
109. *Кареев Н.И.* Историки французской революции. – Л., 1924. – Т. 1–2. – Л., 1925. – Т. 3.
110. *Кареев Н.И.* Прожитое и пережитое. – Л., 1990.
111. *Касьянов Г.В.* Академік М.І.Яворський: доля вченого // Укр. іст. журнал. – 1990. – №8.
112. *Киреева Р.А.* Неопубликованные труды А.С.Лаппо-Данилевского по русской историографии // История и историки. – 1978. – М., 1981.
113. *Ковалевский М.М.* Происхождение современной демократии. – Т. 1–4. – М., 1895–1897.
114. *Ковалевский М.М.* Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения. – Ч. 1. – М., 1879.
115. *Ковалевский М.М.* Прогресс // Вестник Европы. – 1912. – №2.
116. *Ковалевский М.М.* Рабочий класс во Франции накануне революции. – Спб., 1905.
117. *Ковалевский М.М.* Современные социологи. – Спб., 1905.
118. *Ковалевский М.М.* Социология: В 2 т. – Спб., 1910.
119. *Ковалевский М.М.* Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства. – Т. 1. – М., 1898.
120. *Ковалевский М.М.* Очерк происхождения и развития семьи и собственности. Лекции, читанные в Стокгольмском университете / Пер. с фр. – Спб., 1895.
121. *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. – М., 1987.
122. *Кожокин Е.М.* Французские рабочие: от Великой буржуазной революции до революции 1848 г. – М., 1985.
123. *Кожокин Е.М.* Государство и народ: От Фронды до Великой французской революции. – М., 1989.
124. *Кон И.С.* Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли. – М., 1959.

125. *Кон И.С. Люблинская А.Д.* Труды французского историка Марка Блока // Вопросы истории. – 1955. – №8.
126. *Кондратьева Т.С.* Большевики – якобинцы и призрак Термидора. – М., 1993. (Книга спочатку була написана французською мовою і видана в Парижі в 1989 році.)
127. *Конт О.* Дух позитивной философии. – Спб., 1910.
128. *Конт О.* Общий обзор позитивизма // Родоначальники позитивизма. – Спб., 1912. – Вып. 4.
129. *Кропоткин П.А.* Великая французская революция 1789–1793. – М., 1979.
130. *Калакура Я.* Українська історіографія. – К., 2004.
131. *Лабриола А.* Очерки материалистического понимания истории. – М., 1960.
132. *Лабрусс Э.* Как французская революция блестяще объясняет героическую историю русской революции / Под ред. С.Н.Гурвич // Французский ежегодник. – 1971. – М., 1973.
133. *Лакомб П.* Социологические основы истории. – Спб., 1895.
134. *Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш.* Введение в изучение истории. – Спб., 1899.
135. *Лантин П.Ф.* Община в русской историографии. – Киев, 1971.
136. *Лебедева Е.И.* Собрание нотаблей накануне Великой французской революции и эволюция политических позиций дворянства // Французский ежегодник. – 1985. – М., 1987.
137. *Лефевр Ж.* Аграрный вопрос в эпоху террора 1793–1794 / Пер. с фр. Вступ. статья П.П.Щеголева. – Л., 1936.
138. *Ліберберг І.Л.* Велика французська революція. – Харків, 1931.
139. *Лукин Н.М.* Избранные труды. – Т. 1–2. – М., 1960.
140. *Лучицкий И.В.* Обзор литературы по философии истории за 1872 г. // Знание. – 1873. – №9.
141. *Лучицкий И.В.* Отчет о занятиях за границей (с июля по ноябрь 1872 г.) // Университетские известия. – Киев, 1874. – №6. – Ч. 2.
142. *Лучицкий И.В.* Отношение истории к науке об обществе // Знание. – 1875. – №1.
143. *Лучицкий И.В.* Джемс Сорольд Роджерс // Юридический вестник. – 1891.
144. *Лучицкий И.В.* Вопрос о крестьянской поземельной собственности во Франции до революции и продажа национальных имуществ. (Отчет о командировке за границу). – Киев, 1894.
145. *Лучицкий И.В.* Крестьянская поземельная собственность во Франции до революции и продажа национальных имуществ. – Киев, 1896.
146. *Лучицкий И.В.* Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене). – Киев, 1900.
147. *Лучицкий И.В.* Состояние земледельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789–1798 гг. // Университетские известия. – Киев, 1911. – №5. – Ч. 2.

148. *Лучицкий И.В.* Состояние земледельческих классов во Франции и аграрные реформы 1789–1793 годов. – Киев, 1912.
149. *Лучицкая М.В.* Мемуары. – М., 2003.
150. *Лучицкая С.В., Таран Л.В.* Иван Васильевич Лучицкий – исследователь истории Украины // *Вопр. истории.* – 2007. – №3. Є польський переклад.
151. *Логунова Н.А.* Наукова та громадсько-політична діяльність І.В.Лучицького: Автореф. ... дис. к.і.н. – Київ, 2006.
152. *Люблинская А.Д.* Источники в смежных с историей науках // *Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья* / Под ред. В.И.Рутенбурга. – М., 1979.
153. *Маркс К.* Тезисы о Фейербахе // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – Т. 3.
154. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – Т. 3.
155. *Марксизм-ленинизм* и развитие исторической науки в странах Западной Европы и Америки. – Т. 1–2. – М., 1985.
156. *Матьез А.* Французская революция / Пер. с фр. – Л.; М., 1925–1930. – Т. 1–3. (Є український переклад: *Французька революція.* – Харків, 1931. – Т. 1–2.
157. *Матьез А.* Борьба с дороговизной и социальное движение в эпоху террора / Авториз. пер. с фр. – М.; Л., 1928.
158. *Медушевская О.М.* Современное зарубежное источниковедение. – М., 1983.
159. *Могильницкий В.Г.* Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX – начала 900-х годов. – Томск, 1969.
160. *Могильницкий В.Г.* Современный этап кризиса буржуазной исторической науки // *Вопросы истории.* – 1980. – №9.
161. *Молок А.И.* История Франции нового времени в трудах русских историков // *Исторический журнал.* – 1945. – №1–2.
162. *Моносов С.М.* Очерки по истории Якобинского клуба. – Харьков, 1928.
163. *Моносов С.М.* Якобинский клуб. – Харьков, 1925.
164. *Мохненко С.С.* "Новая историческая наука" – как течение историко-культурной мысли XX века. – Херсон, 1997.
165. *Мягков Г.П.* "Русская историческая школа": Методологические и идейно-политические позиции. – Казань, 1988.
166. *Мягков Г.П.* Научное сообщество в исторической науке: опыт "русской исторической школы". – Казань, 2000.
167. *Наринский М., Карев В.* Общие истоки европейской цивилизации // *Европейский альманах* / Отв. ред. А.О.Чубарьян. – М., 1991.
168. *Нарочницкий А.Л.* Юбилей французской революции: поиски и проблемы // *Новая и новейшая история.* – 1989. – №3.

169. *Нечухрин А.Н.* Проблема соотношения истории и современности в русской либеральной историографии (80-е гг. XIX – 1917 г.): Автореф. ... дисс. к.и.н. – Томск, 1979.
170. *Нечухрин А.Н.* Проблема специфики исторического познания в творчестве Н.И.Кареева // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск, 1979. – Вып. 13.
171. *Нечухрин А.Н.* Проблема кризиса исторической науки конца XIX – начала XX в. в творчестве русских либеральных историков // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения. – Томск, 1984.
172. *Олар А.* Политическая история французской революции: Происхождение и развитие демократии и республики (1789–1804). – М., 1902.
173. *Осипова Е.В.* Социология Эмиля Дюркгейма. Критический анализ теоретико-методологических концепций. – М., 1977.
174. *Обичкина Е.О.* Крестьянство и идеологические предпосылки Великой французской революции // Новая и новейшая история. – 1984. – №4.
175. *Ону А.* Выборы 1789 г. во Франции и наказы третьего сословия. – СПб., 1908.
176. *Одиссей* / Отв. ред. А.Я.Гуревич. – М., 1991–2007.
177. *Осіп'ян О.* Експериментальна історія: дослідницькі підходи та методи французької історичної школи "Аналів": Навч. посібн. – Краматорськ, 2007.
178. *Пименова Л.А.* Дворянство накануне Великой французской революции. – М., 1986.
179. *Плеханов Г.В.* О книге Риккерта // Избранные философские произведения. – Т. 3. – М., 1957.
180. *Плеханов Г.В.* Об "Экономическом факторе". Первоначальная рецензия // Под знаменем марксизма. – 1931. – №4–5.
181. *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія. Історіографія світової і української історії XVII–XX ст. – К., 2002.
182. *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ; Кембрідж, 1991.
183. *Проблемы* якобинской диктатуры: Симпозиум в секторе истории Франции Института всеобщей истории АН СССР 20–21 мая 1970 // Французский ежегодник. – 1970. – М., 1972.
184. *Погодин С.Н.* "Русская школа историков": Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский. – СПб., 1997.
185. *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007
186. *Рамазанов С.П.* Дискуссия о неокантианской теории ценностей в русской либеральной историографии периода кризиса буржуазной исторической мысли // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск, 1983. – Вып. 17.

187. *Рамазанов С.П.* К вопросу о начале кризиса русской буржуазной исторической науки // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения. – Томск, 1984.
188. *Рамазанов С.П.* Кризис буржуазной исторической науки: сущность и периодизация // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск, 1990.
189. *Ревуненков В.Г.* Марксизм и проблемы якобинской диктатуры. – М., 1966.
190. *Ревуненков В.Г.* Проблемы якобинской диктатуры в новейших работах советских историков // Проблемы всеобщей истории. – Л., 1967.
191. *Ревуненков В.Г.* Парижские санкюлоты эпохи Великой французской революции. – Л., 1971.
192. *Ревуненков В.Г.* Очерки по истории Великой французской революции: Падение монархии. – 1789–1792. – Л., 1981.
193. *Ревуненков В.Г.* Очерки по истории Великой французской революции. Якобинская республика и ее крушение. – Л., 1983.
194. *Ревякин А.В.* Французская революция и буржуазия // Французский ежегодник 1987. – М., 1989.
195. *Риккерт Г.* Естествоведение и культуроведение. – СПб., 1903.
196. *Риккерт Г.* Границы естественно-научного образования понятий. – СПб., 1905.
197. *Риккерт Г.* Философия истории. – СПб., 1908.
198. *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре. – СПб., 1911.
199. *Ретина Л.П.* Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и актуальной истории // Одиссей. – М., 1996.
200. *Санцевич А.В.* Методика исторического исследования. – 2-е изд. – Киев, 1990.
201. *Сарбей В.Г.* Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). – Киев, 1989.
202. *Сафронов В.Г.* М.М.Ковалевский как социолог. – М., 1960.
203. *Сеньобос Ш.* Исторический метод в применении к социальным наукам. – М., 1902.
204. *Синицин О.В.* Неокантианская методология истории и русская буржуазная историография конца XIX – начала XX вв. // Вопросы методологии науки, историографии и источниковедения. – Томск, 1984.
205. *Синицин О.В.* Проблема соотношения истории и теории в русской буржуазной неокантианской историографии. – Казань, 1987. (Рук. депон. ИНИОН АН СССР. № 31158 от 11.09.1987)
206. *Сказкин С.Д.* Февдист Эрве и его учение о цензуре // Средние века. – М., 1942. – Вып. 1.
207. *Сказкин С.Д.* Спорные вопросы аграрной истории Франции накануне революции // Европа в новое и новейшее время. – М., 1966.

208. *Смолий В.* Українська історична наука на рубежі ХХІ ст. // Освіта України. – 1997. – 4 липня.
209. *Собуль А.* Жорж Лефевр – историк Французской революции (1874–1959) // Французский ежегодник. – 1959. – М., 1961.
210. *Собуль А.* Парижские санкюлоты во время якобинской диктатуры: Народное движение и революционное правительство 2 июня 1793 г. – 9 термидора II года / Пер. с фр. – М., 1966.
211. *Собуль А.* Классическая историография французской революции. О нынешних спорах // Французский ежегодник. – 1976. – М., 1978.
212. *Собуль А.* Жорес, Матьез и история французской революции // Французский ежегодник. – 1980. – М., 1982.
213. *Современная зарубежная немарксистская историография: Критический анализ.* – М., 1989.
214. *Соколова М.Н.* Современная французская историография: Основные тенденции в объяснении исторического процесса. – М., 1979.
215. *Соколова М.Н.* Наши современники – зарубежные историки Великой французской революции // Новая и новейшая история. – 1987. – №4.
216. *Споры о главном // Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов".* – М., 1993.
217. *Спигел Габриель М.* К истории среднего плана: историописание в век постмодернизма // Одиссей. – М., 1995
218. *Стельмах С.* Історична наука в Україні ХІХ – початку ХХ століття. – К., 1997.
219. *Сюратто Ж.-Р.* Жорж Лефевр и Жорес // Французский ежегодник. – 1979. – М., 1981.
220. *Тарле Е.В.* Чем объясняется современный интерес к экономической истории // Тарле Е.В. Сочинения: В 12 т. – 1957. – Т. 1.
221. *Тарле Е.В.* К вопросу о границах исторического предвидения // Русское богатство. – 1902. – №5.
222. *Тарле Е.В.* Рабочий класс во Франции в эпоху революции // Сочинения: В 12 т. – Т. 2.
223. *Тарле Е.В.* Крестьяне и рабочие во Франции в эпоху Великой революции. – СПб., 1914.
224. *Тарле Е.В.* Национальный архив в Париже // История архивного дела классической древности в Западной Европе и на мусульманском Востоке. – Б. г.
225. *Тарле Е.В.* Из истории обществоведения в России (Социологические воззрения Н.К.Михайловского) // Литературное дело. Сборник статей. – СПб., 1902.
226. *Тарле Е.В., Платонов С., Бузескул В.* Записка об ученых трудах проф. Альберта Матьеза // Изв. АН СССР. 7 сер. ОТО. – 1928. – №8–10.
227. *Таран Л.В.* Критика трактування П'єром Реновеном причин Першої світової війни // Тези доповідей до ХХ наукової конференції. – Ужгород: Вид-во "Уж Д У", 1966.

228. *Таран Л.В.* Характеристика традиційного напрямку французької історіографії // Матеріали наукової конференції аспірантів. – Ужгород: Вид-во "Уж Д У", 1969.
229. *Таран Л.В.* Теория "исторического синтеза" Анри Берра // Французский ежегодник, 1968. – М., 1970.
230. *Таран Л.В.* П'єр Ренувен як історик міжнародних відносин // Питання нової та новітньої історії. – Вип. №11. – К.: Вид. Київ. ун-ту, 1970.
231. *Таран Л.В.* До історії виникнення традиційного позитивіського напрямку французької історіографії // Питання нової та новітньої історії. – Вип. 17. – К., 1973.
232. *Таран Л.В.* Деякі тенденції розвитку історичної науки у Франції в першій половині ХХ століття // Там само. – Вип. 19. – К., 1974.
233. *Таран Л.В.* Питання теорії джерелознавства у засновників напрямку "Анналів" Л.Февра і М.Блока // Там само. – К., 1975. – №21.
234. *Таран Л.В.* Pierre Renouvin Zeitschrift fur Geschichiswissenschaft. – Berlin. – 1975. – №7.
235. *Таран Л.В.* Лукін Микола Михайлович // Укр. рад. Енциклопедія. – 2-е вид. – 1982. – Т. 6.
236. *Таран Л.В.* Мат'єз Альбер // Там само.
237. *Таран Л.В.* Мішле Жюль // Там само. – Т. 7.
238. *Таран Л.В.* Критика теоретико-методологических концепций французской историографии первой пол. ХХ века. // Вопросы новой и новейшей истории. – К., 1983. – Вып. 29.
239. *Таран Л.В.* П'єр Ренувен про роль економічного фактору в міжнародних відносинах // Вісник Київ. ун-ту. Історичні науки. – К., 1983. – Вип. 25. – 1983.
240. *Таран Л.В.* І.В.Луцицький – дослідник історії Французької буржуазної революції (До 200-ліття революції). – Укр. іст. журн. – 1989. – №7.
241. *Таран Л.В.* Письма И.В.Луцицкого (Вступит. статья, комментарий) // Французский ежегодник. – 1987. – М., 1989.
242. *Таран Л.В.* Французька історіографія (70-і роки ХІХ – 80-і роки ХХ століть). – К., 1991.
243. *Таран Л.В.* Французская, русская и украинская историческая мысль в контексте изучения Великой французской революции. – К., 1993.
244. *Таран Л.В.* Историческая мысль Франции и России (70-е годы ХІХ – нач. 40-х годов ХХ века). – К., 1994.
245. *Таран Л.В.* Рівень наукового пошуку в ХХ ст.: французька школа "Анналів" // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки і перспективи. Матеріали Всеукр. конф. – Харків, 1995.
246. *Таран Л.В.* На уровне века: школа "Анналов" // Укр. історична наука на порозі ХХІ століття. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 1997. – Вип. 2.

247. *Таран Л.В., Самойленко О.Г.* Історіографія Грушевського та його взаємини з Ніжинською вищою школою // Історія і культура лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції. – Київ; Ніжин, 1997.
248. *Таран Л.В.* Провідні тенденції світової історіографії ХХ ст. і проблема кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. – 1998. – №5 та 1999. – №1.
249. *Таран Л.В.* Школа "Анналів" і сучасні підходи в історичній науці // Проблеми історії та методології історичної науки. Історіографічний збірник. – Харків, 1998. – Вип. 3 та Вип. 4.
250. *Таран Л.В.* Матеріали для вивчення країнознавства – Англія, Франція, Німеччина, США. Період нової історії: Методичний посібник. – Ужгород, 1999.
251. *Таран Л.В.* Школа "Анналів" – погляд з кінця ХХ століття // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики. – К., 1999. – Число 3.
252. *Таран Л.В.* Пока история не станет наукой... // Зеркало недели. – 1998. Февраль.
253. *Таран Л.В.* Українська самоідентифікація, українська історія // Сучасність. – 1999. – №4.
254. *Таран Л.В.* Иван Васильевич Луцицкий (1845–1918) // Портреты историков: время и судьбы. В 2 т. – Т. 2: Всеобщая история / Отв. ред. Г.Н.Севастьянов и др. – М.; Иерусалим, 2000.
255. *Таран Л.В.* Про джерела сучасної української історіографії В 2 ч. // Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. – Число 6 (7).– Ч. 2. – К., 2001.
256. *Таран Л.В.* Иконников В.С.: исторические взгляды // Південний архів історичної науки. – Херсон, 2003. – Вип. XIII.
257. *Таран Л.В.* Годы, труды, люди // Південний архів. Історичні науки. Херсон, 2004. – Вип. XIV.
258. *Таран Л.В.* Новые тенденции мировой и украинской историографии // Диалог со временем. 13. Альманах интеллектуальной истории / Гл. ред. Л.П.Репина. – М., 2004.
259. *Таран Л.В.* Проблеми епістемології історії від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської та української історіографії) // Укр. іст. журн. – 2007. – №2.
260. *Taran L.* The latest trends in world – and Ukrainian historiography // Roczniki antropologii wiedzy. Rocznik II. – Wroclaw, 2006.
261. *Таран Л.В.* Роздуми про долю історичної науки в СРСР і Росії. (Нотатки на полях книги А.Я.Гуревича " История историка". – М., 2004) // Укр. іст. журн. – 2007. – №4.
262. *Таран Л.В.* Конт О. // Енциклопедія історії України. – К., 2008. – Т. 5.
263. *Таран Л.В.* Иван Васильевич Луцицкий // Там само. – Т. 6.

264. *Таран Л.В.* Эволюция образа Французской революции XIII века в мировой историографии XX – нач. XXI века // *Roczniki antropologii Wiedzy/ R II. Univers. Wroclawski.* – Wrocław. – 2008.
265. *Топольски Е.* Методология истории и исторический материализм // *Вопросы истории.* – 1990. – №5.
266. Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.). – Київ, 2007.
267. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л.О.Зашкільняка. – Львів, 2004.
268. *Февр Л.* Бои за историю / Пер. с фр. Статья А.Я.Гуревича. – М., 1991.
269. *Фор Э.* Опала Тюрго 12 мая 1776 г. / Пер. с франц. – М., 1979.
270. *Французская буржуазная революция.* – 1789–1794 / Под ред. В.П.Волгина, Е.В.Тарле и др. – М.; Л., 1941.
271. *Фридлянд Ц.* Итоги изучения Великой французской революции в СССР. – М., 1930.
272. *Фурсов А.И.* Революция как имманентная форма развития европейского исторического субъекта: Размышления о формационных и цивилизационных истоках французской революции // *Французский ежегодник.* – 1987. – М., 1989.
273. *Хвостов В.М.* Теория исторического процесса. – М., 1914.
274. *Хвостов М.М.* Лекции по методологии и философии истории. – Казань, 1913.
275. *Хмылев П.Н.* Проблемы методологии истории в русской буржуазной историографии конца XIX – начала XX вв. – Томск, 1978.
276. *Хмылев П.Н.* О целостной концепции историзма // *Методологические и историографические вопросы исторической науки.* – Томск, 1990.
277. *Хобсбаум Э.* Эхо "Марсельезы": Взгляд на Великую французскую революцию через двести лет; *Дойчер И.* Незавершенная революция. Россия 1917–1967. – М., 1991.
278. *Чапкевич Е.П.* Евгений Викторович Тарле. – М., 1977.
279. *Чеканцева З.А.* О новом подходе к истории народных движений: Франция XVI–XVIII вв. // *Новая и новейшая история.* – 1993. – №4.
280. *Черепнин Л.В.* Вопросы методологии исторического исследования. Теоретические проблемы истории феодализма. – М., 1981.
281. *Черняк Е.Б.* Цивилизации и революции // *Новая и новейшая история.* – 1993. – №4.
282. *Черняк Е.Б.* 1794 год: актуальные проблемы исследования Великой французской революции // *Французский ежегодник.* – 1987. – М., 1989.
283. *Черняк Е.Б.* Узловые проблемы капитализма нового времени // *Всеобщая история: дискуссии, новые подходы.* – Вып. 2. – М., 1989.
284. *Черняк Е.Б.* История XIX века: проблемы и размышления // *Новая и новейшая история.* – 1991. – №1.

285. Чудинов А.В. Огюстен Кошен и его вклад в историографию Великой французской революции // Французский ежегодник. – 1987. – М., 1989.
286. Шкуринов П.С. Позитивизм в России XIX века. – М., 1980.
287. Яворський М. Провідні думки в розвиткові історичної науки // Прапор марксизму. – 1929. – №1.
288. Яковенко Н.М. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. 1996. – №1–4.
289. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна.). – К., 1993.
290. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII століть. – К., 2002.
291. Яковенко Н. Одна Клію; дві історії // Критика. – К., 2002. – Число 12.
292. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.А.Смолій; Відп. ред. І.І.Колеснік. К., 2005. Вип. 1; К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 1–2; К., 2007. – Вип. 3.
293. *History of historical writing* / By J.W.Thompson, with the collaboration B J: Holm. – New-York, 1942.
294. *A la lumiere du marxisme (Essais)*. Conference faites à la Comission Scienlifique du Cercle de la Russie Neuve. – Paris, 1935. – Т. 1; Paris, 1937. – Т. 2.
295. *Afanasiev G. Les sociétés du Credit Mutuel en Russie*. – Paris, 1890.
296. *Afanasiev G. Tableaux des Mesures pour les graines qui en France au XVIII sciècle*. – Paris, 1890.
297. *Annuaire* (1963–1964). Ecole pratique des Hautes Etudes. VI sèction. Sciences historiques et philologiques. – Paris, 1963.
298. *Arnould M.A., Chomet V., Lenuillot P., Senfflaire A. Vingt années d'histoire économique et sociale*. – Paris, 1953.
299. *Aulard A. Histoire politique de la Révolution Française. Origines et développement de la démocratie et de la république 1789–1804*. – Paris, 1901.
300. *Aulard A., Taine historien de la Révolution Française*. – Paris, 1907.
301. *Bastier F. La féodalité au sciècle des Lumiere dans la région de Toulouse*. – 1730–1790. – Paris, 1975.
302. *Baumont M. Notice sur la vie et les travaux de Lucien Febvre (1878–1956)*. – Paris, 1959.
303. *Bernheim E. Lehrbuch historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. – Leipzig, 1889.
304. *Berr H. L'avenir de la philosophie. Esquisse d'une synthèse de la connaissances fondée sur l'histoire*. – Paris, 1899.
305. *Berr H. Sur notre programme* // *Revue de synthèse historique*. – Paris, 1900. –Juillet-dec.
306. *Berr H. Répertoire methodique pour la synthèse historique*. – Paris, 1903.

307. *Berr H.* Histoire traditionnelle et la synthèse historique. – Paris, 1921.
308. *Berr H.* En marge de l'histoire universelle. – Paris, 1934. – T. I; Paris, 1953. – T. II.
309. *Berr H.* La synthèse en histoire son rapport avec la synthèse generale 2-éd. – Paris, 1953.
310. *Block M.* Etrange defaite. Temoignage ecrit en 1940 suivi de clandestine: 1942–1944. – Paris, 1946; 2-ème éd – Paris, 1957.
311. *Bloch M.* L'apologie pour L'histoire ou métier d'historien. – Paris, 1949; 2-ème éd. – Paris, 1964; 3-ème éd. – Paris, 1986.
312. *Bloch J., Febvre L.* A nos lecteurs // Annales d'histoire économique et sociale. – 1929. – №1.
313. *Bouvier F.* Feu Francois Simiand? // Annales. E. S. C. – 1973. – Sept-Oct. – №5.
314. *Braudel F.* La Mediterrannée et le monde mediterranneen à l'époque de Philippe II. – Paris, 1949.
315. *Braudel F.* Leçon inaugurale (1-er decembre 1950). Collège de France. Chaire d'histoire de la civilisation moderne. – Paris, 1951.
316. *Braudel F.* Le Monde contemporaine. – Paris; Berlin, 1963.
317. *Braudel F.* L'Apport de l'histoire des civilisations // Le Monde en devenir. Encyclopedie française. – T. 20.
318. *Braudel F.* Entretien réalisé par Lanis Bernard Robitaille pour "L'Actualité de Montreal" // Le nouvel Observateur. – 1985. – 6–12 Dec.
319. *Bruhat F.* Destin de l'histoire. Essai sur l'apport du marxisme aux études historiques. – Paris, 1949.
320. *Burguiere A.* Ecole des "Annales" // Dictionnaire des sciences historique. – Paris, 1986.
321. *Coulanges F. de.* De la manière d'écrire l'histoire en France et en Allemagne // Questions historiques. – Paris, 1893.
322. *Casanova A., Mazoric C., Robin R.* La Révolution française a-t-elle eu lieu? //Aujourd'hui l'histoire. – Paris, 1974.
323. *Chartier R.* Hans-Dieter Mann. Lucien Febvre. La pensée vivant d'un historien. Préface de Fernand Braudel. – Paris, 1971. (Annales. E. S. C. – 1972. – №3.)
324. *Compte A.* Cours de Philosophie positive. – Paris, 1839–1842. – T. 1–4.
325. *Contau-Begarie H.* Le phenomaine "Nouvelle histoire". – Paris, 1984.
326. *Crouzet F.* Wars, Blockade and Economic Change in Europe, 1792–1815 // Journal of Economie History. – 1964. – Dec.
327. *Dalin V.* Hommes et idées. – M, 1983.
328. *Demangeon A.* La décline de L'Europe. – Paris, 1920.
329. *Dictionnaire* historique de la Révolution Française / Publ. sous la direction de R. Suratteau, F. Gendron. – Paris, 1989.

330. *Dommanget M.* Introduction du Marxisme en France. – Lausanne, 1960.
331. *Dosse F.* Histoire en miettes. De "Annales" a la nouvelle histoire // La Decouverte. – Paris, 1987.
332. *Dounaevski V.A.* L'Historiographie soviétique de la Grande révolution française 1789–1799). (Principals étapes) // La storia della storiografia europea sulla rivoluzione francese. – Roma, 1991.
333. *Dounaevski V.A.* L'academicien Nikolai Loukine – historien de la Grande révolution française du XVIII siecle. – Guino. IV-2. Critica storica // Bollettino A. 3. E. – Roma, 1990.
334. *Duby Y., Lardreau G.* Dialogues. – Paris, 1980.
335. *Durkheim E.* Les règles de la méthode sociologique. – Paris, 1895.
336. *Durkheim E.* Jugements de valeur et jugements de réalité. – Paris, 1911.
337. *Dupront A.* La France et le Monde. Du sentiment national // La France et fei français. Vol. publ. sous la dir. de M. François, de l'Institut. – Paris, 1972.
338. *Faire de L'histoire.* Sous la direction de F. Le Goff et P. Nora. – Paris, 1974. – Vol. 1–3.
339. *Febvre L.* Un destin: Martin Luther. – Paris, 1928.
340. *Febvre L.* Michelet (1798–1874). – Paris, 1946.
341. *Febvre L.* Le problème de l'incroyance au XVI siècle. Le religion de Rabelais. – Paris, 1942 (L'évolution de l'umanite V. L. III. – Paris, 1947.).
342. *Febvre L.* Autours de l'Heptameron: amour sacré, amour profané. – Paris, 1944.
343. *Febvre L.* Une Livre qui grandit // Revue historique. – 1950. – Vol. 3.
344. *Febvre L.* Combats pour l'histoire. – Paris, 1953.
345. *Febvre L.* De la création en histoire // Annales. E. S. C. – 1953. – №3. – Juillet–sept.
346. *Febvre L.* Sur Einstein et sur l'histoire // Annales. E. S. C. – 1955. – №10.
347. *Febvre L.* Au coeurs religieux du XVI siècle. – Paris, 1957.
348. *Febvre L.* Pour une histoire à part entière. – Paris, 1962.
349. *Febvre L., Batallion L.* La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique a l'histoure. – Paris, 1924.
350. *Febvre L., Martin H.-F.* L'apparition du livre. – Paris, 1958.
351. *Foncin B.* Essai sur le ministere de Turgot. – Paris, 1877.
352. *Furet F.* Catéchisme révolutionnaire //Annales. E. S. C. – 1971. – №2.
353. *Furet F.* Penser la Révolution française. Nouv. éd. revue et corrigée. – Paris, 1983.
354. *Furet F.* Marx et la Révolution française. – Paris, 1986.
355. *Furet F., Richet D.* La Révolution française. – Paris, 1987.
356. *Godechot F.* Regards sur l'épilogue révolutionnaire. Toulouse, 1980.
357. *Goubert P.* Clio parmi les hommes. – Paris, 1973.
358. *Goujard Ph.* L'abolition de la féodalité dans le district de Neufchâtel // Contribution à l'histoire paysanne de la révolution française. – Paris, 1977.

359. *Goubert P., Roche D.* Les français et l'Ancien Régime. – Paris, 1984.
360. *Grenier F. Lepetit B.* L'expérience historique. A propos de C.-E. Labrousse // *Annales. E. S. C.* – 1989. – №6.
361. *Guibert-Sledziowski F.* Idéaux et conflits dans la Révolution française. – Paris, 1986.
362. *Halphen L.* Introduction à l'histoire. – Paris, 1946.
363. *Hauser H.* L'enseignement de l'histoire économique en France // *Revue historique.* – Paris, 1931. – T. 168. – Nov.-déc.
364. *Histoire des relations internationales.* Publ. sous la dir. de P. Renouvin. – Paris, 1952–1957. – Vol. 1–8.
365. *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926.* – Paris, 1927.
366. *Histoire et ses méthodes.* Vol. publ. sous la dir. de Samaran Ch. – Paris, 1961.
367. *Hommage à Lucien Febvre.* Eventail de l'histoire vivante offert par l'amitié d'historiens, linguistes, géographes, économistes, sociologues, ethnologues. – Paris, 1953. – Vol. 2.
368. *Kudrna J.* Ke kritice pozitivismu v soucasne burzoasni nemecke francouzské a italské historiografii 19. a 20. století. – Brno, 1983.
369. *Labrousse C.-E.* Esquisse du mouvement des prix et revenus en France au XVIIIe s. – Paris, 1933; 2e-ème éd. – Paris, 1984.
370. *Labrousse, C.-E.* La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution. – Paris, 1944; 2e-ème éd. – Paris, 1990.
371. *Larat P.* Les historiens du XIXe siècle. – Paris, 1946. – Vol. 1; Paris, 1947. – Vol. 2.
372. *La nouvelle histoire* // Sous la direction de J. Le Goff, R. Chartier, F. Revel. – Paris, 1978.
373. *Lefebvre G.* Réflexions sur l'histoire // *La Pensée.* – 1955. – №61. – Mai-juin.
374. *Lefebvre G.* Questions agraires au temps de la Terreur. – Strasbourg, 1932.
375. *Lefebvre G.* La grande Peur de 1789. – Paris, 1932.
376. *Lefebvre G.* Foules révolutionnaires // *Annales historiques de la Révolution Française.* – 1934. – Janv.-febr.
377. *Lefebvre G.* Avenir de l'histoire // *Revue historique.* – 1947. – T. 197. – P. 55–61.
378. *Lefebvre G.* Etudes de la Révolution française. 2e-ème éd. – Paris, 1963.
379. *Lefebvre G.* La naissance d'historiographie moderne. – Paris, 1971.
380. *La recherche historique en France depuis 1965.* – Paris, 1980.
381. *Le Goff J.* L'appétit de l'histoire // *Essays d'ego-histoire.* – Paris, 1987.
382. *Lestocquoy F.* Histoire du patriotisme en France de ses origines à nos jours. – Paris, 1968.
383. *Le Roy Ladurie E.* The Annales in Global Context.
384. *Le Roy Ladurie E.* Révoltes et contestations rurales en France de 1675–1788 // *Annales. E. S. C.* – 1974. – №1.

385. *Les 80 ans du "pape" des historiens. Entretien avec Fernand Braudel // Histoire.* – 1982. – Sept. – №48.
386. *Mandrou P., Febvre L. Pour une histoire à part entière // Revue historique.* – 1964. – T. 232. – Juillet–sept.
387. *Marrou H.J. De la connaissance historique.* – Paris, 1954. – 3-ème éd.
388. *Melanges historiques.* – Paris, 1963. – Vol. 2.
389. *Monod G. Du progres des études historiques en France depuis le XVI sciècle // Revue historique.* – Paris, 1976. – №1.
390. *Moraze Ch. Introduction à l’histoire économique.* – Paris, 1943.
391. *Moraze Ch. Trois essais sur l’histoire et culture.* – Paris, 1948.
392. *Moraze Ch. Essai sur la civilisation d’occident.* – Paris, 1950.
393. *Moraze Ch. L. Febvre et l’histoire vivante // Revue historique.* – 1957. – T. 217. – Fasc. 1.
394. *Moreaux P. L’histoire en France au XIX sciècle.* – Paris, 1934.
395. *Nora P. Ernest Lavissee et son role dans la formation du sentiment national // Revue historique.* – 1962. – T. 228. – Juillet–sept.
396. *La nouvelle histoire //* Sous la direction de F. Le Goff, R. Chartier, F. Revel – Paris, 1978.
397. *Les orientations de la recherche historique. Enquete du C. H. R. S. // Revue historique.* – 1959. – T. 222. – Juillet–sept.
398. *Ozouf M. L’école, l’église et république. – 1871–1914.* – Paris, 1963.
399. *Palmer R.R. 1789. Les révolutions de la liberté et de l’égalité.* – Paris, 1968.
400. *Pirenne N. De la méthode comparative en histoire. Compte-rendu du V Congres international des sciences historiques.* – Bruxelles, 1923.
401. *Perrin Ch. L’oeuvre historique de Marc Bloch // Revue historique.* – 1948. – T. C X. C.
402. *Renouvin P. L’assemblées provinciales de 1787 (origines, développement, résultats).* – Paris, 1921.
403. *Renouvin P. L’assemblées de notables de 1784.* – Paris, 1920.
404. *Renouvin P. L’histoire contemporaine des relations internationales. Orientation de recherches // Revue historique.* – 1954. – mai–juin.
405. *Renouvin P. L’orientation actuelle des travaux d’histoire contemporaine. Rapport presente au Xe Congres Internationales sciences historiques. // Actes du Congrès.* – Rome. 1955 – T. 6.
406. *Renouvin P. L’apport de histoire des relations internationales à l’études du monde contemporaine // Encyclopedie française.* – Paris, 1958. – T. 20. – Ch. 7.
407. *Renouvin P., Duroselle J.-B. Introduction à l’histoire des relations internationales.* – Paris, 1964.
408. *Richet D. Autour des origines ideologique lointaines de la Révolution française: élites et despotisme // Annales. E. S. C.* – 1969.
409. *Robin D. La Societe francaise en 1789: Semur-en-Auxois.* – Paris, 1970.

410. *See H.* Remarques sur la methode en histoire economique et sociale // Revue, historique. – 1929. – Т. 161.
411. *Simiand F.* Méthode historique et science sociale // Revue de synthèse historique. – 1903. – №6.
412. *Soboul A.* La civilisation et la Révolution française. – Paris, 1970. – 1983. – Т. 1–3.
413. *Soboul A.* La Révolution française. Nouv. éd. revue et augmentée. Avant-propos. par. C. Masauric. – Paris, 1982.
414. *Some 20-th Century historians*, ed. by S. W. Halperin. – Chicago, 1961.
415. *Stengers F.* Bloch Marc et l'histoire // Annales. E. S. C. – 1953.
416. *Toynbee A. J.* A Study of History. – London, 1934. – Vol. 1–3. (русский перевод: Тойнби А.Дж. Постижение истории: Сборник / Пер. с англ. / Сост. А.П.Огурцов. Вступ. ст. В.И.Уколовой; Закл. ст. Е.Б.Рашковского. – М., 1991.)
417. *Valery P.* Regards sur le monde actuel. – Paris, 1931.
418. *Venturi F.* Jaures e altri storici delta Rivoluzione francese. – Torino, 1948.
419. *Vilar P.* Marxisme et histoire dans le développement des sciences humane // Studie Storici. – Anno 1. – 1960. – №5.
420. *Vilar P.* La Catalogne dans l'Espagne moderne. – Paris, 1962. – Т. L.
421. *Vingt-clnq ans de recherche historique en France (1940–1965).* – Paris, 1966.
422. *Vovelle M.* La chute de la monarchie. 1782–1792. – Paris, 1972.
423. *Vovelle M.* La Mentalité Révolutionnaire. – Paris, 1985.
424. *Vovelle M.* La Révolution française. Images et recit, 1789–1799. – Paris, 1985–1986. – Т. 1–5.

ПОКАЖЧИК АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

*ІНСТИТУТ РУКОПИСУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ
АРХІВ І.В.ЛУЧИЦЬКОГО*

Листи І.В.Луцицького батькові, В.І.Луцицькому. – Ф. III, од. збер. 57269–57353.

Листи І.В.Луцицького дружині, М.В.Луцицькій. – Ф. III, од. збер. 57233–57268.

Листи І.В.Луцицького В.С.Іконникову. – Ф. III, од. збер. 49987–50020.

Листи І.В.Луцицького М.М.Ковалевському. – Ф. III, од. збер. 8059–8066; 15076–15086.

Листи І.В.Луцицького Е.А.Кивлицькому. – Ф. III, од. збер. 7829; 9972.

Документи про суспільну діяльність І.В.Луцицького. – Ф. III, од. збер. 14852–14856; 15148–15156; 15177–15179; 15843; 16445–16447; 57138; 57142; 57344.

Виписки, зроблені І.В.Луцицьким з документів, що зберігаються в архівах Франції. – Ф. 1, оп. 1, од. збер. 1. – Л. 42; 89; 102.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ В м.КИЄВІ

Документи про діяльність Київського Літературно-артистичного товариства в 1904 р. – Ф. 274, оп. 1, д. 888. – Л. 160–162, 162, зворот. – 164 зворот; ф. 274, оп. 1, д. 888. – Л. 165.

Лідія Валентинівна Таран (Пирогова). Закінчила з відмінністю історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І.Мечнікова і там само аспірантуру за фахом "Нова історія".

У 1970 р. захистила першу в колишньому СРСР дисертацію, присвячену сучасній французькій історіографії й творчості академіка П.Ренувена. В 1994 р. захистила докторську, присвячену порівняльному аналізу еволюції теоретико-методологічних засад французької (школа "Анналів" і не тільки), російської та української історіографії ("російсько-українська історична школа" у вивченні Великої французької революції) у контексті вивчення цієї революції. Обидві дисертації були рекомендовані до захисту: кандидатська – відповідно – Сектором історії Франції Інституту історії АН СРСР (керівник – А.З.Манфред); докторська – Сектором нової історії Інституту загальної історії РАН (керівник – С.П.Пожарська). Співпрацювала і співпрацює з цим інститутом протягом усього свого наукового життя. Була єдиним від України вченим, який брав участь у Міжнародній конференції на честь 60-річчя школи "Анналів" (Москва, 1989 р.).

Автор навчального посібника "Французька історіографія (70-і роки XIX – 80-і роки XX ст.)". – Київ, 1991, депонованої монографії "Розвиток французької, російської й української історичної думки в контексті вивчення Великої французької революції". – Київ, 1993; монографії "Історична думка Франції й Росії". – Київ, 1994. За останню була визнана гідною премії НАН України ім. Н.П.Василенко в 1996 р. Тоді ж одержала звання професора. Виступила автором, редактором, рецензентом більше 90 статей і книг. Статті й документальні публікації авторки з'являлися на сторінках академічних видань СРСР, Росії, України, Німеччини, Польщі. Відома, як учений в Україні, у країнах ближнього й далекого зарубіжжя.

Більше 40 років працює у вищій школі, з них 25 років віддано Київському державному педагогічному інституту ім. М.Горького (нині Український національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова). Тепер працює професором Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Читала й читає лекційні курси з історії, культури й географії Франції, історії країн Європи й Америки в новий час, історіографії нового й новітнього часу країн Європи й Америки, історіографії нової і новітньої історії країн Європи й Америки, спецкурси.

Наукове видання

Таран Лідія Валентинівна

**ФРАНЦУЗЬКА, РОСІЙСЬКА Й УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ
(70-І РР. ХІХ – ПОЧ. ХХІ СТ.)**

Монографія

Відповідальний за випуск – Самойленко О.Г.

Технічний редактор – Лисенко М.М.

Верстка, макетування – Новгородська А.В., Косяк В.М.

Літературний редактор – Приходько Н.О., Конівненко А.М.

Коректор – Конівненко А.М.

Підписано до друку _04.09 р.
Гарнітура Computer Modern.
Замовлення №

Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 15,1

Папір офсетний.
Тираж 300 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru